

SOSYAL BİLİMLERDE GÜNCEL KONULAR VE ARAŞTIRMALAR

EDİTÖRLER

Doç. Dr. Ercan KARAÇAR
Dr. Öğretim Üyesi Özgür KIRAN

SOSYAL BİLİMLERDE GÜNCEL KONULAR VE ARAŞTIRMALAR

EDİTÖR

Doç. Dr. Ercan KARAÇAR

Dr. Öğretim Üyesi Özgür KIRAN

ÇİZGİ
KİTAP E Vİ

BÖLÜM YAZARLARI

Doç. Dr. Özgür ÜŞENMEZ
Dr. Öğretim Üyesi Ayşe ASİLTÜRK
Dr. Öğretim Üyesi Eylem BEYAZIT
Dr. Öğretim Üyesi Fatma YILMAZ
Dr. Öğretim Üyesi Levent DUMAN
Dr. Öğretim Üyesi Sema AKPINAR
Dr. Öğretim Üyesi Serdar NERSE
Dr. Öğretim Üyesi Yasemin ÇÖLGEÇEN
Dr. Öğretim Üyesi Zeynep Akkuş ÇUTUK
Dr. Kemal EKER
Arş. Gör. Dr. Bekir GEREKAN
Arş. Gör. Büşra YEŞİLYURT
Hasret KURUEL

Akademik unvan ve harf sırası gözetilerek sıralanmıştır.

Bu kitapta yer alan her bölümün tüm sorumluluğu (görseller, tablolar, çizelgeler, çizimler, grafikler, direkt alıntılar, etik/kurum izni vb.) yazarlara aittir.

Herhangi hukuki bir olumsuzlukta Çizgi Kitabevi Yayınları ve kitap editörü hiçbir konuda bir yükümlülük ve hukuki sorumluluğu kabul etmez, hukuki yükümlülük altına alınamaz. Her türlü hukuki yükümlülük ve sorumluluk ilgili bölüm yazar(lar)ına aittir.

Çok bölümlü/yazarlı olan bu kitap maddi bir değer ile alınıp satılamaz. Kitapta yer alan bilgiler alıntı yapılmak ve ilgili alıntıya atıf yapılmak koşulu ile kaynak gösterilmek üzere bilimsel ya da ilgili araştırmacılar tarafından kullanılabilir.

ÇİZGİ
K İ T A B E V İ

Çizgi Kitabevi Yayınları
E-Kitap

Genel Yayın Yönetmeni
Mahmut Arlı

©Çizgi Kitabevi
Aralık 2020

ISBN: 978-605-196-548-2
Yayıncı Sertifika No:17536

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
- Cataloging in Publication Data (CIP) -
EDİTÖR

KARAÇAR, Ercan | KIRAN, Özgür
SOSYAL BİLİMLERDE
GÜNCEL KONULAR VE ARAŞTIRMALAR

Sayfa Düzeni ve Kapak Tasarımı
Ozsum Academy

Baskıya Hazırlık: Çizgi Kitabevi Yayınları
Tel: 0332 353 62 65- 66

ÇİZGİ KİTABEVİ

Sahibiata Mah. Alemdar Mah.
M. Muzaffer Cad. No:41/1 Çatalçeşme Sk. No:42/2
Meram/Konya Cağaloğlu/İstanbul
(0332) 353 62 65 - 66 - (0212) 514 82 93
www.cizgikitavevi.com

   /cizgikitavevi

İÇİNDEKİLER

	İÇİNDEKİLER	iv
	ÖNSÖZ	v
BÖLÜM 1:	Faaliyet Giderlerine Etki Eden Yönetimsel Unsurların İncelenmesi: Borsa İstanbul Üzerine Bir Araştırma <i>Arş. Gör. Dr. Bekir GEREKAN</i>	7-24
BÖLÜM 2:	Kentsel Tarım Üreticilerinin Yönelim Stratejileri ve Farklılaşma Eğilimleri <i>Dr. Öğretim Üyesi Serdar NERSE</i>	26-40
BÖLÜM 3:	Sürdürülebilir Kentlerin İnşasında Birleşmiş Milletler 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları <i>Dr. Öğretim Üyesi Eylem BEYAZIT</i>	42-54
BÖLÜM 4:	Düzensiz Göçün Ortaya Çıkış Süreci <i>Dr. Kemal EKER</i>	56-84
BÖLÜM 5:	Türk Milliyetçiliğinde Vatan, Vatandaşlık Politikaları ve Bunların Yansımaları <i>Dr. Öğretim Üyesi Levent DUMAN</i>	86-103
BÖLÜM 6:	Sömürgecilik ve Kapitalizm Öncesi Azgelişmişliğin Nedenleri Üzerine <i>Doç. Dr. Özgür ÜŞENMEZ</i>	105-116
BÖLÜM 7:	Çalışma Hayatında Stres Yönetimi <i>Dr. Öğretim Üyesi Fatma YILMAZ</i>	118-141
BÖLÜM 8:	Özduyarlık, Affetme ve Merhamet <i>Dr. Öğretim Üyesi Zeynep AKKUŞ ÇUTUK</i>	143-156
BÖLÜM 9:	Hemodiyaliz Hastalarında Hastalığa Bağlı Toplumsal Rol Değişimi <i>Dr. Öğretim Üyesi Yasemin ÇÖLGEÇEN & Hasret KURUEL</i>	158-181
BÖLÜM 10:	Türkiye’de Değişen Kahve Tüketim Alışkanlıkları ve Etkileşim Temelleri <i>Arş. Gör. Büşra YEŞİLYURT</i>	183-201
BÖLÜM 11:	Dijital Dönüşüm Bağlamında Dijital Liderlik ve Dijital Liderler <i>Dr. Öğretim Üyesi Ayşe ASİLTÜRK</i>	203-226
BÖLÜM 12:	Pandeminin Muhasebe Mesleği Üzerindeki Etkileri: Teorik Bir Çerçeve <i>Dr. Öğretim Üyesi Sema AKPINAR</i>	228-244

ÖNSÖZ

Doğa bilimleri kadar tarihi geçmişi olmayan sosyal bilimler, on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllardaki önemli gelişmelerin toplumları etkilemesi ve daha hızlı değiştirmesiyle birlikte bilim dünyasındaki ağırlığını ortaya koymaya başlamıştır. Birey ve toplumu belli bir yöntem çerçevesinde farklı yönleriyle inceleme, anlama, açıklama ve yorumlamaya odaklanarak bilgi üretimine katkı sağlama ve toplumsal dünyayı kavrama çabası sosyal bilimlerin temel hedefini oluşturmaktadır.

İnsan yalnızca fiziksel çevresinin etkisi altında değildir. Bilakis toplumsal bir varlık olması dolayısıyla belirli bir kültürün parçası olarak değerlerin ve normların insan üzerindeki belirleyiciliği oldukça fazladır. İnsanın doğa ve özellikle diğer insanlarla kurduğu ilişkiler beraberinde birçok sorunu da getirmektedir. Sosyal bilimlerin ortaya çıkışındaki en önemli sebeplerden birisi de işte bu sorunları farklı yönlerden ele alarak onlara çözümler bulmaya çalışmasıdır. İçinde yaşadığımız dünya bugün küreselleşme olarak nitelendirilirken birbirine en uzak toplumların bile birbirini etkileyebildiği bu süreçte sosyal bilimlerin gündelik sorunlara yaklaşımı daha önemli ve öncelikli hale gelmiştir.

Bizim de bu alana katkıda bulunmak amacıyla hazırladığımız “Sosyal Bilimlerde Güncel Konular ve Araştırmalar” adlı eserimizde sosyal bilimlerin farklı alanlarından bilim insanlarının güncel sorunlar ve tartışmalar üzerine yürüttükleri çok değerli çalışmalar bulunmaktadır. 12 bölümden oluşan kitapta birbirinden güncel çalışmalara yer verilmiş, yapılan güncel araştırmalarla sosyal bilimlere ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Emeği geçen bölüm yazarlarına teşekkür eder, kitabımızın okuyucular için verimli olması ve alana katkı sağlanmasını temenni ederiz.

Saygılarımızla...

Editör

Doç. Dr. Ercan KARAÇAR
Dr. Öğretim Üyesi Özgür KIRAN
Aralık 2020

BÖLÜM

1

FAALİYET GİDERLERİNE ETKİ EDEN YÖNETİMSEL UNSURLARIN İNCELENMESİ: BORSA İSTANBUL ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Arş. Gör. Dr. Bekir GEREKAN

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İİBF - İşletme Bölümü

E-posta: bgerekan@agri.edu.tr

ATIF: Gerekan, B. (2020). Faaliyet Giderlerine Etki Eden Yönetimsel Unsurların İncelenmesi: Borsa İstanbul Üzerine Bir Araştırma. Ercan Karaçar, Özgür Kıran (Ed.), Sosyal Bilimlerde Güncel Konular ve Araştırmalar içinde (ss. 7-24). Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları.

- BÖLÜM 1 -

FAALİYET GİDERLERİNE ETKİ EDEN YÖNETİMSEL UNSURLARIN İNCELENMESİ: BORSA İSTANBUL ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Arş. Gör. Dr. Bekir GEREKAN

*Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İİBF - İşletme Bölümü
E-posta: bgerekan@agri.edu.tr*

GİRİŞ

Küresel açıdan içerisinde bulunulan rekabet koşulları, işletmelerin sürdürdükleri faaliyetlerle ilgili devamlı olarak gelişim içerisinde olmalarını zorunlu hale getirmektedir. Bu durumun sonucu olarak işletmelerde, mevcut rekabet avantajlarının yönetilebilmesi ve bu süreç içerisinde hedeflenen sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi adına günümüzde kurumsal açıdan yönetim kavramı önem arz etmektedir.

Geleneksel işletmecilik yaklaşımından modern işletmecilik yaklaşımına geçiş süreci içerisinde üretim ve hizmet ortamlarındaki değişimlerle birlikte yönetsel açıdan da bir takım farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, daha çok aile işletmeleri olarak nitelendirilebilecek geleneksel işletmecilik yaklaşımında yönetim kavramı, genel anlamda birbirine benzer ve kısa vadeli çözümlerle nihayete erdirilebilecek sorunların idaresiyle ilgili süreçleri içermektedir. Bu durum çok ortaklı modern işletmecilik yaklaşımında farklı şekilde ortaya çıkmaktadır. Buna göre bahsi geçen işletmecilik anlayışında yönetim kavramı, çeşitli sorunlarla ilgili işletmeye uzun vadede katma değer sağlayacak stratejik çözümlerin ortaya konulması ile ilgili faaliyetleri kapsamaktadır. Dolayısıyla söz konusu yönetim anlayışının, işletmeler tarafından sürdürülebilir rekabet gücünün elde edilebilmesi adına gerekli olan unsurları içerdiğini söylemek mümkündür. Bu nedenle günümüzde etkin yönetim faaliyetlerinin sağlanabilmesi açısından modern yönetim yaklaşımı dahilinde ortaya konulan kurumsal yönetim kavramı, işletmelerin devamlılığı açısından dikkat edilmesi gereken bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır.

Bununla birlikte araştırma ve geliştirme, pazarlama ve yönetim faaliyetleri küresel rekabet ortamlarında işletmelerin sürdürülebilir karlılık seviyelerine ulaşabilmelerinde etkili olan unsurlardandır. Söz konusu faaliyetlerin yürütülmesi sonucunda ortaya çıkan giderler; “Araştırma ve Geliştirme Giderleri”, “Pazarlama Satış ve Dağıtım Giderleri” ve “Genel Yönetim Giderleri” şeklinde bir bütün olarak Faaliyet

Giderleri olarak nitelendirilmektedir. İşletmelerin sürdürmüş oldukları faaliyetler kapsamında bahsi geçen gider kalemlerinin önem düzeyi söz konusu faaliyetin sağlayacağı katkı derecesine göre değişkenlik gösterebilmektedir. Öyle ki Ar-Ge faaliyetlerinin yoğun olduğu işletmelerde Araştırma ve Geliştirme Giderleri, diğer gider türlerine nazaran daha yüksek seviyelerde ortaya çıkabilmektedir. Dolayısıyla işletmeler açısından belirtilen her bir faaliyetin süreç içerisinde vazgeçilmez bir öneme sahip olduğu göz önünde bulundurulursa, söz konusu faaliyetler arasında üstünlük ayırımının gerçekleştirilmesi mümkün değildir.

Bu kapsamda hazırlanan çalışmanın amacı, yönetim unsurlarının Faaliyet Giderleri üzerindeki etkisinin incelenmesidir. Söz konusu amaç doğrultusunda araştırma, Borsa İstanbul 100 Endeksi'ne kayıtlı ve 2009 - 2017 yıllarına ait Faaliyet Giderleri eksiksiz bir şekilde tespit edilen 36 işletme kapsamında gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda çalışmanın ilk kısmında, Faaliyet Giderleri kapsamında değerlendirilen Araştırma ve Geliştirme Giderleri, Pazarlama, Satış ve Dağıtım Giderleri ve Genel Yönetim Giderleri incelenmiştir. Ardından, geleneksel ve modern yönetim yaklaşımları üzerinde durulmuştur. Sonrasında, yönetsel unsurların Faaliyet Giderleri üzerindeki etkisi panel regresyon analizi ile incelenmiş ve elde edilen bulgular değerlendirilerek çalışma tamamlanmıştır.

1. FAALİYET GİDERLERİ

İşletmelerin, amaçları doğrultusunda gerçekleştirmiş oldukları ticari faaliyetlerin işletme üzerindeki yansımaları özsermayeyi arttırma ve azaltma şeklinde iki kısımdan meydana gelmektedir. Bu kapsamda özsermayeyi arttıran ticari işlemler gelir, buna karşın özsermayeyi azaltan ticari işlemler ise gider olarak nitelendirilmektedir. Buna göre işletmenin mal ve hizmet sunumları haricinde, devamlılığının sağlanabilmesi adına hedeflenen amaçların gerçekleştirilebilmesi kapsamında yapılan harcamalar Faaliyet Giderleri olarak ifade edilmektedir. İşletmenin ana faaliyeti içerisinde değerlendirilen ve mal veya hizmet maliyeti dışında kalan giderler olan Faaliyet Giderleri; Araştırma ve Geliştirme Giderleri, Pazarlama, Satış ve Dağıtım Giderleri ile Genel Yönetim Giderlerinden meydana gelmektedir (Yalkın, 2012:418).

1.1. Araştırma ve Geliştirme Giderleri

Günümüz küresel rekabet ortamları içerisinde, yenilenmiş ya da var olmayan çıktılarının ortaya konulmasına öncülük eden araştırma ve geliştirme faaliyetleri (Ar-Ge)

hem işletmeler hem de ülkeler açısından odaklanılan önemli unsurlardandır. Söz konusu rekabet şartları dolayısıyla işletmelerin, mevcut konumlarını koruyabilmeleri ve yaşamlarını sürdürebilmeleri adına Ar-Ge faaliyetlerine gereken hassasiyeti göstermeleri kaçınılmaz bir durumdur (Koçak, 2007:5). Sağlayacağı faydalar açısından geleceğe yönelik yatırım faaliyetleri olarak değerlendirilen araştırma ve geliştirme faaliyetleri ile ilgili aşağıda çeşitli tanımlar yer almaktadır.

26/12/1992 tarihli ve 21447 Mükerrer sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan 1 Sıra No’lu Muhasebe Sistemi Uygulama Genel Tebliği’nde (MSUGT) araştırma ve geliştirme faaliyetleri kapsamında değerlendirilen giderler belirtilmiştir. Buna göre Araştırma ve Geliştirme Giderleri; işletmede yeni ürün ve teknolojiler oluşturulması, mevcutların geliştirilmesi ve benzeri amaçlarla yapılan her türlü giderleri kapsamaktadır.

Bununla birlikte 38 numaralı Türkiye Muhasebe Standardı’nda araştırma ve geliştirme faaliyetlerinden kaynaklı giderler iki kısımda ele alınmıştır. Buna göre Araştırma Giderleri; yeni bir bilimsel ya da teknik bir bilgi ve anlayış kazanma amacıyla üstlenilen özgün ve planlı incelemeler dolayısıyla ortaya çıkan giderlerdir. İlgili standarda göre Geliştirme Giderleri ise; ticari üretim ya da kullanıma başlamadan önce, yeni veya önemli ölçüde geliştirilmiş malzeme, aygıt, ürün, süreç, sistem ya da hizmetlerin üretim planı veya tasarımında araştırma sonuçları ya da diğer bilgilerin uygulanması sonucunda oluşan giderlerdir (Md.8).

Son olarak Sermaye Piyasasında Mali Tablo ve Raporlara İlişkin İlke ve Kurallar Hakkında Seri No: XI, No: 1 sayılı Tebliği’nin 35. maddesinde, Araştırma ve Geliştirme Giderleri ifade edilmiştir. Buna göre ilgili düzenleme kapsamında Ar-Ge Giderleri; yeni bir ürün veya ileri bir teknoloji geliştirmek için yapılan araştırma giderleri ile araştırma bulgularının yeni ürünler, varlıklar, üretim yöntemleri, sistemler veya hizmetler için projeye dönüştürülmesinde başvuru yapılan geliştirme giderlerinden meydana gelmektedir.

Üretim faaliyetleri sonucunda katlanılan maliyetlerin azaltılması, mevcut satış rakamlarının artırılması ve modern üretim tekniklerinin işletme içerisinde uygulanabilmesi adına gerçekleşen Araştırma ve Geliştirme Giderleri, Tek Düzen Hesap Planı kapsamında 630 numaralı Araştırma ve Geliştirme Giderleri hesabında izlenmektedir (Karasioğlu, 2014:514).

1.2. Pazarlama Satış ve Dağıtım Giderleri

Pazarlama Satış ve Dağıtım Giderleri, işletmeler tarafından üretilen mal ve hizmetlerin satışları ile alakalı gerçekleştirilen faaliyetlerden kaynaklı ortaya çıkan giderlerdir. Söz konusu giderler; pazarlama, satış ve dağıtım faaliyetleri kapsamında oluşan endirekt malzeme, endirekt işçilik, personel giderleri, dışarıdan sağlanan fayda ve hizmetler, çeşitli giderler, vergi resim ve harçlar, amortismanlar ve tükenme payları gibi unsurlardan meydana gelmektedir (Kutlu, 2016:328). Pazarlama Satış ve Dağıtım Giderleri kapsamında yer alan reklam giderleri, geleceğe yönelik yapılmış veya yapılacak yatırımlar şeklinde nitelendirilebileceğinden ötürü, söz konusu giderler işletmelerin uzun vadeli planları arasında önemli bir yere sahiptir (Koçan ve Gerekan, 2017: 887).

Sürdürülen pazarlama, satış ve dağıtım faaliyetleri kapsamında ortaya çıkan ilgili giderler, Tek Düzen Hesap Planı'nda 631 numaralı Pazarlama Satış ve Dağıtım Giderleri hesabında izlenmektedir.

1.3. Genel Yönetim Giderleri

Genel Yönetim Giderleri, işletme yönetimi ile alakalı çeşitli faaliyetlerin yürütülebilmesinden kaynaklı ortaya çıkan giderlerdir. İşletme hedefleri doğrultusunda geliştirilen planların uygulanması ve yönetsel faaliyetlerin yürütülebilmesi için gerçekleştirilen yönetici ve personel ücretleri, büro, kırtasiye ve teçhizat hizmetleri, güvenlik işleri gibi faaliyetlerden kaynaklı oluşan giderler, Genel Yönetim Giderleri kapsamında değerlendirilmektedir (Civelek ve Özkan, 2008: 27).

İşletmelerde yönetsel faaliyetlerden kaynaklı meydana gelen genel yönetim giderleri, Tek Düzen Hesap Planı çerçevesinde 632 numaralı Genel Yönetim Giderleri hesabında izlenmektedir.

2. GELENEKSEL VE MODERN YÖNETİM ANLAYIŞI

Teknolojik gelişmeler ve küreselleşmenin etkisi, gerek üretim ve hizmet ortamlarını gerekse söz konusu ortamların idaresini sağlamak amacıyla oluşturulan yönetsel unsurları etkisi altına almaktadır. Bu durumun sonucu olarak dünyanın bir ucunda yaşanan Enron, Parmalat, Maxwell ve Worldcom gibi yolsuzluk faaliyetleri, küresel piyasaların dengesini bir anda etkileyebilmektedir. Netice böyle iken geleneksel yönetim anlayışının yerini modern yönetim anlayışına bırakması kaçınılmaz bir sonuç olarak ortaya çıkmaktadır.

Geleneksel işletmecilik yaklaşımı, daha çok aile bireylerinin bir araya gelerek kısa vadeli misyonlar üzerine kurulu vizyon politikaları ile yönetilen, karlılık düzeyi sınırlı olan organizasyonlar şeklinde değerlendirilmektedir. Söz konusu anlayış içerisinde faaliyette bulunan işletmeler, daha çok kurucu aile üyeleri tarafından yönetilmekte ve bu türdeki işletmelerde yönetici kademesi genelde aile fertlerinden meydana gelmektedir. Dolayısıyla bu tür işletmelerde, kurumsal açıdan nitelikli yönetim uygulamaları yerine daha çok geçmiş tecrübelerle dayanan geleneksel yönetim uygulamalarının sergilendiği görülmektedir.

Öte yandan, rekabet şartlarının oldukça zorlaştığı küresel pazarlarda var olabilmenin gerekleri sonucunda ortaya çıkan sermayeye olan ihtiyaç, küçük işletmelerin söz konusu ihtiyaçlarını giderebilmelerine yönelik çeşitli arayışlara girmelerine sebep olmuştur. Bunun sonucunda, hisse sahipliği ile şirket sermayesine ortaklığın gerçekleştirildiği bu ortamlar, modern çok ortaklı işletmelerin ortaya çıkışına neden olmuştur. Oluşan bu durum, işletmelerin mevcut düzenlerini karmaşık hale getirmekle birlikte, sürdürülen faaliyetlerin kontrol altına alınabilmesini de güç duruma getirmiştir. Bu bağlamda, geleneksel yönetim anlayışı yerini modern yönetim anlayışına bırakmış ve “mutlak mülkiyet” unsuru zamanla ortadan kalkmaya başlamıştır. Netice olarak modern yönetim anlayışı dahilinde “sahiplik” ve “yönetim” unsurlarının birbirlerinden ayrıştırılması ve sermaye sahiplerinin yönetsel süreçlerde kendi menfaatleri doğrultusunda “sahiplik” ve “denetim” faaliyetlerinde bulunmaları kurumsal açıdan yönetim kavramının incelenmesini gerekli hale getirmiştir (Aktan, 2013:157).

Yönetim algısının tek bir boyuta indirgenemeyeceği gerçeğine istinaden kurumsal açıdan yönetim ile ilgili literatürde çeşitli tanımlar yer almaktadır. Gillan ve Starks (1998), devletler nezdinde insan ilişkilerini düzenleyen kanunlar ve sermaye piyasalarını düzenleyen kuruluşlar gibi işletmelerde de yönetsel faaliyetlerin denetiminin gerçekleştirilmesini sağlayan bir sistem olarak kurumsal yönetimi tanımlamaktadır. Bununla birlikte Scheifer ve Vishny (1997), kurumsal yönetim anlayışının yatırımcı ve yönetici arasında güven unsurunu sağlayan bir mekanizma olduğunu belirtmektedir. Öte yandan Rezaee ve Riley (2010), işletme içerisinde meydana gelen yönetici ve sahiplik çatışmasını engelleyici güç olarak kurumsal yönetimi nitelendirmektedir. Son olarak Pulaşlı (2003), gerek yönetilen finansal sürecin sunumunda çıkar sahiplerinin güvenini teminat altına alan gerekse faaliyette bulunan pazarla alakalı uyulması zorunlu yasal kurallara uygun hareket edilerek kurumsal açıdan karşılaşılabilecek muhtemel risklerin en

aza indirilebilmesini sağlayan bir sistem şeklinde kurumsal yönetim anlayışını iki boyutta ifade etmiştir.

Tablo 1. Geleneksel Yönetim ve Modern Yönetim Karşılaştırması

GELENEKSEL YÖNETİM	KARŞILAŞTIRMA ÖLÇÜTÜ	MODERN YÖNETİM
İşletme sahibi yönetim ve denetim faaliyetlerini yürütür.	<i>Güç ve Otorite</i>	Yönetim, denetim ve sahiplik birbirinden ayrılmıştır.
Sahip ve yöneticilerin talepleri doğrultusunda şirket yönetimi gerçekleşir.	<i>Kurallara Karşı Takdiri Kararlar</i>	Belirlenen kurallar doğrultusunda şirket yöntemi gerçekleştirilir.
Sahip ve yöneticilerin sorumlulukları hukuki açıdan net değildir.	<i>Sorumluluk</i>	Sahip ve yöneticiler, işletmeye ve pay sahiplerine karşı doğrudan sorumludurlar.
Sahipler tarafından belirlenen vekil yöneticiler, işletme sahiplerine hesap verirler. İşletme sahiplerinin hesap verme görevi bulunmamaktadır.	<i>Hesap Verme Yükümlülüğü</i>	Sahip ve yöneticiler, işletmeye ve pay sahiplerine karşı hesap verme yükümlülüğündedirler.
İşletme ile ilgili bilgi paylaşımı yönetimin takdirindedir.	<i>Şeffaflık</i>	Faaliyetler şeffaf bir şekilde yürütülür.
İşletme sahibinin istekleri doğrultusunda yönetim kurulu üyeleri belirlenir.	<i>Yönetim Kurulunun Oluşumu</i>	Yönetim kurulu üyeliğine başvuracak kişilerin bilgi, liyakat gibi belirli bazı şartları taşımaları gerekmektedir.
Yönetim kurulu üyeleri işletme sahibi tarafından atandığından dolayı, yönetim ve denetleme faaliyetleri bağımsız bir şekilde yerine getirilemez.	<i>Bağımsızlık</i>	İşletme içerisinde yönetim ve denetim faaliyetleri açık bir şekilde belirtilmiştir.

Kaynak. Aktan, 2013:159.

Tablo 1’de geleneksel yönetim yaklaşımı ile modern yönetim yaklaşımı arasındaki farklılıklar; güç ve otorite, kurallara karşı takdiri kararlar, sorumluluk, hesap verme yükümlülüğü, yönetim kurulunun oluşumu, şeffaflık ve bağımsızlık şeklinde çeşitli

ölçütler açısından incelenmiştir. Buna göre modern yönetim anlayışını, geleneksel yönetim anlayışına kıyasla gerek paydaşlar ve yöneticiler açısından gerekse işletme sahipleri açısından adalet, eşitlik ve şeffaflığı esas alan yönetim felsefesi olarak belirtmek mümkündür.

3. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Yönetimsel unsurların işletme performansı üzerindeki etkilerini araştıran çalışmalarda son yıllarda oldukça artış görülmektedir. Bunun temel sebeplerinden biri, kurumsal yönetim anlayışının günümüzde küresel boyutta rekabet edebilme yeteneğine sahip olabilmek adına önem teşkil ediyor olmasıdır. Bundan dolayı gerek ulusal gerekse uluslararası yazında söz konusu yönetim unsurlarının işletmeler açısından etkilerini çeşitli boyutlarda inceleyen çalışmalar yer almaktadır. Bu bağlamda bahsi geçen çalışmaların bir kısmına aşağıda yer verilmiştir.

Moradi, Velashani ve Omidfar (2017), Tahran Menkul Kıymetler Borsası'nda faaliyette bulunan işletmeler üzerinde gerçekleştirmiş oldukları analizler sonucunda yönetim kurulu bağımsızlığı ve mülkiyet yoğunlaşması ile finansal performans arasında pozitif yönlü istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişkinin olduğunu tespit etmişlerdir. Bununla birlikte Kabir ve Thai (2017), yönetim kurulu büyüklüğünün özsermaye karlılığı, aktif karlılığı ve satışların getirisi üzerindeki etkisini Vietnam Borsası'na kayıtlı 500 işletme üzerinde incelemişlerdir. Gerçekleştirdikleri panel regresyon analizi sonucunda kurumsal yönetim ile finansal performans arasında olumlu bir ilişkinin olduğunu ifade etmişlerdir. Öte yandan Rose (2016), Kopenhag Borsası'nda faaliyet gösteren 155 adet işletmeyi ele alarak kurumsal yönetim ilkelerine uyum derecesinin finansal performans ile ilişkisini incelediği çalışmasında, kurumsal yönetim anlayışının hakim olduğu işletmelerin diğer işletmelere göre finansal performanslarının daha iyi olduğunu sonucunu tespit etmiştir. Bunun yanı sıra Moldasheva (2015) kurumsal yönetim uygulamaları ile finansal performans arasındaki ilişkiyi Kazakistan Menkul Kıymetler Borsası'na kayıtlı işletmeler üzerinde incelemiştir. Yapılan regresyon analizi sonucunda kurumsal yönetim uygulamaları ile finansal performans arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif yönde bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşmıştır. Kula (2005), Acar-Boyacıoğlu ve Akdoğan (2010), Reddy, Locke ve Scrimgeour (2010), Ersoy, Bayrakdaroğlu ve Şamiloğlu (2011), Schauten, Dijk ve Waal (2011), Sheikh, Wang ve Khan (2013), Aghabaki (2014), Tsai ve Tung (2014), Acaravcı, Kandır ve Zelka (2015) ve Ağca ve Önder (2016) kurumsal yönetim unsurlarının işletmelerin çeşitli performans göstergeleri üzerindeki etkilerini

inceledikleri çalışmalarında, yukarıda bahsi geçen çalışmalara benzer sonuçlar tespit etmişlerdir.

Bu bağlamda literatür çalışmalarından farklı olarak bu çalışmada, Faaliyet Giderleri'ne etki eden yönetsel unsurlar incelenmiştir. Söz konusu incelemelerde Faaliyet Giderleri bir bütün halinde ele alınmış olmakla birlikte ayrıca Araştırma ve Geliştirme Giderleri, Pazarlama Satış ve Dağıtım Giderleri ve Genel Yönetim Giderleri şeklinde üç boyutta incelenmiştir. Dolayısıyla konunun ele alınış şekli açısından literatüre katkı sunacağı düşünülmektedir.

4. FAALİYET GİDERLERİNE ETKİ EDEN YÖNETİMSSEL UNSURLARIN İNCELENMESİ: BORSA İSTANBUL ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

4.1. Araştırmanın Amacı

Çalışmanın esas amacı, Faaliyet Giderleri'ne etki eden yönetsel unsurların incelenmesidir. Bu amaç doğrultusunda çalışmada ilk olarak, üst yönetim unsurlarının Faaliyet Giderleri üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Sonrasında söz konusu yönetim unsurlarının Faaliyet Giderleri kapsamında yer alan Ar-Ge Giderleri, Pazarlama Satış ve Dağıtım Giderleri ve Genel Yönetim Giderleri üzerindeki etkisi ayrı ayrı tespit edilmiştir.

4.2. Veri Seti ve Örneklem

Yönetsel unsurların Faaliyet Giderleri üzerindeki etkisinin tespit edilmesini amaçlayan bu çalışmada, BİST 100 Endeksi'nde listelenen şirketler incelenmiştir. Bu bağlamda BİST 100 Endeksi'ne kayıtlı 36 işletmenin 2009-2017 yıllarına ait verileri analiz dahilinde incelenmiştir. Bankalar, sigorta kuruluşları, yatırım ortaklıkları, finansal kiralama ve holdingler gibi mali kuruluşlar endeks kapsamında yer alan diğer şirketlerden farklı düzenlemelere tabi olduklarından dolayı örnekleme dâhil edilmemişlerdir. Öte yandan, bazı işletmelerin Faaliyet Giderleri ile ilgili veri temin edilememiştir. Bu sebeple, söz konusu işletmeler de araştırmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Buna göre araştırmanın örneklemini oluşturan işletmeler Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Örneklemi Oluşturan İşletmeler

Sıra No	BİST Kodu	Sıra No	BİST Kodu
1	AKSA	19	TOASO
2	ALKIM	20	TRKCM
3	ANACM	21	TTKOM
4	ARCLK	22	TTRAK
5	ASELS	23	SISE
6	AYGAZ	24	ULKER
7	BRISA	25	VESTL
8	CEMTS	26	YATAS
9	EGEEN	27	BUCIM
10	ECILC	28	KAREL
11	EREGL	29	KERVT
12	FROTO	30	KLMSN
13	KARSN	31	LOGO
14	KORDS	32	TUPRS
15	OTKAR	33	ADANA
16	SASA	34	İPEKE
17	SODA	35	KOZAL
18	TATGD	36	NETAS

Araştırmanın Faaliyet Giderleri'ni kapsayan veri seti, örneklem kapsamında yer alan işletmelerin kamuoyuna açıklamış oldukları finansal verilerinden oluşmaktadır. Bahsi geçen veriler, Kamuyu Aydınlatma Platformu'na ait (KAP) resmi internet adresinden ve işletmelerin resmi internet adreslerinden temin edilmiştir. Bununla birlikte yönetsel unsurları içeren veri seti ise işletmelerin faaliyet raporları, kurumsal yönetim ilkeleri uyum raporları ve işletmelerin internet adreslerinden elde edilerek oluşturulmuştur. Oluşabilecek veri kaybını engellemek adına örnekleme yer alan her işletmenin dokuz yıllık ilgili raporları ayrı ayrı incelenmiştir.

4.3. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada, BİST 100 Endeksi'nde işlem gören 36 işletmenin 2009-2017 yıllarına ait verileri kullanılarak yönetsel unsurların Faaliyet Giderleri; Araştırma ve Geliştirme Giderleri, Pazarlama, Satış ve Dağıtım Giderleri ve Genel Yönetim Giderleri üzerindeki etkisi panel regresyon yöntemiyle analiz edilmiştir¹.

Oluşturulan regresyon modeli kapsamında tespit edilecek regresyon sonuçlarının nitelik bakımından güçlü olması adına ilgili model tahmin edilmeden önce bir takım varsayım testlerinin gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Söz konusu varsayımlar; heteroskedasite, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon şeklindedir. Buna göre ilgili modelde bahsi geçen varsayımların tespit edilmesi durumunda uygun yöntemler kullanılarak model, tutarlı tahmin sonuçlarının elde edilebileceği duruma getirilir (Tatoğlu, 2016: 252).

Bu bağlamda, oluşturulan dört farklı model kapsamında yukarıda bahsi geçen varsayım testleri gerçekleştirilmiştir. Buna göre tespit edilen sonuçlara istinaden literatürde kullanımı sıkça tercih edilen Driscoll ve Kraay dirençli tahmincisi kullanılarak regresyon tahminleri gerçekleştirilmiştir.

4.4. Araştırmanın Değişkenleri

Çalışmada dört adet bağımlı değişken kullanılmıştır. Bu değişkenler şu şekildedir: Faaliyet Giderleri, Araştırma ve Geliştirme Giderleri, Pazarlama, Satış ve Dağıtım Giderleri ve Genel Yönetim Giderleri. Literatürde yer alan çalışmalara istinaden, bu çalışma kapsamında bağımlı değişkenlerin ölçümünde Gelir Tablosu'nda; Faaliyet Giderleri, Araştırma ve Geliştirme Giderleri, Pazarlama Satış ve Dağıtım Giderleri ve Genel Yönetim Giderleri başlıkları altında gösterilen giderler esas alınmıştır.

Bununla birlikte çalışmada üç adet bağımsız değişken ve bir adet kontrol değişkeni kullanılmıştır. Söz konusu bağımsız değişkenler şu şekildedir: Bağımsız yönetim kurulu üyesi, yönetim kurulunun büyüklüğü, yönetim kurulu başkanının görev süresi. Bunun yanı sıra çalışmada kullanılan kontrol değişkeni ise işletme satışlarıdır.

¹ Araştırma verilerinin analizinde STATA 14.0 paket programı kullanılmıştır.

Tablo 3. Araştırmanın Değişkenleri

Değişken Adı	Kodu
Bağımlı Değişkenler	
Faaliyet Giderleri	FAL
Araştırma ve Geliştirme Giderleri	ARGE
Pazarlama Satış ve Dağıtım Giderleri	PSDG
Genel Yönetim Giderleri	GYG
Bağımsız Değişkenler	
Bağımsız Yönetim Kurulu Üyesi	BU
Yönetim Kurulunun Büyüklüğü	YB
Yönetim Kurulu Başkanı Görev Süresi	GS
Kontrol Değişkeni	
Satışlar	TS

4.5. Araştırmanın Modeli ve Hipotezler

Yönetimsel unsurların Faaliyet Giderleri üzerindeki etkisinin tespit edilmesini amaçlayan bu çalışmada dört adet model oluşturulmuştur. Bu modeller aşağıdaki gibidir:

$$FAL_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 BU_{i,t} + \beta_2 YB_{i,t} + \beta_3 GS_{i,t} + \beta_4 TS_{i,t} \epsilon \quad (1)$$

$$ARGE_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 BU_{i,t} + \beta_2 YB_{i,t} + \beta_3 GS_{i,t} + \beta_4 TS_{i,t} \epsilon \quad (2)$$

$$PSDG_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 BU_{i,t} + \beta_2 YB_{i,t} + \beta_3 GS_{i,t} + \beta_4 TS_{i,t} \epsilon \quad (3)$$

$$GYG_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 BU_{i,t} + \beta_2 YB_{i,t} + \beta_3 GS_{i,t} + \beta_4 TS_{i,t} \epsilon \quad (4)$$

Oluşturulan 1 numaralı modelde yönetimsel unsurların bir bütün halinde ele alınan Faaliyet Giderleri üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bununla birlikte 2 numaralı modelde söz konusu unsurların Araştırma ve Geliştirme Giderleri üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Son olarak 3 ve 4 numaralı modellerde ise belirtilen yönetim unsurlarının sırasıyla Pazarlama Satış ve Dağıtım Giderleri ve Genel Yönetim Giderleri üzerindeki etkisi ele alınmıştır.

Öte yandan literatür çalışmaları kapsamında geliştirilen hipotezler aşağıdaki gibidir:

H₁: Bağımsız yönetim kurulu üyesinin Faaliyet Giderleri üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı etkisi vardır.

H₂: Yönetim kurulunun büyüklüğünün Faaliyet Giderleri üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı etkisi vardır.

H₃: Yönetim kurulu başkanı görev süresinin Faaliyet Giderleri üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı etkisi vardır.

H₄: Bağımsız yönetim kurulu üyesinin Araştırma ve Geliştirme Giderleri üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı etkisi vardır.

H₅: Yönetim kurulunun büyüklüğünün Araştırma ve Geliştirme Giderleri üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı etkisi vardır.

H₆: Yönetim kurulu başkanı görev süresinin Araştırma ve Geliştirme Giderleri üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı etkisi vardır.

H₇: Bağımsız yönetim kurulu üyesinin Pazarlama Satış ve Dağıtım Giderleri üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı etkisi vardır.

H₈: Yönetim kurulunun büyüklüğünün Pazarlama Satış ve Dağıtım Giderleri üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı etkisi vardır.

H₉: Yönetim kurulu başkanı görev süresinin Pazarlama Satış ve Dağıtım Giderleri üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı etkisi vardır.

H₁₀: Bağımsız yönetim kurulu üyesinin Genel Yönetim Giderleri üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı etkisi vardır.

H₁₁: Yönetim kurulunun büyüklüğünün Genel Yönetim Giderleri üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı etkisi vardır.

H₁₂: Yönetim kurulu başkanı görev süresinin Genel Yönetim Giderleri üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı etkisi vardır.

5. BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde BİST 100 Endeksi'ne kayıtlı 36 adet işletmenin dokuz yıllık verileri analiz edilmiş ve tespit edilen sonuçlar literatür kapsamında değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, yönetsel unsurların Faaliyet Giderleri, Araştırma ve Geliştirme Giderleri, Pazarlama Satış ve Dağıtım Giderleri ve Genel Yönetim Giderleri üzerindeki etkisinin incelendiği çalışmada ilk olarak değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistik değerleri incelenmiştir. Bahsi geçen değerler aşağıdaki gibidir:

Tablo 4. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken Adı	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
FAL	324	18.854	1.356	16.022	22.359
ARGE	324	15.435	2.019	9.0902	19.766
PSDG	324	18.060	1.610	12.866	22.117
GY	324	17.828	1.411	14.843	21.528
BU	324	0.2066	0.142	0	0.4286
YB	324	8.1975	2.392	3	16
GS	324	11.679	11.29	1	44
TS	324	20.848	1.572	16.222	24.711

Tablo 4'te örneklem dahilinde yer alan işletmelere ait tanımlayıcı istatistiksel bilgiler yer almaktadır. Buna göre ilgili tablo incelendiğinde, ortalama değer en yüksek olduğu değişkenin TS olduğu görülmektedir. Bununla birlikte söz konusu değer en düşük olduğu değişken ise BU değişkenidir. Bunun yanı sıra minimum ve maksimum değerlerine ait veriler incelendiğinde en düşük değer BU değişkeninde, en yüksek değer ise TS değişkeninde gerçekleştiği görülmektedir.

Panel veri seti kapsamında oluşturulan modelin sabit veya tesadüfi etkiler yöntemlerinden hangisi ile tahmin edileceğinin karar verilebilmesi adına Hausman Test'i gerçekleştirilmiştir. Buna göre her bir model kapsamında tespit edilen test sonuçları aşağıdaki gibidir:

Tablo 5. Hausman Test Sonuçları

Model	Olasılık Değeri (p)
Model 1	0.243
Model 2	0.469
Model 3	0.671
Model 4	0.118

Tablo 5'te yer alan test sonuçları incelendiğinde tespit edilen olasılık değerlerinin 0,05'ten büyük olmasından dolayı tesadüfi etkiler modelinin tercih edilmesinin daha doğru sonuçlar vereceği görülmektedir.

Bununla birlikte, gerçekleştirilecek regresyon tahminine geçmeden önce yukarıda da belirtildiği üzere çeşitli varsayım testlerinin gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Buna göre varsayımlarla ilgili gerçekleştirilen test sonuçlarına ilişkin veriler aşağıda yer almaktadır.

Tablo 6. Varsayımlara İlişkin Test Sonuçları

Model	Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin Watson Testi	Baltagi-Wu'nun Yerel En İyi Değişmez Testi (LBI)	Pesaran Testi Olasılık Değeri (p)	Levene, Brown ve Forsythe Testi Olasılık Değeri (p)
Model 1	0.602	1.023	0.000	W ₀ = 0.000 W ₅₀ = 0.000 W ₁₀ = 0.000
Model 2	0.987	1.334	0.000	W ₀ = 0.000 W ₅₀ = 0.000 W ₁₀ = 0.000
Model 3	0.693	1.074	0.000	W ₀ = 0.000 W ₅₀ = 0.000 W ₁₀ = 0.000
Model 4	0.618	1.051	0.000	W ₀ = 0.000 W ₅₀ = 0.000 W ₁₀ = 0.000

Tablo 6'da oluşturulan modeller kapsamında test edilen varsayımlara ilişkin sonuçlar yer almaktadır. Buna göre; Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin Watson Testi ve Baltagi-Wu'nun Yerel En İyi Değişmez Testi (LBI) kullanılarak modellerde otokorelasyon probleminin varlığı araştırılmıştır. Test sonuçları incelendiğinde tespit edilen değerler 2'den küçük olduğu için her dört modelde de otokorelasyon sorunu bulunmaktadır (Tatoğlu, 2016: 238). Bununla birlikte araştırma modellerinde birimler arası korelasyon probleminin varlığı Pesaran Testi ile incelenmiştir. Elde edilen test sonuçlarına göre modellerin olasılık değeri 0.05'ten küçük olduğu için söz konusu modellerde birimler arası korelasyon vardır. Son olarak araştırmada değişen varyans (heteroskedasite) probleminin varlığı Levene, Brown ve Forsythe Testi ile incelenmiştir. Geliştirilen modeller için olasılık değeri 0.05'ten küçük olduğu için bahsi geçen modellerde değişen varyans sorunu mevcuttur.

Tablo 7. Regresyon Analizi Sonuçları

Değişkenler	Model 1 P> t	Model 2 P> t	Model 3 P> t	Model 4 P> t
BU	0.002*	0.000*	0.013**	0.000*
YB	0.001*	0.066***	0.007*	0.017**
GS	0.002*	0.141	0.227	0.004*
TS	0.017**	0.014**	0.018**	0.010*
Sabit	0.000	0.000*	0.001*	0.000**
Gözlem Sayısı	324	324	324	324

Firma Gözlem Sayısı	36	36	36	36
Olasılık (p)	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
WaldChiz	171.96	194.50	191.76	91.59
R ²	0.4933	0.1595	0.4085	0.5007

***, ** ve * sırasıyla % 1, % 5 ve % 10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 7’de Driscoll ve Kraay dirençli tahmincisi kullanılarak gerçekleştirilen regresyon tahminlerine ilişkin sonuçlar yer almaktadır. Buna göre araştırmanın regresyon denklemleri elde edilen sonuçlara istinaden aşağıdaki gibidir:

$$FAL_{i,t} = 13.019 + 1.194 BU_{i,t} + 0.068 YB_{i,t} + -0.003 GS_{i,t} + 0.243 TS_{i,t} + \varepsilon$$

$$ARGE_{i,t} = 10.088 + 2.079 BU_{i,t} + 0.086 YB_{i,t} + 0.008 GS_{i,t} + 0.197 TS_{i,t} + \varepsilon$$

$$PSDG_{i,t} = 11.344 + 1.576 BU_{i,t} + 0.034 YB_{i,t} + 0.006 GS_{i,t} + 0.288 TS_{i,t} + \varepsilon$$

$$GYG_{i,t} = 12.840 + 0.979 BU_{i,t} + 0.071 YB_{i,t} + -0.008 GS_{i,t} + 0.206 TS_{i,t} + \varepsilon$$

Öte yandan tespit edilen sonuçlar incelendiğinde; bağımsız yönetim kurulu üye sayısı ve yönetim kurulu büyüklüğünün Faaliyet Giderleri, Araştırma ve Geliştirme Giderleri, Pazarlama Satış ve Dağıtım Giderleri ve Genel Yönetim Giderleri üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Bununla birlikte yönetim kurulu başkanı görev süresinin Faaliyet Giderleri ve Genel Yönetim Giderleri üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Öte yandan araştırma modellerinde kontrol değişkeni olarak kullanılan satışlar değişkeninin de Faaliyet Giderleri, Araştırma ve Geliştirme Giderleri, Pazarlama Satış ve Dağıtım Giderleri ve Genel Yönetim Giderleri üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Son olarak elde edilen ampirik bulgular ışığında geliştirilen hipotezler incelenecek olursa; H₁, H₂, H₃, H₄, H₅, H₇, H₈, H₁₀, H₁₁ ve H₁₂ hipotezleri kabul edilmiştir. Bununla birlikte H₆ ve H₉ hipotezleri ise reddedilmiştir.

6. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Teknolojik gelişmelere bağlı olarak yaşanan küreselleşmenin etkisiyle birlikte ticari sınırların neredeyse ortadan kalktığı günümüz iş dünyasında yönetim unsuru giderek önem arz eder bir kavram haline gelmiştir. Enron, Parmalat ve Worldcom gibi işletme skandalları kurumsal boyutta güven sorununun ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Öte yandan çok ortaklı çağdaş işletme sayılarında meydana gelen artışlara bağlı olarak geleneksel yönetim anlayışının yerini modern yönetim anlayışına bırakması

ile birlikte kurumsal açıdan yönetim anlayışı hızlı bir şekilde gelişim göstermeye başlamıştır.

Dünyada genelinde kurumsal yönetimle alakalı yaşanan gelişmelerle birlikte Türkiye’de de konu ile ilgili çeşitli düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. TUSİAD tarafından 2000 yılında yayımlanan Kurumsal Yönetim İlkeleri ve SPK tarafından 2003 yılında yayımlanan Kurumsal Yönetim İlkeleri söz konusu düzenlemelerdendir. Bununla birlikte yayımlanan Türk Ticaret Kanunu’nda da bahsi geçen yönetim kavramı ile ilgili açıklamalara yer verilmiştir. Öte yandan ABD’de SOX Yasası’nın 2002 yılından itibaren uygulanıyor olması ve OECD tarafından 1999 yılında Kurumsal Yönetim İlkeleri şeklinde rehber niteliğe sahip düzenlemelerin ortaya konulması, küresel boyutta kurumsal yönetim anlayışının geliştirilmesi adına sarf edilen çabalar şeklinde değerlendirilebilir.

Bu bağlamda çalışmada, BİST Endeksi’ne kayıtlı 36 adet işletmenin 2009-2017 yıllarına ait verileri kullanılarak yönetsel unsurların Faaliyet Giderleri üzerindeki etkisi incelenmiştir. Gerçekleştirilen ampirik analizlerde Driscoll ve Kraay tarafından geliştirilen tahminci kullanılmıştır.

Analizler kapsamında oluşturulan modellere ait sonuçlar incelendiğinde; BU, YB, GS ve TS değişkenlerinin Faaliyet Giderleri üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı olmakla birlikte pozitif yönde etkiye sahip oldukları tespit edilmiştir. Bununla birlikte BU, YB ve TS değişkenlerinin Araştırma ve Geliştirme Giderleri ile Pazarlama Satış ve Dağıtım Giderleri üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı olmakla birlikte pozitif yönde etkiye sahip oldukları görülmüştür. Son olarak BU, YB, GS ve TS değişkenlerinin Genel Yönetim Giderleri üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı olmakla birlikte pozitif yönde etkiye sahip oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen sonuçlar kurumsal yönetim unsurlarının işletme performansını arttırıcı etkiye sahip olduğunu tespit eden Reddy, Locke ve Scrimgeour (2010), Schauten, Dijk ve Waal (2011), Sheikh, Wang ve Khan (2013), Aghabaki (2014) ve Tsai ve Tung (2014) tarafından gerçekleştirilen çalışmalarla benzerlik göstermektedir.

Son olarak çalışmanın bazı kısıtları bulunmaktadır. Söz konusu kısıtlardan ilki, analiz sonuçlarının sadece BİST 100 Endeksi’ne kayıtlı işletmeler açısından yorumlanabiliyor olmasıdır. Sonraki kısıtlama ise analiz kapsamında temin edilen verilerin 2009-2017 yıllarını kapsıyor olmasıdır. Dolayısıyla konu ile ilgili

gerçekleştirilecek sonraki çalışmalarda örneklem boyutu arttırılarak veya veri temin aralığı genişletilerek benzer araştırmalar gerçekleştirilebilir

KAYNAKÇA

- Acar-Boyacıoğlu, M. & Akdoğan, Y. E. (2010). Corporate governance in financial institutions: An application on The Istanbul Stock Exchange. *Journal of Academic Research in Economics*, 2 (2), 180-196.
- Acaravcı, S. K., Kandır, S. Y. & Zelka, A. (2015). Kurumsal yönetimin BIST şirketlerinin performanslarına etkisinin araştırılması. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1), 171-183.
- Aghabaki, M. (2014). Kurumsal yönetim ilkeleri ile firma değeri ve hisse senedi getiri oranı arasındaki ilişkisi: İMKBD'de bir uygulama (Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Ağca, A. & Önder, S. (2016). İşletmelerde kar yönetimi ve kurumsal yönetim yapıları arasındaki ilişki: BİST üzerine bir uygulama. *Muhasebe ve Denetime Bakış*, 47, 23-42.
- Aktan, C.C. (2013). Kurumsal şirket yönetimi. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(1), 150-191.
- Civelek, M. & Özkan, A. (2008). *Maliyet ve yönetim muhasebesi (5.b.)*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Ersoy, E., Bayrakdaroğlu, A. & Şamiloğlu F. (2011). Türkiye'de kurumsal yönetim ve firma performansı (Tobin Q ve anormal getiri) arasındaki ilişkinin analizi. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 48(554), 71- 84.
- Gillan, S. L. & Starks, L. T. (1998). A survey of shareholder activism: Motivation and empirical evidence. *Contemporary Finance Digest*, 2(3), 1-38.
- Kabir, R. & Thai, H. M. (2017). Does corporate governance shape the relationship between corporate social responsibility and financial performance?. *Pacific Accounting Review*, 29(2), 227- 258.
- Karasioğlu, F. (2014). *Finansal muhasebe dönem sonu işlemleri - TMS/TFRS uygulamalı (1.b.)*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Koç-Yalkın, Y. (2012). *Genel muhasebe ilkeler ve uygulamalar (18.b.)*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Koçak, Y. (2007). Türkiye'de araştırma ve geliştirme giderlerinin muhasebeleştirilmesinin Türkiye Muhasebe Standartları ve Uluslararası Finansal Raporlama Standartları çerçevesinde incelenmesi (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Koçan, M. & Gerekan, B. (2017). Faaliyet gider türlerinin marka değeri üzerine etkisi: Brand Finance Turkey-100'de yer alan şirketlere yönelik bir araştırma. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 19(4), 884-914.
- Kula, V. (2005). The impact of the roles, structure and process of boards on firm performance: Evidence from Turkey. *Corporate Governance: An International Review*, 13, 265-276.
- Kutlu, H.A. (2016). *Tekdüzen genel muhasebe (4.b.)*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Moldasheva, G. (2015). Corporate governance practices in emerging markets: Evidence from Kazakhstan financial system. *Corporate Ownership and Control*, 13, 889-906.
- Moradi, M., Velashani, M. A. B. & Omidfar, M. (2017). Corporate governance, product market competition and firm performance: evidence from Iran. *Humanomics*, 33(1), 38-55.
- Pulaşlı, H. (2003). *Corporate governance - anonim şirket yönetiminde yeni bir model*. Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü.
- Reddy, K., Locke, S. & Scrimgeour, F. (2010). The efficiency of principle-based corporate governance practices and firm financial performance: An empirical investigation. *International Journal of Managerial Finance*, 6(3), 190-219.
- Rezaee, Z. & Riley, R. (2010). *Financial statement fraud: Prevention and detection (second edition)*. USA: John Wiley&Sons.
- Rose, C. (2016). Firm performance and comply or explain disclosure in corporate governance. *European Management Journal*, 34(3), 202-222.
- Schauten, M. B. J., Dijk, D. V. & Waal, J. P. (2011). Corporate governance and the value of excess cash holdings of large European firms. *European Financial Management*, 19(5), 991-1016.

- Scheifer, A. & Vishny, R. W. (1997). A survey of corporate governance. *The Journal of Finance*, LII(2), 737-783.
- Sheikh, N. A., Wang, Z. & Khan, S. (2013). The impact of internal attributes of corporate governance on firm performance: Evidence from Pakistan. *International Journal of Commerce and Management*, 23(1), 38-55.
- Tatoğlu, F.Y. (2016). *Panel Veri Ekonometrisi (3. b.)*. İstanbul: Beta Yayın.
- Tsai, M. T. & Tung, W. H. (2014). Corporate governance, resources, FDI Commitment and firm performance: Empirical analyses of Taiwanese hightech firms. *Chinese Management Studies*, 8(3), 313-332.
- Türkiye Muhasebe Standardı 38 Maddi Olamayan Duran Varlıklar (2019), T. C. Resmi Gazete, 30656, 15/01/2019.
- 1 Seri No'lu Muhasebe Sistemi Uygulama Genel Tebliği (1992), T. C. Resmi Gazete, 21447, 26 Aralık 1992.
- 1 Seri No'lu Sermaye Piyasasında Mali Tablo ve Raporlara İlişkin İlke ve Kurallar Hakkında Tebliğ, Seri No: XI, No: 1.

BÖLÜM

2

KENTSEL TARIM ÜRETİCİLERİNİN YÖNELİM STRATEJİLERİ VE FARKLILAŞMA EĞİLİMLERİ

Dr. Öğretim Üyesi Serdar NERSE

Batman Üniversitesi

E-posta: serdarnerse@yahoo.com

ATIF: Nerse, S. (2020). Kentsel Tarım Üreticilerinin Yönelim Stratejileri ve Farklılaşma Eğilimleri. Ercan Karaçar, Özgür Kıran (Ed.), Sosyal Bilimlerde Güncel Konular ve Araştırmalar içinde (ss. 26-40). Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları.

- BÖLÜM 2 -

KENTSEL TARIM ÜRETİCİLERİNİN YÖNELİM STRATEJİLERİ VE FARKLILAŞMA EĞİLİMLERİ

Dr. Öğretim Üyesi Serdar NERSE

*Batman Üniversitesi
E-posta: serdarnerse@yahoo.com*

GİRİŞ

Kırsal tarımsal üreticilerin kentsel alanlara göçleri ve kırsal tarım dışı sektörün giderek büyümesi, kentsel merkezlerde yüksek işsizliğe, eğitim, sağlık ve diğer altyapı sorunlarına, gıda güvensizliğine ve yoksulluğa sebep olmaktadır. Dünya nüfusunun giderek büyümesi, nüfusun büyük bölümünün kentlerde barınması ya da barınmak için göç etmeye devam etmesi sorunu daha da büyütülmektedir. Birleşmiş Milletler (BM) Ekonomik ve Sosyal İşler Dairesi Nüfus Bölümünün hazırladığı raporlara göre; 1970'te % 37 olan kent nüfusu oranının 2050 yılında gelişmiş ülkelerde % 86, gelişmekte olan ülkelerde ise % 64'ünden fazlasının kent merkezlerinde yaşayacakları öngörülmektedir (Birleşmiş Milletler, 1995; Birleşmiş Milletler, 2008; Birleşmiş Milletler; 2012). Böylesi hızlı kentleşme, tarım dışı kırsal faaliyetlerin tarımsal üretkenliği engellediği gerçeğiyle birleştiğinde gıda güvenliğini tehdit eden bir unsura dönüşmekte, kırsal ve kentsel hanehalkları refahını olumsuz etkilemektedir.

Kentsel üretimler büyüme ve kalkınmanın itici gücü olarak görülürken, buna karşın hızlı kentleşme süreci de önemli sorunları beraberinde getirmiştir. Kentsel nüfusun hızla artması barınma sorunları ve yoksullaşmaya da sebep olmaktadır. Kentsel yoksul hanelerin kazançlarının önemli bir bölümüne karşılık gelen gıda harcamalarına gıda fiyatlarındaki artış, işsizlik, süpermarketler ve fastfood zincirlerinin hakimiyetiyle artan bağımlılıklar da eklenince, geçinme ve gıda güvensizliği problemleri, barınma ve yoksullaşmayı katmanlaştırmaktadır. Tüketilen gıdanın satın alınması, kentsel hanenin refahını sağlamanın temel bileşeni olarak görünmektedir. Hanelerin bir bölümü gelir elde etme stratejilerini geliştirse de yeterli gıda ihtiyacını karşılayacak satın alma gücünden yoksundur (Maxwell ve Wiebe, 1999). Gelir düşüklüğü, yoksul hanelerde yetersiz ve güvensiz beslenme, hatta gıda kıtlığına dönüşebilmektedir. Bu nedenle,

kentsel tarım, yoksulluktan bir çıkış yolu olarak önerilmektedir (Ezeomede ve Egware, 2018, s. 94; FAO, 2008, s. 13). Dolayısıyla, kentsel tarım gelişmekte olan ülkelerin yoksulluk, evsel geçimlik gıda üretimi ve işsizlik sorunlarının giderilmesi için alışılmadık bir öneri olarak değerlendirilebilir.

Kentsel tarım, gıdanın ve diğer ürünlerin kent merkezlerinde veya metropol alanlar ile sınırlarında üretimin gerçekleştirilmesi (öncelikle ev tüketimiyle başlayan sürecin eğitim amaçlı olanın ötesinde geniş ölçekli üretim) dağıtım ve pazarlanmasını içerir. Topluluklar düzeyinde bahçe üretimiyle başlayıp, evde tüketimin ve eğitimin ötesine uzanan bir amaca sahip çatı bahçeleri, küçük bir alanda üretimin en üst düzeye çıkarılması, yenilikçi gıda üretim yöntemleri, kentsel çiftçi pazarları sağlayan çiftlikler, topluluk destekli tarım ve büyükşehir yeşil alanlarında bulunan aile çiftlikleri şeklinde genişlemektedir (Siegner, Sowerwine ve Acer, 2018, s.2). Yer sınırlamaları nedeniyle, kentsel tarım, yükseltilmiş yataklarda yoğun çatı bahçeciliği veya binalar arasındaki küçük alanlarda dikey bahçecilik gibi çok yaratıcı da olabilmektedir. Kentsel tarım, kentsel ve kırsal alanlar arasındaki dinamik arayüz şeklinde başlamaktadır. Genellikle kırsal yaşam tarzı konutları andırır şekilde, kentin ulaşım merkezi etrafında bahçeli küçük-orta ölçekli yarı kırsal ve yarı kentsel kullanımların bir karışımını içermektedir. Bu bağlamda, kentsel tarımın kısa bir tanımı yoktur. Tanımlama girişimlerinde de içerik ve biçim olarak ayırt edici özellikler, evsel üretim ile dağıtım ve pazarlama için amaçlı bir şekilde tespit edilmektedir. Ancak, kentsel tarımın tanımı, onu kentsel kılan önemli niteliğiyle benimsenmelidir. Yani kentsel ekonomik ve ekolojik yapıya dahil edilmelidir. Kentsel boyut yükseltilmez ve işler hale getirilmezse kavramın politika, bilimsel ve teknolojik cephelerde önemsiz kalacağı bilinmelidir. Kırsal alandaki üretim ve kentsel tarım yerel kaynakların tarım dışı kullanımının önemli bir seçim oluşturma süreciyle ayrılmaktadır. Kentsel tarım, yerel kaynakların tarım dışı kullanımının önemli bir seçim olmaya devam ettiği bir kent merkezinin içinde veya çevresinde gerçekleştirilen tarım şekli iken, bu tercihin sorun olmadığı bölgelerde kırsal tarım yapılmaktadır. Kent çevresi bölgede, üreticilik şeklindeki tarımsal üretim düşük gelirli hanelere ekonomik gelişme fırsatı da sunmaktadır. Yenilik, fırsatlar ve gelişme genellikle sistemlerin sınırında veya kesişme noktasında ortaya çıkmaktadır. Kentsel ve kırsal arasındaki arayüz olarak, iki arazi türünün benzersiz özelliklerinden yararlanma fırsatları sunmaktadır. Yiyecekleri ve yeşil atıkları tarımda kaliteli bir kompost olarak kullanım şeklinin ekolojik denge için iyi örnek sunumu bitişik veya içinde buldukları kentsel alana farklı bir hizmet şeklidir.

Günümüze doğru gelindiğinde, belirgin bir şekilde kentsel tarım, hem gelir hem de gıda açısından öneminden dolayı öne çıkmaya başlamıştır. Kentselliğin giderek hızlanması, etkili olmayan tarım politikaları, yükselen enflasyon, kısıtlı destekler, gelir yetersizliği, artan işsizlik, toprak mülkiyetinin daralmasıyla iticileşen kırsallığa karşı kentsel tarıma yönelim süreci başlamıştır (FAO, 2007). Dünya çapında kırsal üretimin yavaşlaması sonrasında, tarımsal üretim agroekolojik, biyoteknolojik biçimlenmeyle veya daha primitif haliyle bahçe üretimleri şeklinde kentsel alanda yaygınlaşmıştır.

Dünya çapında kentsel tarıma yönelim günden güne artmaktadır. 1993'te 800 milyonun üzerinde üreticinin kentsel tarımla uğraştığı (Corbould, 2013, s.1), 20 yıllık süreçte bu oranın %20 dolaylarına kadar yükseldiği tahmin edilmektedir. Kentsel tarımla uğraşanların önemli bir bölümü ise (250-300 milyon arası) pazar için üretimde bulunmaktadır (Armar-Klemes 2000). Bu nüfusun yaklaşık 150-200 milyonu sürekli geriye kalanı da geçici ve mevsimlik işçiler durumundadır. Latin Amerika ve Afrika'da kentsel sakinler bu oranı yükseltmektedir. Bu bölgelerde yaşayan kentsel nüfusun neredeyse yarısı tarımsal üretimle ilgilenmektedir (Orsini ve ark., 2013). Dolayısıyla, günümüze doğru gelindiğinde kentsel tarım kentte yaşayan alt sınıf üreticilerin geçim kaynağı ve düşük gelire sahip nüfusun büyük bölümünün yaşamlarını sürdürmenin bir yolunu sunmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde satın alma gücünün yokluğu, yetersiz, öngörülemeyen ve düzensiz bir şekilde gıdaya erişime tepki olarak ortaya çıkan kentsel tarım (FAO, 2007, s. 1), gıda harcamalarının azalmasıyla bir geçim stratejisinden sermaye biriktirme stratejisine dönüşmüştür. Gelir yönelimi düşük olsa da evsel geçimlik düzeyde kentsel tarım yapan hanelerin önemli bir bölümü, gıda erişim ve alımlarının kalitesini iyileştirmek için meyveler, sebzeler ve et gibi çeşitli besleyici gıdaları doğrudan üretmeye devam etmektedir. Sınırlı da olsa gelir çeşitlendirme ve evsel gereksinim üretme, tüketimi yumuşatma stratejisi olarak başlayan kentsel bahçe tarımı, ekolojik bir üretim olarak organik beslenme erişimiyle sağlıklı olma olasılığını yükseltmektedir (Bellows, Brown ve Smit, 2004, s.1). Hatta kentli tarım üreticilerinin diğerlerine kıyasla daha çok sebze tükettikleri iddia edilmektedir (Olivier ve Heineken, 2017, s. 174). Dolayısıyla, kırsal tarımı tamamlayıcı nitelikteki kentsel gıda üretimi, bireysel hanehalkı tüketim ihtiyacına yönelik üretime ek olarak, önemli miktarda diğer düzeylerdeki nüfusa da güvenli gıda sunumunu mümkün hale getirmiştir. Evsel geçimlik üretimin genişleyen haliyle kentsel tarımsal üretimle ülkelerin toplam gıda yapısı etkinliği artmakta, böylece kırsal alandan kolayca tedarik edilemeyen, çabuk bozulan, hızlı teslimat gerektiren

gıdalar erişilebilir hale gelmektedir (Mougeot, 2000). Kentsel tarım, kentsel bir ortamda gerçekleşen üreticilik, çiftçilik veya bahçecilik şeklinde tanımlanamamaktadır. Yeter miktarın ötesine geçmek, dağıtım ve pazarlamayı sağlamak için zaman ve çabanın yanı sıra, gereksinim, getiri ve harcamaların hesaplanması gerekmektedir.

Kentsel tarım, hanelerin ekonomik zorluklar sebebiyle başvurduğu bir yöntemdir. Tüketici olarak hanehalkının ürettiği ürünler satın aldığı gıdaya göre daha ucuzsa (zaman ve para açısından), gıda ihtiyacını üretmek için kentsel tarıma katılmaktadır. Böylece, kentsel hanehalkının tarımsal üretime harcadığı enerji miktarının öncelikle hanehalkının refahının kısıtlı optimizasyon probleminden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Kentsel hane kendi gıdasını yetiştirmenin ötesine geçmek istediğindeyse, öncelikle zaman ve harcama dağılımındaki farklılıkları ölçmektedir (Satterthwaite, McGranahan ve Tacoli, 2010, s. 2809). Kentsel tarıma katılım ve üretimin zamanla gelişmesi, diğer kesimlere de yeter hale gelebilmesi için işgücü tedarikçileri olarak hanehalkı açısından bakıldığında, tarım faaliyetlerinden elde edilen getirilerin (parasal veya aynı) diğer kentsel faaliyetlerden elde edilenlerden daha yüksek olmasıyla mümkün olabilmektedir. Hanehalkının kentsel tarıma katılım kararlarındaki zaman ve harcama dağılımı farklılıkları emek tedariki, üretim ve çıktı fonksiyonlarındaki hesaplama dayanmaktadır (FAO, 2011; McDougall, Kristiansen ve Rader, 2019, s. 130). Ayrıca, kentsel bir hanehalkının tarımsal üretime katılım davranışını kavramak için kazancı etkileyen işgücü ve arazi piyasası, girdi fiyat ve kalitesi, geleneksel normlar, risk algısı, ailenin cinsiyet ilişkileri ile sosyal beklentiler gibi unsurlar dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla, istihdam seçenekleri arasında refahını en üst düzeye çıkarma girişimi olmak üzere, boş zaman dâhil bir dizi faktörün kentsel bir hanenin tarımsal üretime katılım kararında etkili olabileceğini unutmamak gerekir.

Kentsel tarımla ilgili, hanenin katılım kararını belirleyen faktörleri açıklamak ve değerlendirmek için çok az teorik tartışma bulunmaktadır. Hanehalkının karşılaştığı farklı çaba, emek gücü, istihdam ve gelir gibi davranışsal biçimlenme ile ekonomik durum veya teşviklerin aynı ortam içinde bile farklılık göstermesi nedeniyle, kesin bir yaklaşım geliştirilememektedir. Yine de bu türlü sınırlamalara rağmen teoride bazı yararlı bilgilerin yaygın haliyle kentsel tarım ve üretim ölçekleri için farklı motivasyonların, farklı miktarlarda çabayı gerektirdiğine ilişkin yaklaşımlar gelişerek kabul görmektedir (Bolang ve Osumanu, 2019, s. 2-3). Çoğu çalışmada (Siegener,

Sowerwine ve Acer, 2018; Bellows, Brown ve Smit, 2004; Satterthwaite, McGranahan ve Tacoli, 2010) kentsel tarıma yönelik tanım ve açıklamalar genel haliyle ortak bir model yapısında kuramsallaştırıldığında;

- Geçim sıkıntısı, beslenme, harcama ve ekonomik faaliyet türleri,
- Gıda / gıda dışı ürün kategorileri ile alt kategorilerdeki ürünlerin güvenliği,
- Harcama, çaba, zaman ve kâr dengesi,
- Kırsal üretimin kent merkezi veya çevresel karakterde gerçekleşiyor olması,
- Üretim biçimi ve uygulandığı yerin türleri,
- Üretim, dağıtım ve pazarlama sistemleri türleri,
- Üretim ölçekleri gibi faktörlerin etkili olduğu görülmektedir (Mougeot, 2000, s. 5).

Gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere, kentlerdeki nüfusun bir bölümünün kaliteli ve güvenli beslenme girişimi olarak başlayan kentsel tarım, bu kesime istihdam olanakları yaratmıştır. Günümüzde büyük üretimler şeklinde dünya nüfusunun önemli bir kesiminin hızlı organik ürünlere erişimin önünü açmıştır. Kentsel tarım, kentsel yoksulluğu ve gıda güvensizliğini azaltmak ve kentsel çevre yönetimini geliştirmek için tamamlayıcı bir strateji sağlamaktadır. Kırsal üretime ve ithalata dayalı gıda temini ve kentsel alanlara dağıtım maliyetleri artmaya devam ettiği ve özellikle nüfusun daha yoksul kesimlerinin talebini karşılamadığı için kentsel tarım, gıda güvenliğinin artırılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Gıda güvenliğinin yanı sıra, kentsel tarım, yerel ekonomik kalkınmaya, yoksulluğun azaltılmasına da katkıda bulunmaktadır. Özellikle kentsel yoksulların ve kadınların sosyal içermesinin yanı sıra, kentin yeşillendirilmesi ve kentsel atıkların verimli bir şekilde yeniden kullanımının önünü açmaktadır.

KENTSEL GRUPLARIN TARIMA YÖNELİMLERİNİ ETKİLİYEN FAKTÖRLER

Kentsel alanda tarımsal faaliyetlere yönelimde “etki” faktörü, belirli bir müdahalenin benimsenmesinden kaynaklanan sosyal, ekonomik ve çevresel özellikleri veya katılan kişinin / grubun özellikleriyle ilgilidir. Kentsel tarımsal faaliyetlere katılan grupların, amaçlarına göre sahip oldukları özelliklerin de farklılaştığını görüyoruz. Kentsel tarıma katılımın yaş, cinsiyet, eğitim, hane büyüklüğü, alana ulaşım imkânları,

çalışma durumları ve hane toplam geliri gibi temel özellikler etrafında şekillendiği görülmektedir (Murray, 1997; Maxwell, 1995; Maxwell ve Armar-Klemes, 1998; Mougeot, 2000). Hane reisinin eğitimi, yaşı, geliri yönlendirme stratejileri gibi etkinliğinin yanı sıra, hanenin diğer bireylerinin de sahip olduğu özellikler yönelimde etkilidir.

Hane reisinin yaşının hanehalkının kentsel tarımsal faaliyetlere katılımı açısından önemi özellikle öne çıkan bir durumdur. Tarımsal faaliyetlerde bulunulabilecek yaşta olmak bir insan sermayesi biçimlenmesidir. Ancak bu biçimlenme; eğitimde olma, gelir elde etme, deneyim sahibi olma gibi özelliklerle değerlendirilmesiyle kentsel hanelerin tarımsal faaliyetlere katılım etkisini değiştirmektedir. Kentsel tarım ev tabanlı bir özellikteyse, ileri yaşlardaki bireylerin kontrolünde kalmaktadır. İş gücünün yönetimi ve girişim düzeyindeki faaliyetlere ise daha genç hane reislerinin başkanlık ettiği görülmektedir (Jongwe, 2014). Kentsel tarım faaliyetlerinin emek yoğun ve zahmetli doğasına rağmen, orta yaş grubundaki üreticiler bu durumu görmezden gelebilmektedir. Buna ek olarak, yaşam döngüsü teorisine göre faaliyetlere katılım durumu da farklılaşmaktadır (Peña ve Rovira-Val, 2020). Daha yaşlı haneler, varlıklarını biriktirmiş olabileceğinden, daha genç hanelere göre kırılmalıklara karşı daha hazırlıklı olabilmektedir. Bu nedenle, ilerleyen yaşa sahip bireylerin yoğun olduğu hanelerde güvenlik ağı olarak kentsel tarıma ihtiyaç duyulmamaktadır.

Genç ve yaşlı grupların kentsel tarıma geçişlerini etkileyen bir diğer faktör de eğitimidir. Eğitim sürecinin genç yaşlarda yoğunlaşması bu grubun erken dönemde kentsel tarımsal üretim faaliyetlerini de geciktirmektedir. Beşeri sermaye birikiminin bir aracı olarak eğitim, aynı zamanda kentsel hanelerin tarımsal faaliyetlere katılımının da önemli bir belirleyicisidir. Eğitim seviyesi yüksek bireyleri barındıran hanelerin, daha düşük eğitime sahip bireylerden oluşan hanelere kıyasla kentsel çiftçilik faaliyetlerine katılma olasılığı daha düşüktür (Jongwe 2014). Bu tür hanelerin iyi işler sağlama olasılığı daha yüksek olduğundan, bir gelir artırma stratejisi olarak kentsel tarıma ihtiyaç duyulmamaktadır. Diğer taraftan, başarı, güven ve sermaye biriktirme stratejilerini daha iyi yönetebilen yüksek eğitilmiş bireylere sahip hanelerin (Gordon ve Craig, 2001; Zainal ve Hamzah, 2017) az da olsa ticari tarımsal girişim örneklerinde buldukları söylenebilir.

Tarımsal üretim ilişkilerinde kırsal alanda da görüleceği üzere, cinsiyet faaliyetlere katılımın önemli bir belirleyicisidir. Hatta bu durum, kentsel tarımsal

üretimdeki farklılaşmalar konusunda evrensel bir uzlaşıya dönüşmüştür. Bunun en belirgin halini, gıda güvenliğini güvence altına almaya çalışan ve aynı zamanda kocalarının gelirlerini desteklemek için yoksul hanelerdeki çalışmaya istekli kadınlarda görmek mümkündür. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin önemli bir sorunu olarak kadınların çalışma hayatına katılımlarını tarımsal faaliyetler dışındaki resmi ve gayri resmi faaliyetlerde çoğunlukla görmek mümkün değildir. Kadınlar, kentsel tarımsal faaliyetlere katılanların da büyük bir oranını oluşturmaktadır. Hanenin gıda güvenliği statüsündeki iyileşme ve kocalarının gelirini desteklemek için kadınların kentsel tarıma yönelimi erkek reisli hane idaresinde gerçekleşirken (Jongwe, 2014) önemli bir bölümü yalnızca tarımsal üretimle çalışma hayatına katılım fırsatını yakalayabilmektedir. Kentsel tarımın yönlendirilmesi, arsa tahsisi, emek ve çalışma yoğunluğunun düzenlenmesi, gelir kontrolü ise erkek hâkimiyetindedir (Armar-Klemesu ve Maxwell, 1998). Dolayısıyla, kentsel bir hanenin tarımsal faaliyetlere katılımının temel belirleyicilerinden olan araziye erişim ve arazinin tahsisi çoğunlukla erkek hâkimiyetinde gerçekleşirken, araziye erişim kolaylığı hanelerin kentsel tarım faaliyetlerine katılma olasılığını artırmaktadır. Hibe, destek, kredi kullanımlarında da arazi avantajının kullanımı yine çoğunlukla erkek elindedir. Hane kredi ve hibe gibi destekleyici faaliyetler, aile harcamaları veya sermaye birikimlerinde kullanılmaktadır. Ancak destekleyici faaliyetlerin olmadığı ya da yetersiz olduğu durumlarda hanedeki birey sayısının da artmasıyla harcamalar artacağından ve güvenli gıda ihtiyacının karşılanması zorlaşacağından, kentsel tarım üretimine katılım da artışlar meydana gelmektedir. Öte yandan, daha büyük hanelerin üretim için artan işgücü sağlama kabiliyetleri sermaye birikim esaslı tarımsal faaliyetlere katılma olasılığını yükseltmektedir.

Hane büyüklüğü harcama esaslı için olumsuz, işgücü sağlama açısından ise sermaye birikimi için olumlu bir duruma işaret etmektedir. Hane reisi veya hanehalklarının tarım dışı işlerde istihdamı gelir, harcama ve sermaye birikimlerini farklılaştırdığından, istihdam durumu kentsel tarıma katılımın da bir belirleyicisidir. Organik yaşam ve hobi bahçeleri yönelimindeki kesim haricinde, kentsel tarım faaliyetlerine katılım bu yönüyle çoğunlukla yoksul haneler, işsizler ve eksik istihdam edilenler için rezerv durumdadır. Elde edilen artı gelir ve sermaye birikimiyle yaşamsal kalitedeki artış kentsel tarımı artıran etkenlerdendir.

KENTSEL TARIMSAL ÜRETİCİ GRUPLAR ARASINDAKİ AYRIMLAR

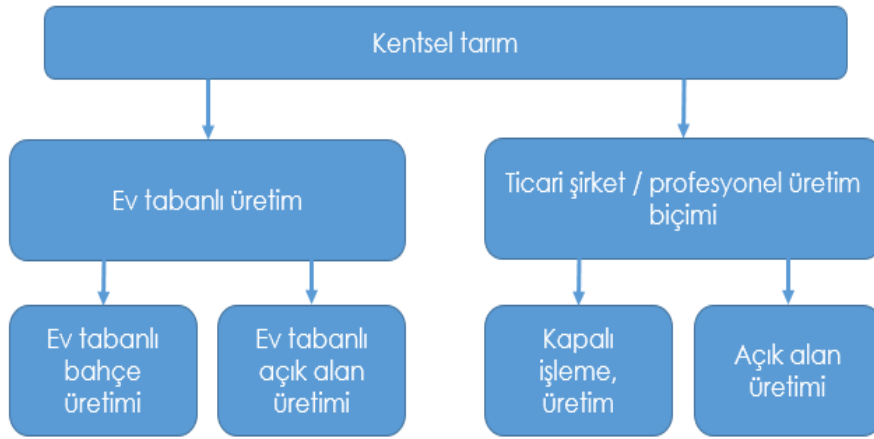
Kırsal tarımın doğasından farklı olarak, kentsel tarımda belirtilen yakınlık ve hızlı kaynak hareketi zaman ve mekânda avantajlar sunmaktadır. Farklı tarımsal ürünlerin yanı sıra kentsel alanda üretilen gıda mahsulleri arasında, son derece çabuk bozulan ve değer verilen sebzeler ile hayvansal ürünler üzerinde çokça durulmaktadır. Dahası, bazı çalışmalar yalnızca bu gıda üretimlerine odaklanmaktadır. Bazı araştırmalar da gıda dışı tarımsal üretimlerin kentsel tarım kavramından uzaklaştırılmasının üretim ilişkileri ile sınıfsal analizde sorunlar çıkaracağı sebebiyle gıda ve gıda dışı tüm sınıfsal üretim ilişkileri kentsel tarımda incelenmiştir (Kontothanasis, 2017; Mougeot, 2000). Kentsel tarıma katılan grupların geçim, dağıtım ve pazarlama ilişkileri yalnızca gıda türleri veya tarımsal ürün çeşitliliğiyle de sınırlı değildir.

Kentsel alt sınıfa mensup olanların ilk yıllarda kentin çevresinde veya kısmen merkezinde geçim için başlattıkları kentsel tarım, zaman içerisinde gelir elde etme ve sermaye biriktirme stratejisiyle kazancı destekleyecek şekilde güvenlik ağı işlevini gören bir uygulamaya dönüştürmüştür. Bu uygulama tarıma katılan grubun kent nüfusu içindeki büyüklükleri (Murray, 1997), ekonomik katkı eşik ve yoğunlukları (Maxwell ve Armar-Klemes, 1998), şehrin genel ve kamusal sınırlarında olup olmadıkları (Mougeot, 2000) ayrımıyla yakından ilişkili olmaya başlamıştır. Bu durum, özellikle kentli yoksul kadınların ek gelir ve gıda güvenliği başta olmak üzere, tarımsal faaliyetlerin genişletilmesi için araziye inme dönüştüğü görülmektedir (Orsini ve ark., 2013). Kentsel tarımın yaygınlaşmasıyla erişim, dağıtım ve pazarlamanın kolaylaştırılması için dijital medya ve bilgi iletişim teknolojilerinin çevrimiçi kaynakları, sosyal medya gibi yeni araç ve uygulamalar kullanılmaya başlanmıştır (Panda, Paswan ve Singh, 2018). Mahalle iyileştirme, istihdam yaratma, konut geliştirme gibi çeşitli gelişimler için kentsel tarım ve gıda sistemlerindeki yenilikler teşvik edilmektedir (van der Schans, Renting ve van Veenhuizen, 2014, s. 4). Kentlerin de yenilik araçları haline gelerek, vatandaşlarla yeni hizmetler geliştiren belediye uygulamalarına da dönüşmüştür. Tüm sebeplerden ötürü, kentsel tarıma yönelik eleştirel bilimsel tartışmaların büyük bölümündeki tanımlamalarda karmaşık tasvirler kullanılmaktadır.

Kentsel tarıma ilişkin tartışmaların önemli bir bölümü, ev tabanlı (Xie ve ark., 2020) ve açık alan sistemleri (del Rosario, 1999; Mougeot, 2000) gibi belirli sınıflandırmalar üzerinde yoğunlaşmıştır. Kentsel tarımsal üretime katılım durumu

hanelerin katılımı ve ticari / profesyonel şirket girişimleri şeklindedir. Ev tabanlı üretim sistemleri, çoğunlukla hane halkının tüketimi için tasarlanmış bazı mahsul ve sebzelerin yetiştirilmesi içindir. Ayrıca, ev tabanlı sistem hayvanların yetiştirilmesi için de kullanılabilir. Açık alan üretim sistemi çoğunlukla tahılların yetiştirilmesi için olsa da son yıllarda bu alanlarda sebze ve meyve üretimleri de başlamıştır. Açık ve kapalı bahçe üretimlerinin yanı sıra, hayvansal üretim ve pazar sebzelerinin üretimi de kentsel üreticilerin kategorik ayırımında etkili olmuştur. Üreticiler, kentsel tarım faaliyetine ayırdıkları zamana göre; yarı zamanlı, tam zamanlı ve tüm yıl boyunca olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. Yarı zamanlı üreticiler, diğer sektörlerde çalışan, ancak şehirdeki gece güvenlik görevlileri gibi çiftçilikle uğraşan bireyleri içerir. Tam zamanlı üreticiler, tamamen çiftçi olarak çalışan ve kendi emeğini sağlayan kişilerdir. Yıl boyunca üreticiler ise; tüm sene üretim yaparlar ve çoğunlukla işe alınan emeğe bağlıdırlar (FAO, 2007, s. 11-63). Kentsel gıda üretiminde çıktılarının varış noktasına göre sınıflandırıldığı ayırımı ise geçim (hanehalkı tüketimi) için üretime katılanlar ve piyasa ilişkilerine katılıma göre iki grup ortaya çıkmıştır (Lourenco-Lindell, 1995). Geçim amaçlı kentsel gıda üretimi, esas olarak hanehalkının tüketimine yöneliktir ve çoğunlukla küçük ölçeklidir.

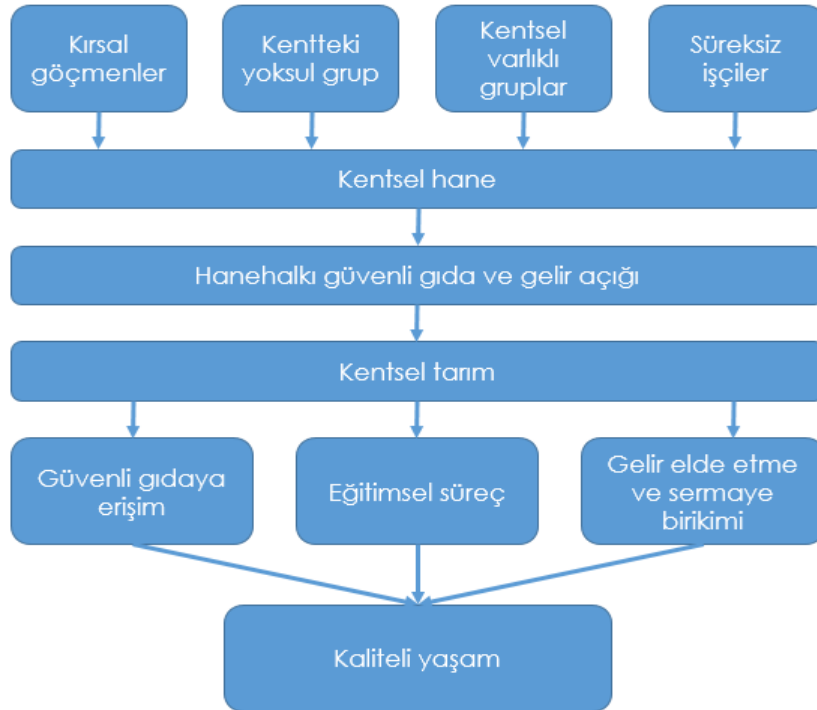
Şekil 1. Kentsel tarımsal üretim alanları açısından ayrımlar.

Kentsel tarımsal üretim biçiminin zaman tahsisi, üretici görev süresi, ürünün gönderildiği yer ve varış yerine ulaşması gibi faktörler dikkate alındığında, üretici grupta dört kategorik ayırımın ortaya çıktığı görülmüştür (Maxwell, 1995; Sumberg, 1999; Zakariah ve ark., 1998). Birinci grupta, çoğunlukla büyük ölçekte kentsel pazar için üretim yapan "Ticari çiftçiler" yer almaktadır. İkinci grup, pratikte temel gıdalarda kendi kendine yeterli olarak bilinmektedir. "Evsel geçimlik üreticiler" olarak, peri-kentli

hanelerden oluşan bu grup, geleneksel arazi mülklerinin çoğunu kendi kendine yeterli olacak şekilde kategorize etmektedir. Üçüncü grup, gıda güvenliği, organik tarım, fobi ve eğitim amaçlı tarım nedenleriyle faaliyete katılan hanelerden oluşan en büyük kentli çiftçi gruplarını oluşturmaktadır. Burada üreticilerin az bir bölümü ek bir meslek olarak gıda üretiminde bulunurken, çoğunluğu ise küçük ölçekli üretimde bulunmaktadır. Son grup, geleneksel kentsel tarımın ilk aşamasında ve tüm gruplar içinde en altta yer alan, kısıtlı ekonomik seçeneklerle karşı karşıya olan çok düşük gelirli hanelerden oluşmaktadır. Bu grup, yeterli ürüne sahip olmayıp gıda güvenliği ölçüsüne her zaman dikkat edememektedir. Tüm çıktılarını kullanmasına rağmen, yeterli ürüne sahip olamayan bu grup, bazen diğer ev ihtiyaçlarını elde etmek için ürünlerinin bir kısmını pazarlamak zorunda kalmaktadır (Maxwell, 1995). Kent yoksullarının yaygın faaliyeti şeklinde başlayan kentsel tarımın birçok ve farklı katılımcısı ortaya çıkmaya başlamıştır. Alt gruptaki şehirli yoksulların gıdaya erişmesi ve ayrıca satacak bir fazlalık varsa gelir elde etmesi için kentsel tarımın bir araç olduğu sonucuna karşın, mevsimlik ve geçici işçilikteki şekliyle kentsel tarıma katılım ile refah düzeyi arasında negatif ilişki olduğu iddiaları söz konusudur (Smit, Ratta ve Nasr, 1996, s. 3). Bu nedenle, kentsel tarım faaliyetlerine katılan insanların önemli bir kısmı birincil amaç öz tüketim sonrasında yoksulluktan kurtulmak için satış fazlası varsa nakit gelir elde etmeye yönelmektedir.

Şekil 2. Kentsel tarımla kaliteli yaşama erişimin aşamaları.

İlk aşamalarda, kırsal göçler neticesinde artan kentsel yoksullar üretim faaliyetinde yoğunluğu oluştursa da ilerleyen dönemde ise faaliyete katılan hanelerin sosyo-ekonomik durumu ile kentsel tarıma katılım arasındaki ilişkiye dair güvenilir kanıtların olmadığı iddia edilmektedir (Stewart ve ark., 2013). Dolayısıyla, alt gruptaki “yoksul kentsel tarım üreticileri” hariç faaliyetin yalnızca kentli yoksullar tarafından uygulanmadığı, aynı zamanda tüm sosyo-ekonomik gruplardan insanların bu fenomene katıldığı söylenebilir. Üçüncü gruptaki, “kentli üreticiler” hariç diğer gruplarda kadın ve çocuklar daha fazla üretim faaliyetine katılırken, erkekler ise pazarlama, nakit ödeme ve girdi işleriyle sürece dâhil olmaktadır (Nugent, 2000).

Kentlerdeki alanların uzun süredir bu yerlerde yerleşmiş bireylere ait olma ihtimali sebebiyle, kırsaldan yeni gelen göçmenlerin tarımsal alanlara erişimleri kolay olmamaktadır. Bu durum, yerleşik eski sakinlerin yenilere kıyasla kentsel tarım faaliyetlerine katılım olanaklarının daha yüksek olduğunu gösterir ve de göçle gelenler tarımsal alanlara çoğunlukla giremeseler de farklı strateji kullanımları avantajıyla yerleşik aileler aralarında ciddi farklar da oluşmamaktadır (Satterthwaite, McGranahan ve Tacoli, 2010, s. 2809). Bu sebeple, kentsel tarım üreticilerinin önemli bir bölümünün kırsal göçmenlerden oluştuğunun yanlış olduğu görülmektedir.

Kentsel hanelerin yerleşiklik durumu, gıdaya erişim ve gelir elde etme stratejileri tarımsal faaliyetlere katılımlarını belirleyen faktörleri tahmin etmedeki yaklaşımları farklılaştırmıştır. Dolayısıyla, kentsel tarıma katılımı ve sınıfsal, kategorik ayrımı belirleyen faktörleri analiz etmek için çok aşamalı yaklaşıma ihtiyaç duyulmaktadır. Kırsal alandan göçle gelenler, süresiz işçiler ve kentteki yerleşik yoksullar için hanenin güvenilir göstergesi daha çok güvenli gıdaya erişimle ilişkilidir. Gelir için üretim ve eğitimsel üretim, bu kategorilerdeki hanelerde çoğunlukla ikinci amaç durumundadır. Güvenli gıdanın tüketimi için kentsel tarım alt gruplarda refahın daha iyi bir göstergesi olarak öne çıkmaktadır. Artan ürünün gelir elde etmek için satılması, hanenin veya hanedeki bireylerin genellikle ve yalnızca içinde bulunulan yılın kazançlarını değil, uzun vadede harcayacaklarını da hesaplama eğiliminde olmalarıyla ilgilidir. Bu nedenle, gelirin hanehalkının güvenli gıda harcamalarının yanı sıra, hanenin tasarruf ve beklenen geleceğiyle de ilişkili olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Kentsel bir geçim stratejisi olarak başlayan kentsel tarım, üretime katılımın hanelerin refah seviyelerinin artmasında etkileri sebebiyle, çoğu ülkede yaygın hale geldiği görülmektedir. Başta gıda güvenliğini sağlamak üzere, gelir elde etmek, hızlı, kaliteli ve organik ürünlere zamanında ulaşmak, eğitimsel çalışmalarda bulunmak gibi çoğu hizmet amacının bu stratejiyle yaygınlaştığı söylenebilir. Alt grupta yer alan kentsel grupların güvenli gıdaya erişim ve geçinme problemleriyle ortaya çıkan kentsel tarım, sürdürülebilir kentsel gelişimler için çok işlevli ve çok boyutlu fırsatlar sunmaya başlamıştır. Kentsel merkezi alanlarda bina çevrelerinde olduğu kadar metropol alanların peri-kentsel konumları ile çevrelerinde de sürdürülmeye başlanan üretime katılanların üretim biçimleri ve üreticilik boyutlarında farklılaşmalar ortaya çıkmıştır. Kentsel tarımsal üreticilerin tabakalaşma eğilimleriyle belirginleşmeye başlayan bu durumun bir başlangıç niteliğinde olduğunu belirtmek mümkündür. Tabakalaşmanın henüz belirgin kategorilerini barındırmasa da farklı özellikler bağlamında eşitsiz görünüm içerdiği görülmüştür. Güvenli gıda ve harcama esaslarının her grup için aynı olmaması bu eşitsizliği somutlaştırmış ve üretime katılım açısından grupları farklılaştırmıştır. Aynı şekilde, kentsel tarımsal üretime katılan birey ve grupların yaş, cinsiyet, eğitim, alan kullanımı, istihdam ve gelir durumu gibi ayırıcı özellikleri dikkate alındığında, eşitsizliğin esas biçimlerini belirlemenin daha kolay olacağı fark edilmiştir.

Kentsel tarım, kırsal alanlardakine benzer şekilde geleneksel usullerle değil kentsel alanda tarım eksenli güvenli gıda ihtiyacının modern girdilerle karşılanması ve endüstriyel gıda üretiminden açıkça farklı bir şekilde ortaya çıkmıştır. Ancak, kentsel tarım zamanla gelişerek günümüzde farklı endüstrilerdeki faaliyetleri de kapsayacak şekilde üretici ilişkilerini, organik beslenmeyi takip eden vatandaşlar, planlamacılar, mimarlar, politika yapıcılar, girişimciler, eğitim ve araştırma enstitüleri dâhil olmak üzere çeşitli paydaşları da içermeye başlamıştır.

Sürdürülebilir kentsel gıda sistemleri ve güvenliğinin geliştirilmesinde sosyal yenilik, dijitalleşme ve biyoteknoloji giderek artan bir şekilde kentsel tarımda önem arz etmiştir. Kent nüfusunun karşı karşıya olduğu karmaşık ve çok boyutlu gıda sorunları, artık geleneksel yukarıdan aşağıya modeller aracılığıyla yeterli bir şekilde ele alınamamaktadır. Pek çok şehirde yeni yönetim ve inovasyon modellerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda, kentsel tarımda sosyal inovasyon ve dijitalleşme problem

çözme, çözümlerin belirlenmesi için şehirdeki insan yeteneklerini, kaynaklarını seferber etmeye çalışan yeni bir değer yaratma modeli olarak öne çıkarılmaktadır.

"Kentsel tarım nasıl ortaya çıktı ve kentsel tarımı kim yapar" sorularına da çerçeve sunan çalışmada, sosyal, politik ve ekonomik eşitsizlikle dolu kentlerde karmaşık gerçekler ve zorluklarla kentsel tarımsal ilişkilerin yeniden şekillenmesiyle ortaya çıkan gruplarda farklılaşma eğilimleri bulunduğu görülmüştür. Gıda sistemlerindeki eşitsizlik ve gıda adaletsizliğindeki görünümeler kırsal göçmenler, kentli yoksul ve varlıklı gruplar ile işsizlerin kaliteli yaşama erişim stratejilerini de farklılaştırmıştır. Sınıf dinamiklerine dikkat edilmeksizin gelişen dağıtımlar, bir çözüm olarak eleştirilmeden benimsendiğinde adaletsiz yapıların kontrolsüz kalmasına izin verilecektir. Bu sebepler, sınıfsal geçişlere izin verebilen yeni stratejik yönelik olarak, ihtiyaç ve eğilim durumlarına göre kentsel gruplar kendi çözüm yollarını geliştirmiştir.

Sınıf geçişlerine izin veren bu strateji aynı zamanda, sınıflar arasında farklılaşmayı da belirginleştirebilmektedir. Yoksul kentsel mahallelerin sağlıklı, güvenli gıdaya yetersiz erişimi, kent merkezinde veya peri-kentsel alanda, çevresinde ev tabanlı, bahçe tabanlı, girişim örneği, açık veya kapalı şekilde mahalle eşitsizliğini de sınıfsal hatlar boyunca belirginleştirmiştir. Geçim stratejisiyle ortaya çıkan bölünme, gelir elde etme ve sermaye biriktirme stratejisiyle mekânsal bir bölünmenin zeminini hazırlamış, nihayetinde yeni biçimlenmede gelir, istihdam hesabı kentsel tarıma yönelimi belirlemeye başlamıştır. Bu durum; genç-yaşlı, kadın-erkek-çocuk, düşük veya yüksek eğitim, hane büyüklüğü ve istihdam yoğunluğu gibi özelliklerle yeniden biçimlenmiştir. Nihayetinde sahip olunan sermaye, yatırım miktarı ve destek biçimleri üretime katılım gruplarında farklılaşmaları belirginleştirmiştir. Gelir elde etme stratejisi orta sınıf ve üzeri kesimle belirginleşmişken, geçim ve tarım dışı güvenli gıda için harcama stratejisi ise alt sınıflarla somutlaşmıştır. Sonuç olarak, geçim ve harcama esası ya da gelir elde etme esasına göre ortaya çıkmaya başlayan sınıfsal özelliklerin genel eşitsiz görünümelerden kısmen farklılaşmaktadır. Eşitsizliğin negatif tarafında yer alan kırsal göçmen, kentsel yoksullar/işsizler ve işçilerin geçim stratejisi şeklinde ortaya çıkan kentsel tarım, yeni fonksiyonlarla orta ve üst sınıfa da hitap eden özellikler barındırmaya başlamıştır. Bu bağlamda, kentsel tarımın agroekolojik, biyoteknolojik dönüşümünde yeni gruplar, organizasyonel katılımcılar, bireysel ekolojik dinlencelerle farklı sınıfsal eğilimlerin ortaya çıkmaya başladığını söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Armar-Klemesu, M. (2000). Urban agriculture and food security, nutrition and health. Bakker, N., Dubbeling, M., Gündel, S., Sabel-Koschella, U., ve de Zeeuw, H. (Ed.), *Growing Cities, Growing Food: Urban Agriculture on the Policy Agenda* içinde, Feldafing: Food and Agriculture Development Centre.
- Bellows, A. C., Brown, K. & Smit, J. (2004). Health benefits of urban agriculture. 21.09.2020 tarihinde <https://community-wealth.org/content/health-benefits-urban-agriculture> adresinden erişilmiştir.
- Birleşmiş Milletler (1995). World urbanization prospects: the 1994 revision. 19.11.2020 tarihinde <https://shop.un.org/books/world-urbanization-prospects-1994-32522> adresinden erişilmiştir.
- Birleşmiş Milletler (2008). World urbanization prospects: the 2007 revision. 19.11.2020 tarihinde <https://www.un.org/en/development/desa/population/events/pdf/expert/13/Heilig.pdf> adresinden erişilmiştir.
- Birleşmiş Milletler (2012). World urbanization prospects: the 2007 revision. 19.11.2020 tarihinde https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/urbanization/WUP2011_Report.pdf adresinden erişilmiştir.
- Bolang, P. D. & Osumanu, I. K. (2019). Formal sector workers' participation in urban agriculture in Ghana: perspectives from the Wa Municipality, *Heliyon*, 5(8), 1-8.
- Corbould, C. (2013). Feeding the cities: is urban agriculture the future of food security. Future Directions International Strategic Analysis Paper, 13.07.2020 tarihinde https://www.futuredirections.org.au/wp-content/uploads/2013/11/Urban_Agriculture-Feeding_the_Cities_1Nov.pdf adresinden erişilmiştir.
- Ezeomodo, I. Z. & Egbare, A. R. (2018). *African Journal of Environmental Research*, 1(1), 78-97.
- FAO. (2007). Profitability and sustainability of urban and peri-urban agriculture. 20.11.2020 tarihinde <http://www.fao.org/3/a-a1471e.pdf> adresinden erişilmiştir.
- FAO. (2008). Urban Agriculture For Sustainable Poverty Alleviation and Food Security. 12.08.2020 tarihinde http://www.fao.org/fileadmin/templates/FCIT/PDF/UPA_-WBpaper-Final_October_2008.pdf adresinden erişilmiştir.
- FAO. (2011). The state of food and agriculture. 12.08.2020 tarihinde <http://www.fao.org/3/a-i2050e.pdf> adresinden erişilmiştir.
- Gordon, A. & Craig, C. (2001) Rural non-farm activities and poverty alleviation in Sub-Saharan Africa. Natural Resources Institute Policy Series No: 14, Chatham Maritime: Natural Resources Institute.
- Jongwe, A. (2014). Synergies between urban agriculture and urban household food security in Gweru City, Zimbabwe. *Journal of Development and Agricultural Economics*, 6(2), 59-66.
- Kontothanasis, G. (2017). Social practices of urban agriculture in the metropolitan region of Thessaloniki. *Procedia Environmental Sciences*, 38, 666-673.
- Lourenco-Lindell, I. (1995). The informal food economy in a peripheral urban district: The case of Bandim District, Bissau. *Habitat International*, 19(2), 195-208.
- Maxwell, D. G. (1995). Alternative food security strategy: a household analysis of urban agriculture in Kampala. *World Development*, 23(10), 1669-1681.
- Maxwell, D. G. & Wiebe, K. 1999. Land tenure and food security: exploring dynamic linkages. *Development and Change*, 30(4), 825-849.
- Maxwell, D. G. & Armar-Klemesu, M. (1998). Urban Agriculture in the Greater Accra Metropolitan Area. 13.09.2020 tarihinde <https://idl-bnc-idrc.dspacedirect.org/handle/10625/25583> adresinden erişilmiştir.
- McDougall, R., Kristiansen, P. & Rader, R. (2019). Small-scale urban agriculture results in high yields but requires judicious management of inputs to achieve sustainability. *PNAS*, 116(1), 129-134.
- Mougeot, L. J. A. (2000). Urban agriculture: Definition, presence, potentials and risks, and policy challenges. 11.07.2020 tarihinde <https://idl-bnc-idrc.dspacedirect.org/bitstream/handle/10625/26429/117785.pdf?sequence=12> adresinden erişilmiştir.

- Murray, S. (1997). Urban and peri-urban forestry in Quito, Ecuador: A case study. 13.09.2020 tarihinde <http://www.fao.org/3/W7445E/W7445Eoo.htm> #Contents adresinden erişilmiştir.
- Nugent, R. (2000). The impact of urban agriculture on the household and local economies. Bakker, N., Dubbeling, M., Gündel, S., Sabel-Koschella, U., ve de Zeeuw, H. (Ed.), *Growing Cities, Growing Food: Urban Agriculture on the Policy Agenda* içinde, Feldafing: Food and Agriculture Development Centre
- Olivier, D. W. & Heinecken, L. (2017). The personal and social benefits of urban agriculture experienced by cultivators on the Cape Flats, *Development Southern Africa*, 34(2), 168-181.
- Orsini, F., Kahane, R., Nono-Womdim, & Gianquinto, G. (2013). Urban agriculture in the developing world: a review. *Agronomy for Sustainable Development*, 33, 695-720.
- Panda, C. K., Paswan, A. & Singh, S. R. (2018). *Advances in ICT in agriculture*. New Delhi: New Delhi Publishers.
- Peña, A. & Rovira-Val, M. R. (2020). A longitudinal literature review of life cycle costing applied to urban agriculture. *The International Journal of Life Cycle Assessment*, 25, 1418-1435.
- Satterthwaite, D., McGranahan, G., & Tacoli, C. (2010). Urbanization and its implications for food and farming. *Philosophical Transactions of The Royal Society Bulletin*, 365, 2809-2820.
- Siegner, A., Sowerwine, J. & Acey, C. (2018). Does Urban Agriculture Improve Food Security? Examining the Nexus of Food Access and Distribution of Urban Produced Foods in the United States: A Systematic Review. *Sustainability*, 10(9), 1-27.
- Smit, J., Ratta, A. & Nasr, J. (1996). Benefits of urban agriculture. 07.10.2020 tarihinde <http://www.jacsmit.com/book/Chap07.pdf> adresinden erişilmiştir.
- Stewart, R., Korth, M., Langer, L. ve arkadaşları. (2013). What are the impacts of urban agriculture programs on food security in low and middle-income countries. *Environmental Evidence*, 2(7), 1-13.
- van der Schans, J. V., Renting, H. ve van Veenhuizen, R. (2014). Innovations in urban agriculture. *Urban Agriculture Magazine*, 28, 3-13.
- Xie, M. ve arkadaşları. (2020). Whom do urban agriculture parks provide landscape services to and how? a case study of Beijing, China. *Sustainability*, 12(2), 1-21.
- Zainal, M. & Hamzah, S. R. (2017). Urban agriculture: the role of knowledge among farmer in Malaysia. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 7(Special Issue), 77-85.

BÖLÜM 3

SÜRDÜRÜLEBİLİR KENTLERİN İNŞASINDA BİRLEŞMİŞ MİLLETLER 2030 SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA AMAÇLARI

Dr. Öğretim Üyesi Eylem BEYAZIT

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi

E-posta: ebeyazit@mku.edu.tr

ATIF: Beyazıt, E. (2020). Sürdürülebilir Kentlerin İnşasında Birleşmiş Milletler 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları. Ercan Karaçar, Özgür Kıran (Ed.), Sosyal Bilimlerde Güncel Konular ve Araştırmalar içinde (ss. 42-54). Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları.

- BÖLÜM 3 -

SÜRDÜRÜLEBİLİR KENTLERİN İNŞASINDA BİRLEŞMİŞ MİLLETLER 2030 SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA AMAÇLARI

Dr. Öğretim Üyesi Eylem BEYAZIT

*Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
E-posta: ebeyazit@mku.edu.tr*

GİRİŞ

7.5 milyarı aşkın dünya nüfusunun yarısı günden güne daha da artan bir hızla kentlerde yaşamaktadır. İnsanların çoğu geleceğini kentlerde görmektedir ve dolayısıyla ortaya çıkan yoksulluk, iklim değişikliği, barınma, sağlık ve eğitim hizmetlerine erişim gibi sorunların çözüm yeri de kentlerdir artık. Kentler geleceklerde yaşayan insan sayısının artmasından enerji ihtiyacının yükselmesine, iklim değişikliği ve afet kaynaklı nüfus yoğunluğu artışından bu yoğunluğun çevresel baskı oluşturmaya kadar birbirinden farklı ama birbirini tetikleyen ve iç içe geçmiş sorunlarla karşı karşıyadır. Kentlerin daha rasyonel bir şekilde planlanması ve inşası bu yüzden hayati önem taşımaktadır. Bilindiği gibi plansız ve çarpık kentleşme neredeyse her yerde benzer sorunlara neden olmaktadır. Sürdürülebilir bir planlama anlayışı kentsel yaşam kalitesinin arttığı, kentlilerin kentin bütün olanaklarından yararlandığı, elde edilen gelişme ve ilerlemelerin çevreye zarar vermeden sağlanıp refahın paylaşıldığı kentler inşa edilmesi anlamına gelmektedir.

Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları ya da diğer bir ifadeyle “Küresel Amaçlar”, 2015 yılında Birleşmiş Milletlere üye 193 ülke tarafından 2030 yılının sonuna kadar ulaşılmak üzere kabul edilen bir evrensel eylem çağrısıdır (UNDP Türkiye, 2020). Bu eylem çağrısının odak noktası; dünyada yoksulluk ve açlığa son vermek, toplumsal cinsiyet eşitliği sağlamak, iklim değişikliği ile mücadele etmek, nitelikli eğitim ile sorumlu üretim ve tüketimi yaygınlaştırmak şeklinde sıralanabilecek 17 ana başlıktan oluşan sosyal, kültürel ve ekolojik sorunların çözümüne dairdir.

Ocak 2016’da “Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri” şeklinde yürürlüğe giren bu plan Temmuz 2019 da “Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları” olarak adlandırılmış; daha önce “hedef” olarak adlandırılan 17 “amaç”ın 169 “alt hedefi” için ise artık “hedef” kelimesi

kullanılmaya başlanmıştır. 17 amaç ve 169 hedefin bir kısmının Türkçe çevirilerinde değişiklikler yapılmıştır (UNDP Türkiye, 2019).

Çalışmada Birleşmiş Milletlere üye devletlerin 2015 yılında kabul ettiği “2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi”nin kentler özelinde ne anlam ifade ettiğini tartışmak hedeflenmiştir. Bu kapsamda ilk olarak 17 amaca kısaca değinilmiştir. Yoksulluk, açlık, sağlıklı ve kaliteli yaşam, nitelikli eğitim, temiz su, altyapı, iklim eylemi, karasal yaşam, eşitsizliklerin azaltılması gibi Birleşmiş Milletlerin Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları ile ilişkilendirildiğinde özellikle 11. Amaç olan “Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar” amacının öne çıktığı görülecektir. Zira “Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar” başlıklı amaç Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları arasında kentsel mekâna odaklanan tek amaçtır. Sürdürülebilirliğin kentsel mekâna yansıtılması yerle yönlendirmeyi ve yerel bilgiyi kullanmayı beraberinde getirmektedir (Kural, 2007). Zira “bütün sürdürülebilir kalkınma hedefleri yereldir” (UCLG-MEWA/WALD, 2019).

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA VE KENTSEL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK KAVRAMI

Kalkınma kavramı sınırları kesin ve sonucu net olmayan, değişen koşullara ve günün şartlarına göre farklılaşan ve aynı zamanda bu şartların getirdiği sorunların çözümüne odaklanan değişken ve dinamik bir olgudur (Oakley ve Garforth, 1985; Bakırcı, 2007). Kalkınma sadece ekonomide ve üretimde bir artışı anlatmaz. Kalkınma aynı zamanda her alanda değişim demektir. Bu değişken ve dinamik süreç içerisinde yapılan birbirinden farklı tanımlamalar yeni yeni kavramların ortaya çıkmasına neden olurken bazı kavramlar da gittikçe önemsizleşmeye başlamıştır. Ancak kalkınma kavramı sürekli olarak gündemde kendine yer bulan bir kavramdır. Ekonomik ve sosyal adalet sağlanamadığı sürece de bu durum devam edeceğe benzemektedir (Gülçubuk, 2016).

Kalkınma son tahlilde çevrenin korunmasının da içinde olduğu sürdürülebilir gelişmeyi içeren bir kavramdır (Munier, 2005). Önceleri “sürekli ve dengeli kalkınma” biçiminde anlam karşılığı bulan “sürdürülebilir kalkınma” ya da “sürdürülebilir gelişme” kavramının ilk kez Uluslararası Doğa ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği (IUNC) tarafından hazırlanan “Dünya Koruma Stratejisi” adlı raporda kullanıldığı görülmektedir (Keleş, Hamamcı ve Çoban, 2009).

Çevre sorunlarının küresel boyuta ulaşması, çözümde de küresel ortaklığı gerekli kılmıştır. Küresel olarak dengelerin bozulması insanlığın geleceğini de tehlikeye atmaktadır (Baykal ve Baykal, 2008). Böylece, ekonomik olarak kalkınmak mı ile çevresel değerleri korumak mı arasındaki sarkaçta dengeyi bulmak çabasıyla sürdürülebilir kalkınma kavramı ortaya çıkmıştır.

Kavram, iki önemli unsuru içermektedir. İlki, niteliksel ekonomik büyüme ve ikincisi ise zaman ve mekân boyutuna sahip adil bir paylaşım sistemidir. (Kaplan,1999).

Türkiye’de özellikle 1990’lardan itibaren daha kapsamlı olarak kullanılmaya başlanan sürdürülebilir kalkınma kavramının kapsamı bu gün daha da genişlemiş; büyüme, sürdürülebilir ekonomi gibi kavramlarla beraber sıkça kullanılmaya başlanmıştır (Terzi, 2017).

Sürdürülebilir kalkınma için hedeflere ulaşmak bir takım sorumlulukların yerine getirilmesine bağlıdır (Bozlağan, 2002). Nitekim ilgili belgelerde bu sorumluluklardan biri olarak bütün yönetsel süreçleri içine alan “iyi yönetim” ilkesinden söz edilir (Birleşmiş Milletler, 2002).

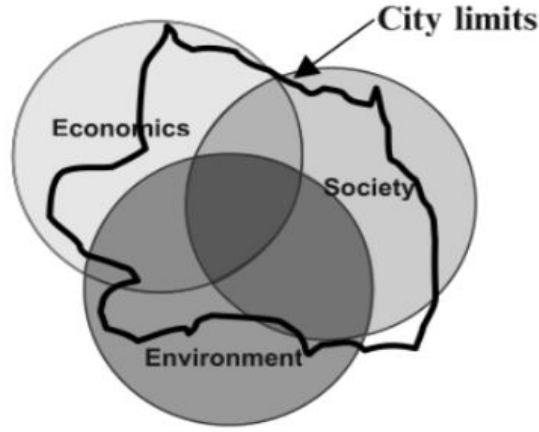
Sürdürülebilirlik önceliklerin yeniden ele alındığı bütüncül bir yaklaşımdır; süreç yerelden küresele bir süreç olup kentleri merkezine alır (Kural, 2007). Sürdürülebilir kalkınma için “sürdürülebilir kent” kavramı 1980’lerde tanımlanmaya başlanmış ve popüler bir kavram haline gelmiştir. VanGeenhuisen ve Nijkamp (aktaran Eke, 2000) sürdürülebilir kentleri “süreklilik içinde değişimi sağlamak amacıyla sosyo-ekonomik çıkarların çevre ve enerji ile ilgili kaygılarla uyumlu hale getirildiği kentler” şeklinde tanımlarlar. Ekolojik ve ekonomik hedeflere ulaşılmış, insanların yaşam kalitesinin yüksek olduğu ve aynı zamanda gelecek kuşakların da çıkarlarını gözetken mekânsal organizasyonlar olan sürdürülebilir kentler; sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında en öncelikli hedeflerden biri olarak gösterilmektedir (Atıl, Gülgün ve Yörük, 2005).

Kurumlara ve yerel ihtiyaçlara göre farklılık gösteren kentsel sürdürülebilirlik kavramı “bir kentin doğal kaynak kullanımı, insan kaynağı ve istihdam kapasitesi gibi kendi kendine yetebilirliğinin, kullandığı ve etkilediği doğal kaynakların kendi bütünlük ve doğal döngüsü içerisinde uzun sürede ve istenen kalitede kalabilmesi, insanların doğal, kültürel, sosyo-ekonomik ihtiyaçlarından oluşan yaşam kalitesinin iyileştirilmesi” şeklinde tanımlanmaktadır (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, 2007). Sürdürülebilir

kentler ile değişen yaşam şekilleri nedeniyle anlam ve önemini kaybeden yerler dâhil yaşanabilir bir kent ve çevre temel amaçtır (Çahantimur ve Turgut Yıldız, 2008).

Kentsel sürdürülebilirlik son derece önemlidir çünkü dünya nüfusunun çoğu artık kentsel alanlarda yaşamaktadır. Dolayısıyla bu nüfusun ürettiği toplumsal, ekonomik ve çevresel sorunlar kırsal alanlardakilerden çok daha derindir.

Şekil 1. Kent ve Sürdürülebilirliğin Üç Boyutu

Kaynak: (Munier, 2005).

(Şekil 1)'de coğrafi sınırlarıyla birlikte bir kentin alanı ona uygulanan üç sürdürülebilirlik boyutunun üst üste bindiği bir durumu göstermektedir. Kentin sınırları keskin hatlarla ayrılmış sınırlar değildir. Bu sınırlar bulanıktır; ekonomik, sosyal ve çevresel durum kentin sınırlarını aşar (Munier, 2005).

BİRLEŞMİŞ MİLLETLER 2030 SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA AMAÇLARI

1990'larda Rio Konferansı ve İsveç Stockholm Konferansı sürdürülebilir kalkınma ile ilgili en önemli iki toplantıdır. 2000'li yıllara gelindiğinde Birleşmiş Milletler, Binyıl Kalkınma Hedeflerini ortaya koymuş ve belirlenen 8 hedefin 2015 yılına kadar dünya ölçeğinde gerçekleştirilmesine karar kılınmıştır (UNDP Türkiye, 2020). Binyıl Kalkınma Hedeflerindeki başarı ve/veya başarısızlıklar değerlendirilmiş ve sürecin 2015 sonrası bir gündeme, daha kapsayıcı bir biçimde taşınması kararı alınmıştır (Sürdürülebilir Kalkınma Türkiye, 2020). Birleşmiş Milletler Genel Merkezi'nde 25-27 Eylül 2015 tarihlerinde yapılan Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi'nde Binyıl Kalkınma Hedeflerinin yeterli düzeyde başarı sağlayamadığı düşüncesiyle hareket edilmiş ve 2030 Sürdürülebilir

Kalkınma Hedefleri söz konusu hedeflerin ilerlemeleri üzerine ve iklim değişikliği, ekonomik eşitsizlik, yenilikçilik, sürdürülebilir tüketim, barış, adalet gibi yeni alanları da içine alan bir anlayışla inşa edilmiştir (UNDP Türkiye, 2020).

“İnsanlar tarafından insanlar için” bir gündem oluşturulması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda 15 yıl içinde “aşırı yoksulluğu sona erdirmek”, “eşitsizlik ve adaletsizlikle mücadele etmek” ve “iklim değişikliğini düzeltmek” şeklinde kategorize edilen üç önemli işi başarmak için 17 küresel amaç üzerinde uzlaşma sağlanmıştır (UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, 2020). Birleşmiş Milletlerin “Binyıl Kalkınma Hedefleri-2000” ile “Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri-2030” arasındaki en temel fark, topyekûn bir kalkınmayı sağlamasıdır. Bu anlayış klasik hiyerarşinin dışında bir kalkınmadır (Ölçer Özünel, 2017). Binyıl Kalkınma Hedefleri; eksik bir gündem olduğu, kolay bir şekilde ulusal hedeflere dönüştürülemeyeceği, küresel hedefler içermediği ve geliştirmekte olan ülkelere baskı oluşturabileceği, kısa-orta vadeli hedefler olup doğası gereği uzun dönemli olması gereken sürdürülebilirliğe yönelik politikalara aykırı olduğu, sürdürülebilir politikaların merkezi alanları (özellikle çevre konularını) yeterince yansıtmadığı şeklinde eleştirilere tabi tutulmuştur (Loewe, 2012). Yeni hedeflerin ise her yönden daha kapsamlı, daha sürdürülebilir ve daha küresel bir yapıya sahip olduğunun altı çizilmektedir. Kapsam itibarıyla sadece çevre konuları ve sürdürülebilirlik üzerinden değil aynı zamanda barış, insan hakları ve sosyo-kültürel anlamda da daha kapsamlı bir eylem planı kimliği kazanmıştır (Bitik, 2015).

2030 Sürdürülebilir Kalkınma gündemi bir eylem planıdır. Amacı dünya barışını mümkün kılmak ve onu güçlendirmeyi sağlamaktır. Bunun ön koşullarından biri de yoksulluğun ortadan kaldırılmasıdır. Bu bağlamda 17 amaç ve 169 hedef yeni küresel gündemin amaç ve boyutlarını göstermektedir.

Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları hükümetleri bir yandan yerel olanı korumaya diğer yandan da evrensel değerleri kullanmaya teşvik etmektedir. Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları bu anlamda 15 yıl boyunca pek çok politikanın oluşmasına katkı sağlamıştır. Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarının süresi 2030 yılında dolacağı için 2020-2030 yıllarını kapsayan dönem de “Eylem On Yılı” şeklinde adlandırılmıştır.

Tablo 1. Sürdürülebilir Kalkınma İçin Küresel Amaçlar

Kaynak: (UNDP Türkiye, 2020)

Türkiye’de özellikle Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Kalkınma Bakanlığı, Türkiye İstatistik Kurumu, UNDP, Sürdürülebilir Kalkınma Çözüm Ağı (SDSN) gibi kurumlar 2030 amaçlarına yönelik çalışmalar yapmaktadırlar. Göstergeler üzerinden Türkiye’de başarılı bulunan amaçlara bakıldığında, Türkiye’nin belli başlıklar açısından önemli yollar kat ettiği yadsınamaz (Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019).

SÜRDÜRÜLEBİLİR KENTLERİN İNŞASINDA 2030 SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA AMAÇLARININ ROLÜ

Birleşmiş Milletler, tarihinin en kapsamlı müzakerelerini 2015 sonrası hedeflerini müzakere ederken yürütmüştür. Yerel ve Bölgesel Yönetimler Küresel Görev Gücü (Global Taskforce of Local and Regional Governments) ve Birleşmiş Kentler ve Yerel Yönetimler Dünya Teşkilatı (UCLG) süreç boyunca bu müzakerelerde önemli rol oynayarak sürdürülebilir kentleşme üzerine bağımsız bir amacın belirlenmesi ve alt ulusal seviyelere göre hedef ile göstergeler belirlenirken farklı durum, fırsat ve zorlukların göz önünde bulundurulması yönünde çağrıda bulunmuştur. Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarının 11. amacı bu anlamda, yerel yönetimler, ilgili sivil toplum kuruluşları ve kentsel topluluklar tarafından yürütülen zorlu bir mücadelenin sonucudur. Aynı zamanda, ulusal ve küresel ölçekte tüm ilgili kesimlere bir çağrıdır. Kentleşme kalkınma ilişkisinin yeniden ele alınarak ve sürecin kentler üzerindeki

dönüştürücü etkisinin ortaya konarak gerekli rol tanımlamalarının yapılması için önemli bir adım olarak görülmektedir (UCLG-MEWA, 2019).

Dünya nüfusunun yarısından fazlası kentlerde yaşamaktadır; 2050 yılına kadar bu rakamın 6.5 milyara yükseleceği yani dünya nüfusunun üçte ikisinin kentlerde yaşayacağı öngörülmektedir. Böylesi bir yoğunluğu ve baskıyı yönetmeden kentsel alanları inşa etmeye çalışmak sorunların daha da derinleşmesine neden olacaktır. Bu bağlamda sürdürülebilir kalkınma amaç ve hedeflerinin kentler için yol gösterici nitelikler taşıdığı apaçıktır.

Kentsel sürdürülebilirlik; güvenli/erişilebilir konut sağlamaktan gecekondulaşmaya, ulaşım ve planlamadan çevreye katılımcı bir anlayışla yaklaşmak anlamına gelir. SDSN Kalkınma Çözümleri Ağına göre (SDSN, 2020) aşırı yoksulluk özellikle kentsel alanlarda yoğunlaşmakta, ulusal ve yerel yönetimler bu alanlarda artan nüfusu barındırmak için çaba harcamaktadır.

2030 Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarının 11. maddesi olan “Sürdürülebilir Şehir ve Yaşam Alanları: Şehirlerin ve insan yerleşimlerinin kapsayıcı, güvenli, dayanıklı ve sürdürülebilir kılınması” başlığı, daha sonra “Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar: Şehirleri ve insan yerleşimlerini kapsayıcı, güvenli, dayanıklı ve sürdürülebilir kılmak” şeklinde değiştirilmiştir (UNDP Türkiye, 2019). Zira kentlerin sürdürülebilirliği, toplumların sürdürülebilirliği anlamına gelmektedir. Topluluk halinde yaşayan insanlar yaşadıkları mekânları etkilemekle kalmayıp aynı zamanda mekânları dönüştürmektedirler. Şu an kentlerde yaşayan insanlar ile gelecekte de kentlerde yaşayacak olan insanların yaşam kalitelerinin yükselmesi ve bu durumun devamlılığı kentlerin sürdürülebilirliğini sağlar.

Tablo 2. “Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar” Amacının Hedef ve Göstergeleri

Hedefin Kodu ve Başlığı	Hedef	Gösterge
Hedef 11.1 Güvenli ve Erişilebilir Konutlar	2030'a kadar herkesin yeterli, güvenli ve uygun fiyatlı konutlara ve temel hizmetlere erişiminin sağlanması ve gecekondulu mahallelerinin iyileştirilmesi	<ul style="list-style-type: none"> Gecekondulu, gayri resmi yerleşim yerleri veya yetersiz konutlarda yaşayan kent nüfusunun oranı
Hedef 11.2 Erişilebilir ve Sürdürülebilir Ulaşım Sistemleri	2030'a kadar özellikle kırılabilir durumda olan insanların, kadınların, çocukların, engellilerin ve yaşlıların ihtiyaçlarına özel önem gösterilerek, yol güvenliğinin geliştirilmesi, özellikle toplu taşıma sisteminin geliştirilmesiyle herkesin güvenli, uygun fiyatlı, erişilebilir ve sürdürülebilir ulaşım sistemlerine erişiminin sağlanması	<ul style="list-style-type: none"> Cinsiyet, yaş ve engelli kişilere göre, toplu taşıma araçlarına kolay erişimi olan nüfusun oranı
Hedef 11.3 Kapsayıcı ve Sürdürülebilir Kentleşme	2030'a kadar bütün ülkelerde kapsayıcı ve sürdürülebilir kentleşmenin geliştirilmesi ve katılımcı, entegre ve sürdürülebilir insan yerleşimlerinin planlanması ve yönetilmesi için kapasitenin güçlendirilmesi	<ul style="list-style-type: none"> Yerleşim amaçlı arazi tüketim oranının nüfus artış hızına oranı Düzenli ve demokratik işleyen kentsel planlama ve kent yönetimine, sivil toplumun doğrudan katılım mekanizması bulunan şehirlerin oranı
Hedef 11.4 Kültürel ve Doğal Dünya Mirasının Korunması	Dünyanın kültürel ve doğal mirasının korunması ve gözetilmesi çabalarının artırılması	<ul style="list-style-type: none"> Mirasın türüne, hükümetin seviyesine, harcama tipine ve özel fon tipine göre tüm kültürel ve doğal mirasın korunması ve muhafazası, korumada kişi başına yapılan toplam harcama
Hedef 11.5 Doğal Afetlerin Olumsuz Etkilerinin Azaltılması	2030'a kadar yoksulların ve kırılabilir durumdaki insanların korunması temel alınarak suyla ilgili afetleri de kapsayan afetler nedeniyle küresel gayri safi yurt içi hasılayla ilgili doğrudan ekonomik kayıpların önemli oranda düşürülmesi ve ölümlerin ve etkilenen insan sayısının önemli ölçüde azaltılması	<ul style="list-style-type: none"> 100.000 kişi başına afetlerden etkilenen, kaybolan ve ölen kişi sayısı Afetin kritik altyapının hasar görmesi ve temel hizmetlerin bozulmasına verdiği zararı kapsayan doğrudan ekonomik kayıpların küresel GSYH'ye oranı

<p>Hedef 11.6 Şehirlerin Çevresel Etkilerinin Azaltılması</p>	<p>2030'a kadar hava kalitesine ve belediye atık yönetimi ve diğer atık yönetimlerine özel önem göstererek kentlerin kişi başına düşen olumsuz çevresel etkilerinin azaltılması</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Düzenli olarak toplanan ve uygun nihai bertaraf edilebilen kentsel katı atıkların toplam kentsel katı atıklara oranı • Şehirlerdeki ince partikül maddelerin yıllık ortalama seviyeleri
<p>Hedef 11.7 Güvenli ve Kapsayıcı Yeşil Alanlara ve Kamusal Alanlara Erişimin Sağlanması</p>	<p>2030'a kadar özellikle kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve engellilerin güvenli, kapsayıcı ve erişilebilir yeşil alanlara ve kamu alanlarına evrensel erişimlerinin güvence altına alınması</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Cinsiyet, yaş ve engelli kişilere göre kamu kullanımına tamamen açık, yapılaşmış alanların şehirlerdeki ortalama payı • Cinsiyet, yaş, engellilik durumu ve olay yerine göre, son 12 ay içinde fiziksel ya da cinsel taciz mağduru kişilerin oranı
<p>Hedef 11.A Güçlü Ulusal ve Bölgesel Kalkınma Planlaması</p>	<p>Ulusal ve bölgesel kalkınma planlamasını güçlendirerek kentsel, kent çevresindeki ve kırsal alanlar arasındaki olumlu ekonomik, sosyal ve çevresel bağlantıların desteklenmesi</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Şehirlerin büyüklüğü kırımına göre nüfus projeksiyonları ve kaynak ihtiyaçlarını entegre eden kentsel ve bölgesel kalkınma planlarının uygulandığı şehirlerde yaşayan nüfusun oranı
<p>Hedef 11.B Kapsayıcılık, Kaynak Etkinliği ve Afet Risk Azaltımına Yönelik Politikaların Uygulanması</p>	<p>2020'ye kadar kapsamaya, kaynak etkinliğine, iklim değişikliğine uyuma ve afetlere karşı dayanıklılığa yönelik entegre politikaları ve planları benimseyen ve uygulayan şehirlerin ve insan yerleşimlerinin sayısının önemli ölçüde artırılması ve Sendai Afet Riskini Azaltma Çerçeve Eylem Planı 2015-2030 doğrultusunda bütüncül bir afet risk yönetiminin her düzeyde geliştirilmesi ve uygulanması</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Sendai Afet Risk Azaltma Çerçevesi 2015-2030 doğrultusunda yerel afet risk azaltma stratejilerini benimseyen ve uygulayan yerel yönetimlerin oranı • Ulusal ve yerel düzeyde afet risk azaltma stratejilerine sahip ülke sayısı
<p>Hedef 11.C Sürdürülebilir ve Dayanıklı Binalar İçin En Az Gelişmiş Ülkelerin Desteklenmesi</p>	<p>En az gelişmiş ülkelerin finansal ve teknik yardım aracılığıyla yerel malzemeler kullanarak sürdürülebilir ve dayanıklı binalar inşa etmelerinin desteklenmesi</p>	<ul style="list-style-type: none"> • En az gelişmiş ülkelerde, yerel malzemeler kullanılarak inşa edilen ve tadilat yapılan dayanıklı, sürdürülebilir ve kaynak etkin binalara tahsis edilen finansal yardım oranı

Kaynak: (Küresel Amaçlar, 2020)

Kentsel mekânlar sürdürülebilir kalkınma amaçlarının zeminini oluşturduğu için belirlenen 17 amaç içerisinde önemli bir başlangıç noktasıdır. (Tablo 2)'de görüldüğü gibi bu 17 amaç içerisinde yer alan 11. Amaç odak noktası kentlerdir. “Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar” başlığını taşıyan 11. Amaç kapsamında 10 hedef ve bu hedeflerin ölçümünü sağlayacak 15 gösterge yer almaktadır. “Sürdürülebilir kentleşme ve yapılaşma”, “bölgesel gelişme planlaması”, “ulaştırma hizmetlerinin sağlanması”, “çevreye duyarlı kentleşme”, “doğal ve kültürel mirasın korunması” ana alanlar olarak ortaya konmaktadır.

Kentler, sürdürülebilir kalkınma mücadelesinin başladığı ve mücadelenin ya iyi uygulamalar ile kazanılacağı ya da kötü uygulamalar neticesinde kaybedileceği mekânlardır (Erbay ve Özden, 2018).

Burada kentler açısından öne çıkan temel birkaç soru vardır? Nasıl Yapabiliriz? Ortaklarımız kimler olabilir? Etkinlik ve sürdürülebilirlik için yeni örgütlenmeler gerekli mi?

Birinci soruya kentler üzerinden yanıt verilecek olunursa, parçacı yaklaşımlardan uzak daha kapsayıcı ve bütüncül yaklaşım ve politikaların, belirlenmiş hedefler ve göstergeler doğrultusunda geliştiriliyor olması gerekir. Geniş katılımlı bir politika yapıcı örgütlenmeye ihtiyaç vardır. Amaç ve ölçütlere indirgenen göstergelerin de yerleşmesi gereği bulunmaktadır ve bu öncelikli bir süreçtir. Kentler için “temenni belgeleri”nden öteye gitmeyecek hedefler ve “ölçütler” için “uygulanabilir”, “katılımlı” ve denetlenebilir politikalar üretilmesi gerekmektedir.

Bu açıdan merkezi yönetimler ulusal ölçekte hazırlayacakları eylem planlarıyla, yerel yönetimler özgün model arayışlarıyla, akademik kurumlar disiplinlerarası proje ve özgün çalışmalarıyla birlikte sivil toplum kuruluşlarının katkısı sürece dâhil edilmelidir (Alarşlan, 2019).

Şüphesiz yerel yönetimlerin rolü deyim yerindeyse kentlerin sürdürülebilirliği açısından kilit noktadır demek yanlış olmaz. Yerel yönetimlerin “yerelde ekolojik ayak izinin küçülmesine ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılmasına yapacakları katkılar büyük önem taşımaktadır” (Türe, 2019). Yoksulluğun önlenmesinden, üretim tüketim dengesine, gıda güvenliğinden yönetsel kapasitenin yükseltilmesine kadar yerel yönetimlerin sürdürülebilir kalkınma amaç ve hedefler için hangi başlıklarda öne çıkmaları gerektiği ayrıca belirtilmiştir (UCLG-MEWA, 2019). Fakat hedeflerin

gerçekleştirilebilmesi için yerel yönetimlere düşen görevler, 11. Amaç'tan fazlasını kapsamaktadır. Bütün Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları yerel ve bölgesel yönetimlerin günlük çalışmaları ile doğrudan veya dolaylı olarak ilgilidir. Yerel yönetimler gündemin yalnızca uygulayıcıları olarak görülmemelidir. Aksine yerel yönetimler, küresel hedeflerin yerel topluluklara ulaştırılmasında en uygun yönetsel konuma ve değişimi hızlandırıcı etkiye sahip politika belirleyicilerdir.

SONUÇ

Tüm dünya ülkeleri için 21. yüzyılda gündemde en çok yer alan konulardan biri olan sürdürülebilir kalkınma kent yönetimlerinin de en önemli konulardan biri haline gelmiştir. Zira dünya nüfusunun yarısından fazlası kentlerde yaşamaktadır ve zamanla bu sayı katlanarak artmaya devam edecektir. Bu süreçte kentsel alanları yeniden inşa etme yöntemlerini değiştirememek sürdürülebilir kalkınma sürecini de olumsuz etkiler. Sürecin en önemli ayağı yerel yönetimlerdir. Altyapıdan ulaşım, konut ve yapılaşmaya çevreden kamusal mekânlara kadar geniş bir hizmet yelpazesi sunan yerel yönetimlerin kentin sürdürülebilirliğini sağlamak birincil vazifesidir. Bu bağlamda yerel yönetimlerin sürdürülebilir kalkınma ve sürdürülebilir kentleşme konusunu gündemlerine almaları son derece önemlidir.

2030 Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları yalnızca kurumları, devletleri değil kent yönetimlerini de yakından ilgilendiren paradigma değişikliğidir. Çevre kirliliği, atıklar, altyapı, göç, iklim değişikliği gibi konularda kent yönetimlerinin etkinliği sürdürülebilir kalkınma amaçlarının yönünü belirler.

Kentler için yeni ortaklara ihtiyaç vardır. Ancak bu ortaklıkların gerçekçi temelde merkezi yönetimden uluslararası ilgili örgütlere kadar bütün “yararlı” kuruluşları içermesi bir zorunluluktur. Bu nedenlerle “sürdürülebilir kentler” için “sürdürülebilir politikalar” ve “sürdürülebilir mali yönetim” hem ulusal hem de uluslararası çerçevede düşünülmelidir.

Sürdürülebilir kalkınma amaçları her ne kadar bir noktayı işaret etse de bu bir varış noktası değil, süreçtir. Bunun için kentin karakteristiğine uyumlu biçimde sürekli yeni eklemeler ile sürdürülebilirlik dinamik hale getirilmelidir.

Sürdürülebilirlik sürdürülebilir hale getirilmelidir. Sürdürülebilir kalkınma hareketi ile kentsel değerler arasında koruma ve kullanma dengesini sağlamayı hedeflemek gerekmektedir.

Son olarak, yöntemsel bir sorunun da olduğu gözden kaçmamaktadır. Amaçların gerçekleşmesini “ölçütler”/göstergeler üzerinden değerlendirmek sadece sayılarla amaçlara ulaşmayı anlatır. Bu durumda “ölçütlerin de ölçütü”nü arayıp bulmak gibi başka yeni sorunlarla karşılaşmak mümkündür. Sosyal bilimin temel yöntem anlayışlarından yola çıkarak, amaçların her birinin bir “soruna” denk geldiği bilinmektedir. Her bir sorun için üretilecek ve sorunun gerçekten tanımlanmasına yönelik tezler ve tezlerin geçerliliği için doğru veri sepetini içeren bilimsel her türlü çalışmanın sonuçları, amaçların gerçekleşme ölçütleriyle beraber ele alınmalıdır. Kısaca denebilir ki ölçütün ölçütü, niteliktir. Sorun, amaç ve bulguları içeren ölçütler daha anlamlı olacaktır.

Günümüz kentleri her yönden ağır bir saldırı altındadır. Rant baskısı ve ulusal ekonomik döngünün vücut bulduğu kentlerin bir meta olarak öne çıkması ve bu yöndeki anlayışların hızla değişerek, kentleri sürdürülebilir yaşam mekânlarına kavuşturmak, bu günden sağlanmalıdır.

Sürdürülebilir “kalkınma”, sürdürülebilir “gelişme”, sürdürülebilir “kentleşme” ve daha niceleri... Nitelediği olgu her ne olursa olsun sürdürülebilirlik kavramını teknik detaylara boğmaktan ve göstergelere indirgemekten ziyade kavramın içeriğinin yeni baştan doldurulması ve bu kavramların yeniden sorgulanması gerekir. İçi boşaltılan kavramlar kentlerin geleceğine olumlu anlamda hiçbir katkı sunamaz.

KAYNAKÇA

- Alarşlan, E., (2019). Sürdürülebilir kentler ve toplumlar ilkesi (SKH 11) ışığında Türkiye, 2030 Sürdürülebilir kalkınma amaçları sağlıklı kentler birliği Sandıklı konferansı (31-37). Bursa, Türkiye: Sağlıklı Kentler Birliği Başkanlığı.
- Atıl, A., Gülgün, B., & Yörük, İ. (2005). Sürdürülebilir kentler ve peyzaj mimarlığı, Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 42(2), 215-226.
- Bakırcı, M. (2007). Türkiye’de kırsal kalkınma: kavramlar-politikalar-uygulamalar. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Baykal, H., & Baykal, T. (2008). Küreselleşen dünyada çevre sorunları, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5(9), 1-17.
- Birleşmiş Milletler (2002). Birleşmiş milletler sürdürülebilir kalkınma dünya zirvesi Türkiye ulusal raporu. Tema III. Sürdürülebilir kalkınma ve yönetim. İstanbul: IULA-EMME Yayını.
- Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (2007). Sürdürülebilir kalkınmanın sektörlere entegrasyonu projesi kapsamında kentleşme algılaması, Sürdürülebilirlik: Kent ve Mimarlık. TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, (Dosya 05), 69-71.

- Bitik, Ö. (2015). Binyıl kalkınma hedeflerinden sürdürülebilir kalkınma hedeflerine. Retrieved from <http://www.mikadoconsulting.com/blog/29/binyil-kalkinma-hedeflerinden-surdurulebilir-kalkinma-hedeflerine>
- Bozlağan, R. (2002). Sürdürülebilir gelişme düşüncesine giriş, Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, 11(1), 56-72.
- Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2019). Sürdürülebilir kalkınma amaçları değerlendirme raporu. Ankara: T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Yönetim Hizmetleri Genel Müdürlüğü Bilgi ve Belge Yönetimi Dairesi Başkanlığı.
- Çahantimur, A. & Turgut Yıldız, H. (2008). Sürdürülebilir kentsel gelişmeye sosyokültürel bir yaklaşım: Bursa örneği, İstanbul Teknik Üniversitesi Dergisi, 7(2), 3-13.
- Eke, F. (2000). Yeni yüzyılda orta ölçekli kentlerin gelişme olanakları: Kastamonu örneği. İçinde TMMOB ŞPO (Edt), Dünya şehircilik günü geleceği planlamak 24. kolokyumu (124-134). İzmir, Türkiye: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Erbay, E. R., & Özden, M. (2018). Kentler sürdürülebilir kalkınma hedeflerini gerçekleştirmeye nasıl yardımcı olabilirler?, Social Sciences Research Journal, 7(4), 255-268.
- Gülçubuk, B. (2016). Kırsal kalkınmada öncelikler, İller ve Belediyeler Dergisi, (Eylül-Ekim), (821-822), 32-37.
- Kaplan, A. (1999). Küresel çevre sorunları ve politikaları. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları Tezler Dizisi.
- Keleş, R., Hamamcı, C., & Çoban, A. (2009). Çevre politikası, (6. Baskı), Ankara: İmge Yayınevi.
- Kural, N. (2007). Sürdürülebilir kentleşme: bir dosyanın düşündürdükleri, Sürdürülebilirlik: Kent ve Mimarlık. TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, (Dosya 05), 22-24.
- Loewe, M. (2012).** Post 2015: how to reconcile the millennium development goals (MDGs) and the Sustainable development goals (SDGs)?. Briefing Paper 18/2012. Retrieved from <https://www.die-gdi.de/en/briefing-paper/article/post-2015-how-to-reconcile-the-millennium-development-goals-mdgs-and-the-sustainable-development-goals-sdgs/>
- Munier, N. (2005). Introduction to sustainability: road to a better future. Netherland: Springer.
- Oakley, P., & Garforth, C. (1985). Guide to extension training, FAO Training Series, No: 11, Italy: FAO.
- Ölçer Özünel, (2017). İnsanlar, gezegen ve refah için bir eylem planı: somut olmayan kültürel miras ve 2030 sürdürülebilir kalkınma hedeflerine eleştirel yaklaşım, Millî Folklor, 29(16), 18-32.
- SDSN Türkiye (2020). Sürdürülebilir kalkınma için bilimsel yaklaşımlar ve çözümler ağı. Retrieved from <http://unsdsn.boun.edu.tr/11-amac/>
- Terzi, S. (2017). Sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde Türkiye’de uygulanan çevre politikası araçlarının değerlendirilmesi (Uzmanlık Tezi). Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Ankara.
- Türe, C. (2019). Sürdürülebilir kalkınma için küresel hedef 15: karada yaşam, Kentli Dergisi 10(33), 61-63.
- UCLG-MEWA/WALD (2019). Sürdürülebilir kalkınma hedefleri-yerel yönetimler tarafından bilinmesi gerekenler. İstanbul: Birleşmiş Kentler ve Yerel Yönetimler Orta Doğu ve Batı Asya Bölge Teşkilatı (UCLG-MEWA)-Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi Vakfı (WALD).
- UNDP Türkiye (2019). Küresel amaçlar basın bülteni. Retrieved from https://www.kureselamaclar.org/wp-content/uploads/SKA_pressrelease_TR.pdf
- UNDP Türkiye (2020). Sürdürülebilir kalkınma amaçları nelerdir?. Retrieved from <https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/sustainable-development-goals.html>
- UNESCO Türkiye Milli Komisyonu (2020). Sürdürülebilir kalkınma amaçları. Retrieved from <https://www.unesco.org.tr/Home/Page/108?slug=S%C3%BCrd%C3%BCr%C3%BClebilir-Kalk%C4%Bınma-2030-Hedefleri>

BÖLÜM

4

DÜZENSİZ GÖÇÜN ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ

Dr. Kemal EKER

Milli Savunma Üniversitesi

E-posta: drkemakelerı@gmail.com

Söz konusu kitap bölümü Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde 2008 yılında tamamlanmış "Türkiye'de Yasadışı Göç Sorunu" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

ATIF: Eker, K. (2020). Düzensiz Göçün Ortaya Çıkış Süreci. Ercan Karaçar, Özgür Kıran (Ed.), Sosyal Bilimlerde Güncel Konular ve Araştırmalar içinde (ss. 56-84). Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları.

- BÖLÜM 4 -

DÜZENSİZ GÖÇÜN ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ

Dr. Kemal EKER

Milli Savunma Üniversitesi

E-posta: drkemakeleru@gmail.com

GİRİŞ

Göç tarihinin insanlık tarihi kadar eski olduğunu söylemek mümkündür. İnsan toplulukları geçmişten beri, “ötekiler” olarak gördükleri insanları, çeşitli yöntemlere başvurarak kendi topraklarından uzak tutmaya çalışmışlardır (Hayter, 2000: 1). Bu çabalarla başlayan sınır kontrolleri, devletlerin ortaya çıkmasına ve sınırların somut bir biçime dönüşmesine sebep olmuştur. Egemen devletlerin kurulmasıyla birlikte de iç göç ve ülkeler arası göç ayrımı yapma olanağı doğmuştur (Gökdere, 1978: 10).

Günümüzde ise birçok göç hareketi bir şekilde uluslararası emek piyasası ile ilişkilendirilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, göç tarihi ile ilgili literatürde kitlesel göç hareketlerinin genellikle, “iş gücü göçü” açısından ele alındığını görmekteyiz (Yalçın, 2004: 97-98). İncelemekte olduğumuz ve Uluslararası Göç Örgütü (International Organization of Migration (IOM) tarafından yayınlanan Göç Sözlüğü’nde (IOM, 2003a: 34) kısaca “*Kaynak, transit ve hedef ülkelerin göçe ilişkin düzenleyici normlarının dışında kalan insan hareketleri...*” olarak tanımlanan “düzensiz göç” konusu da aynı kapsama girdiğinden bu bakış açısının amacımıza hizmet edeceğini değerlendirmekteyiz.

Gökdere’ye (1978) göre; “*Ülkeler arası işçi göçü, bir ülkedeki kişilerin, bir yılı aşan süreler için çalışmak amacıyla başka ülkelere gitmeleridir.*” 19. yüzyıl başlarına kadar, bu tanım kapsamına girebilecek ülkeler arası iş gücü göçlerine rastlanmadığını belirten Gökdere bu durumun, ilkçağlarda geçerli olan kölelik düzeninin bu tip göçlere olanak tanımaması, Ortaçağ’da ise bir yandan kilisenin öğretisi, öte yandan feodalizmin kişisel özgürlükleri sınırlayıcı yapısından kaynaklandığını belirtmektedir (s. 11).

1. İkinci Dünya Savaşı’na Kadar Uluslararası Göç Hareketleri

Tarih öncesi (prehistorik) göçleri bir tarafa bırakacak olursak, ilk kitlesel göç hareketlerinin Amerika kıtasının keşfinden sonra meydana geldiğini söyleyebiliriz (Mutluer, 2003: 30). Yeni Dünya’nın keşfiyle başlayan sömürgecilik faaliyetleri sonraki

yüzyıllar boyunca da devam etmiş; İkinci Dünya Savaşı sonrasında sömürgelerin bağımsızlıklarını almaya başlamasıyla birlikte yavaş yavaş ortadan kalkmıştır. Uluslararası göç hareketleri açısından bakıldığında, bu dönem kendi içerisinde de endüstri öncesi ve sonrası dönem olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Endüstri öncesi veya “Merkantilist dönem”² olarak tabir edilen ve Amerika kıtasının keşfinden, 19. yüzyıla kadar olan süreci kapsayan bu dönem boyunca dünyadaki göç hareketlerine genellikle Avrupa çıkışlı göç akımları egemen olmuştur (Massey, 2003: 1).

Büyük çiftliklerde (plantasyon) üretim ile ilgilenen Avrupalı göçmenlerin sayısı az olsa da *Gökdere (1978)*, bu dönemde Avrupa’dan gelen beyazların çoğunluğunun siyasi ya da adi suçlular olduğunu belirtmektedir (s. 12). Bu sektör Amerika Kıtası’nın demografik tarihini derinden etkilemiştir. Endüstri öncesi dönemin teknolojileri dikkate alındığında, bu çiftlikler büyük miktarda ucuz iş gücü talebi ortaya çıkarmıştır (Massey, 2003: 1). Bu dönemde gerekli iş gücünün büyük bölümünü Afrika’dan getirilen siyahiler oluşturmuştur. 1619-1776 arasında 10 milyon dolayında siyahinin Amerika’ya girdiği tahmin edilmektedir (Gökdere, 1978: 12). Ayrıca, bu kıtanın yerlileri de zorla çalıştırılmıştır (Massey, 2003: 1). Avrupa’dan Amerika kıtasına gelen beyazların sayısı ise 17. ve 18. yüzyıllarda sırasıyla 250 bin ve 1,5 milyon dolaylarında kalmıştır (Gökdere, 1978: 12).

Bu akım, siyahi kölelerin yanı sıra, beyazların çoğunluğunun da kişisel seçimlerine dayanmaması nedeniyle, “gönüllülük” esasına dayanan ülkeler arası işçi göçü tanımına uymamaktadır. Göç hareketlerinin küresel emek piyasasıyla bütünleşmesi anlamındaki “Küresel Gönüllü Göç”, 1815 sonrası Endüstri dönemiyle birlikte başlamıştır (Hirst ve Thompson, 2003: 51). Ancak, konuya sadece “uluslararası iş gücü hareketi” olarak bakıldığında, uluslararası emek göçünün köle ticareti ile birlikte başladığını söyleyebilmek mümkündür.

Kölelik, sömürgecilik öncesinde de vardı. Ancak, bu dönemdeki köle ticareti, kısa zamanda ve sistemli bir biçimde milyonlarca insanı kapsayacak şekilde büyük çaplı hâle

² **Merkantilizm:** 16., 17. ve 18. yüzyıllarda hemen hemen bütün Avrupa’nın ekonomik siyaseti olmuştur. Merkantilist yazarların ortak düşünceleri; devletçilik, ulusal ekonomiyi koruyuculuk (himayecilik), sanayicilik sorunlarında toplanır. Zengin madenleri ele geçirmek yolundaki sömürgecilik de bu düşüncenin zorunlu bir sonucu olmuştur. Merkantilizmin temel ilkesi şudur: Bir ulusun gücü, zenginliğiyle ölçülür. Ulusu güçlendirmek için ekonominin devlet eliyle düzenlenmesi ve iç sanayinin dışa karşı korunması gerekir. Zenginliği sağlayan tek şey de mümkün olduğu kadar değerli maden stoklarına sahip olmaktır. (Hançerlioğlu, 1981: 278-279).

gelmiştir. 17. ve 18. yüzyıllar boyunca Avrupalı tüccarlar, Kuzey Afrika'dan topladıkları köleleri Güney Amerika'ya, Karayip Adaları'na ve özellikle Brezilya'ya götürmüşlerdir (Abadan-Unat, 2002: 31-32). Getirilen kölelerin sayısı 10-20 milyon olarak tahmin edilmektedir (Hayter, 2000: 9). Kölelik, Meksika'da 1821'de, ABD'de 1865'te ve Brezilya'da 1888'de ortadan kaldırılmıştır (Mutluer, 2003: 31).

Köleliğin sona ermesinden sonra ikinci büyük göç akımını, ucuz işçi açığına çare olarak düşünülerek Hindistan ve Çin'den getirilen "sözleşmeli işçiler" ya da diğer bir ifade ile "geçici köleler" yaratmıştır. Görünürde bu işçiler, işverenler veya işçi acenteleri ile kendi iradeleriyle sözleşmeler imzalamışlardır. Uygulamada ise bu insanların çoğuna, kölelere tanınan hakların biraz fazlası tanınmıştır (Hayter, 2000: 9). Sözleşmeli işçilik sistemiyle göç edenlerin toplam sayısı 37 milyonu bulmuştur. Bugün Doğu Afrika ve Karayipler'deki Hintli nüfusun büyük bir çoğunluğu bu dönemde kalanların torunlarıdır. 18. yüzyılın sonlarından itibaren sözleşmeli işçilik sistemi de yavaş yavaş ortadan kalkmıştır (Stalker, 1994: 11).

Uluslararası göçün ikinci dönemi, "Endüstriyel Dönem" olarak bilinen ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında Avrupa'da Endüstri Devrimi'nin başlaması ve kapitalizmin Yeni Dünya'daki eski kolonilerde yayılması sonucu başlamıştır (Massey, 2003: 1). Bu göç akımına ilişkin olarak, farklı yıllar arasını baz alan yazarların farklı rakamlar belirttiklerini görmekteyiz. Hirst ve Thompson; 1815-1914 yılları arasının kayıtlı ve gönüllü toplu göçlerin en yoğun olduğu dönem olduğunu belirtmektedirler (Şekil 1).

Şekil 1: Küresel Gönüllü Göç, 1815-1914.

Kaynak: Hirst ve Thompson, 2003: 49.

Bu dönemde yaklaşık 60 milyon kişi Amerika, Okyanusya, Güney ve Doğu Afrika'ya gitmek üzere Avrupa'yı terk etmiştir. Rusya'dan Orta Asya ve Sibirya'ya göç

edenlerin sayısının 10 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. 1 milyon kişi de Doğu Avrupa'dan Kuzey Afrika'ya gitmiştir. 12 milyon Çinli ile 6 milyon Japon, Doğu ve Güney Asya'ya göçmüştür. 1,5 milyon kişi de Güneydoğu Asya ile Güney ve Batı Afrika'ya gitmek üzere Hindistan'ı terk etmiştir (Hirst ve Thompson, 2003: 51).

Dünya nüfusunun 1/11'ini Avrupa dışında yaşayan Avrupalıların oluşturmasıyla sonuçlanan bu göç hareketlerinin ekonomik analizini yapan Gökdere (1978); 19. yüzyılın ilk yarısında Avrupa tarımındaki verimlilik artışının, kırsal iş gücünü işsiz bıraktığını, bu döneme damgasını vuran Endüstri Devrimi'nin de açığa çıkan bu iş gücüne şehirlere göç ederek endüstride çalışma olanağı yarattığını belirtmektedir. Fakat, konjonktürel olarak ekonomik daralma yaşanan dönemlerde, kırsal kökenli iş gücü fazlası, endüstri merkezleri yerine ABD, Kanada, Avustralya gibi yeni yerleşme bölgelerine yönelmek zorunda kalmıştır (ss. 12-14).

Tablo 1'deki rakamlara bakarak, ekonomik olarak ilk kalkınan ve 1900'lerin başında aşağı yukarı en gelişmiş ülke konumundaki İngiltere'nin en çok göç veren ülke olduğunu ve bütün ülkelerin göç tecrübesini belli derecede yaşadıklarını söyleyebiliriz. Tablo 1'de yer alan 15 Avrupa ülkesinden 10'unun verdikleri göç oranı 1900 yılındaki toplam nüfuslarının %10'unu aşmış, 6 ülkede ise bu oran %20'nin de ötesine geçmiştir (Massey, 2003: 2).

Tablo 1: Avrupa ve Japonya'dan Kıtalararası Göçe Katılanlar (1846-1924).

Ülke / Bölge	Göçmen Sayısı (x1000)	Tüm Göçmenlere Oranı (%)	Ülke Nüfusuna Oranı (1900 Yılı)
Avusturya-Macaristan	4,878	10.0	10.4
Belçika	172	0.3	2.6
Britanya Adaları	16,974	34.9	40.9
Danimarka	349	0.7	14.2
Finlandiya	342	0.7	12.9
Fransa	497	1.0	1.3
Almanya	4,533	9.3	8.0
İtalya	9,474	19.5	29.2
Hollanda	201	0.4	3.9
Norveç	804	1.7	35.9
Portekiz	1,633	3.4	30.1
Rusya-Polonya	2,551	5.3	2.0
İspanya	4,314	8.9	23.2
İsveç	1,145	2.4	22.3
İsviçre	307	0.6	13.3
Avrupa Toplamı	48,174	99.2	12.3
Japonya	405	0.8	0.9
Genel Toplam	48,579	100.0	11.1

Kaynak: Massey, 2003: 36.

Amerika'nın keşfinden itibaren tüm sömürgecilik dönemi göçlerini değerlendiren Hayter, ABD'deki girişim imkânları (Amerikan rüyası) bazen abartılmış olsa da bu göç deneyiminin göçmenler açısından genellikle olumlu sonuçlandığını belirtmektedir. Diğer yandan bu göçler, gidilen bölgelerde yaşayan yerlilerin yok edilmesi veya boyun eğdirilmesine ve verimli toprakların yeni yerleşimciler tarafından ele geçirilmesine neden olmuştur (Hayter, 2000: 9-10). Bu göçler; Kanada, ABD, Latin Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda'da kurulacak devletlerin temellerini oluşturmuş, birçok yerde yerli nüfus, azınlık konumuna düşürülmüştür (Durugönül, 1997: 96) Belki de bu dönemi, en açık şekilde Fenton'un şu ifadesi özetlemektedir: "Batı'nın ötekine el koyma tarihi" (Akt.Yalçın, 2004: 100).

Avrupa'dan kaynaklanan büyük ölçekli göçler, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ile duraklamış ve bu ani duraksama yaklaşık kırk yıl sürecek bir "sınırlı göç dönemi"nin başlangıcı olmuştur. 1920'li yıllar hem Avrupa'da hem de Amerika kıtasında mutlakıyetçi ekonomik milliyetçiliğin yükseldiği yıllar olarak bilinmektedir. Bu dönemde ticaret, yatırımlar ve göç konularında uygulamaya konan kısıtlamalar malların, sermayenin ve iş gücünün uluslararası dolaşımını azaltmıştır (Massey, 2003: 3).

İki dünya savaşı arası dönemde, Avrupa'da yaşanan ekonomik nedenli göç hareketlerinde önemli miktarda azalma gözlenirken; Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan Osmanlı ve Habsburg (Avusturya-Macaristan) İmparatorlukları'nın tasfiyesi sürecinde yeni devletler ortaya çıkmıştır. Bu yeni devletlerin, zorunlu göç vasıtasıyla homojen (türdeş) nüfus yaratma politikası izlemeleri nedeniyle 1920'li yıllar, büyük çapta nüfus değiş-tokuşu (mübadele) sürecine sahne olmuş ve Yunan, Yahudi, Polonyalı, Macar, Bulgar, Sırp ve Türk³ kökenli nüfus göç etmek zorunda kalmıştır. Bu zorunlu göçlere, 1917 Rus Devrimi sonrasında çıkan iç savaştan kaçan Beyaz Ruslarla, Hitler'in iktidara geldiği 1930'lu yıllarda Nazi politikalarından kaçan Yahudileri de katmak mümkündür (Abadan-Unat, 2002: 32-33).

2. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Göç Hareketleri (1945-1973)

Genel olarak bakıldığında, İkinci Dünya Savaşı sonrasında özellikle 1960'ların ortasında ortaya çıkan ve geçmişe nazaran ani bir kırılma yaratan süreci "endüstri sonrası dönem" olarak niteleyebiliriz. Bu dönemden önce uluslararası göç hareketlerine, Avrupa

³ Bu dönemde, Türkiye ve Yunanistan arasında yaşanan nüfus mübadelesi sonucu yaklaşık 500 bin Türk ülkemize gelmiştir (Arı, 2000: 113-114).

çıkışlı göçmenlerin dünyanın yeni yerleşim bölgelerine yönelen göçleri hâkim iken bu dönemde uluslararası göç küresel bir kapsam kazanmıştır. Göç alan ve veren ülkelerin sayısı arttıkça, küresel olarak iş gücü kaynağı olan bölgeler Avrupa'dan Üçüncü Dünya Ülkeleri'ne kaymıştır. Endüstriyel dönemdeki göçlerle insanlar, nüfusun yoğun olduğu yerlerden hızla endüstrileşen ve nüfusun az olduğu ülkelere giderken, endüstri sonrası dönemdeki göçler, endüstrileşmenin ilk aşamalarında bulunan ve nüfusun yoğun olduğu ülkelerden, yine nüfusun yoğun olduğu endüstri toplumlarına yönelmiştir. 1960 yılından sonra Avrupa kökenli göçmenler, dünyadaki göç akımlarının çok küçük bir bölümünü oluşturmuş; Afrika, Asya ve Latin Amerika'dan kaynaklanan göçler çarpıcı bir şekilde artmıştır. Bu dönemde ayrıca, göç alan ülkelerin çeşitliliğinde de artış görülmüştür. Okyanusya ve Amerika'nın geleneksel olarak göç alan ülkelere ek olarak Batı Avrupa ülkelerinin aldıkları göçlerde önemli miktarda artış görülmüştür (Massey, 2003: 3-4).

Uluslararası göç hareketlerinin temel karakteristiklerinin değiştiği bu dönemi doğru bir biçimde değerlendirebilmek için İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'nın geçirdiği ekonomik dönüşümü iyi tahlil etmek gerekmektedir.

İkinci Dünya Savaşı, tarihin gördüğü en yıkıcı savaşlardan biridir. Bu savaş tam bir "dünya savaşı" olmuş, savaşın tesirlerini hissetmeyen hiçbir ülke ve toplum kalmamıştır (Armaoğlu, Tarihsiz: 419). Savaş sırasında Avrupa'da 20 milyon insan göçmen durumuna düşmüştür. Savaşın sonunda meydana gelen sınır değişiklikleri ve savaşın yarattığı ekonomik yıkım sonucunda da yeni göç hareketleri oluşmuştur (Mutluer, 2003: 31). Savaşın sonunda, 15 milyon dolayında insan başka bir ülkeye transfer edilmeyi beklemiştir. Örneğin, Alman kökenli olup Almanya dışında yaşayan birçok insan yeni sınırlara dönmek zorunda kalmıştır (Stalker, 1994, 16).

Sovyetler Birliği'nin, İkinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında Alman işgalinden kurtarmak bahanesiyle girdiği Polonya, Çekoslovakya, Romanya ve Bulgaristan gibi Doğu Avrupa ülkelerinde komünist rejimlerin kurulması için yaptığı girişimler, 5 Ekim 1947'de Kominform'un kurulmasıyla neticelenmiş ve bu ülkeler Sovyetler'in kontrolüne geçmiştir (Armaoğlu, Tarihsiz: 423-437). Sovyetler'in Doğu Avrupa'yı ele geçirmesi sonucunda da milyonlarca insan göçmen durumuna düşmüştür (Mutluer, 2003: 31).

Savaşın bitiminde İtalya ve Federal Almanya'nın ekonomileri yıkım, işsizlik ve enflasyonla sarsılmış, kadın-erkek dengesi bozulmuştur. Özellikle Almanya ve Fransa'da faal nüfus azalmıştır (Gökdere, 1978: 15). Savaşın, sadece Avrupa'da 7,8 milyon kişinin

hayatına mâl olmasına rağmen, bazı Avrupa ülkelerindeki hükûmetler dış göçü özellikle özendirmişlerdir. İngiltere ana kaynak ülke olmuş, bu ülkeyi İtalya, Hollanda ve Federal Almanya izlemiştir. Bu ülkelerden giden göçmenlerin ana durakları Avustralya, Kanada ve ABD olmuştur. Birçok Avrupalı da Güney Amerika ve İsrail'e gitmiştir (Stalker, 1994: 16-19).

Avrupa'nın içine düştüğü ekonomik darboğaz ve kaynak kıtlığı, İkinci Dünya Savaşı'ndan güçlü çıkan Sovyet Rusya için fırsat yaratmış ve bu ülkelere yönelik olarak komünizm propagandasını artırmıştır. Sovyetler, propaganda için bilhassa komünist partilerin güçlü olduğu Fransa ve İtalya'yı seçmiştir. Savaş sonunda ABD, gelişen Sovyet tehdidi üzerine Dışişleri Bakanı George Marshall'ın adıyla bilinen bir yardım programı geliştirmiştir. Marshall'ın 5 Haziran 1947 günü Harvard Üniversitesi'nde verdiği nutukta açıkladığı plana göre, Avrupa ülkeleri kendi aralarında bir birlik ve öncelikle bir iş birliği programı oluşturacaklardı. Bu açıklama sonrasında 12 Temmuz 1947'de toplanan ve İngiltere, Fransa, Belçika, İtalya, Portekiz, İrlanda, Yunanistan, Türkiye, Hollanda, Lüksemburg, İsviçre, İzlanda, Avusturya, Norveç, Danimarka ve İsveç'ten oluşan "On Altılar Konferansı", 22 Eylül'de Amerika'ya sunulmak üzere bir Avrupa Ekonomik Kalkınma Programı hazırlamıştır. Programın sunulmasını müteakip ABD, 3 Nisan 1948'de Dış Yardım Kanunu'nu çıkararak daha ilk yılda 6 milyar dolarlık yardım yapmıştır (Armaoğlu, Tarihsiz: 443-444).

1945-52 yılları arasında ise ABD'nin Avrupa'ya yaptığı yardım 22,8 milyar doları bulmuştur. Marshall Planı adıyla bilinen bu yardım, Avrupa ülkelerinin kalkınmalarında önemli rol oynamıştır (Gökdere, 1978: 14-15). Bu yardımlar sayesinde, Avrupa'da 1940'ların sonunda başlayan ve 1970'lerin başlarına kadar süren kapitalist canlanma, Avrupa ülkelerinin duyduğu iş gücü ihtiyacını artırarak göçmenleri Avrupa'ya çekmiştir (Hayter, 2000: 11).

Gökdere (1978), İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Avrupa'daki göç hareketlerini özelliklerine göre üç dönem hâlinde ele almaktadır. Buna göre, 1945-57 arası Avrupa'nın hızlı endüstrileşen ülkelerinin işçi ihtiyacının Avrupa'nın çevre ülkelerinden temin edildiği dönem, 1957-73 arası işçi ihtiyacının programlı bir biçimde Avrupa dışından (özellikle eski sömürge ülkeleri veya Üçüncü Dünya Ülkeleri) karşılandığı dönem, 1973 sonrası ise Avrupa'ya göçmen alımının durdurulduğu dönemdir (ss. 14-17).

Marshall Planı'nın yarattığı ekonomik canlılık, başta Almanya, Fransa ve İngiltere gibi ülkeler olmak üzere birçok ülkede önemli miktarda iş gücü açığı ortaya çıkarmıştır. Bu ülkeler, iş gücü açıklarını ilk başlarda savaş sırasında yer değiştirenler ile kapatmışlar daha sonra ise İtalya, Portekiz ve İspanya gibi yavaş endüstrileşen ülkelere yönelmişlerdir (Stalker, 1994: 17).

Ekonomik canlanma yönünden daha elverişli bir ortamda bulunan Fransa, yabancı iş gücü ithalini özendirici önlemler olarak 1945 yılında Ulusal Göç Ofisini (Office Nationale d'Immigration-ONI) kurmuştur (Gökdere, 1978: 15). Müteakiben Fransa, 1946, 1947 ve 1951 yıllarında yaptığı anlaşmalarla İtalya'dan göçmen işçi almaya başlamıştır. 1946-49 döneminde Fransa'ya, yıllık ortalama işçi girişi 44.000 dolayındadır. Fransa, daha sonraları bu kalkınma hızını sürdürmemiştir (Gökdere, 1978: 15). Zira bu dönemde Fransa'nın Kuzey Afrika'daki sömürgeleri (Tunus, Cezayir ve Fas) ve bilhassa da Cezayir sorunu ile uğraşmak zorunda kaldığını belirtmek gerekir.

Bu dönemde, (Federal/Batı) Almanya'yı incelediğimizde, bu ülkenin 1952 yılına kadar göç veren bir ülke olduğunu görürüz. Ancak 1952 yılından sonra durum tersine dönmüş, artan ihracat ve yabancı sermaye girişi işçi talebini artırmaya başlamıştır. 1952-57 arasında Almanya, iş gücü ithalatçısı bir ülke hâline dönüşmüştür (Gökdere, 1978: 15). Bu dönemde, benzer bir gelişme de Belçika'da görülmüştür. Belçika, savaştan hemen sonra kömür madenlerinde ve demir çelik endüstrisinde çalıştırmak üzere çoğunlukla İtalyanlardan oluşan yabancı göçmen işçi almıştır (Hayter, 2000: 12). Ele aldığımız dönemde başlıca iş gücü ihracatçısı ülke ise İtalya'dır. Geçmiş dönemlerde, ABD gibi deniz aşırı ülkelere göç eden İtalyanlar, bu dönemde Avrupa'ya yönelmiştir. Başka bir deyişle, Avrupa-içi göçler deniz aşırı göçler aleyhine artmaya başlamıştır (Gökdere, 1978: 15).

1957-1973 döneminin en önemli özelliği, Avrupa ülkelerinin ikili anlaşmalar çerçevesinde yabancı işçi ithaline başlamaları hatta bu konuda aralarında rekabete girişmeleridir. Bu dönem içerisinde, 1961 yılında Berlin Duvarı'nın yapılmasına kadar⁴ Doğu Berlin'den Batı Berlin'e gelen kişiler Batı Almanya'nın iş gücü ihtiyacını karşılamada önemli bir kaynak olmuştur. 1962 Şubat'ında Batı Almanya Mülteciler Bakanlığı'nın yaptığı açıklamaya göre 1949 ile 30 Haziran 1961 tarihleri arasında Doğu

⁴ Doğu Almanya, Berlin Duvarı (Utanç Duvarı)'nın yapımına 13 Ağustos 1961 tarihinde başlamıştır (Armaoğlu, Tarihsiz: 599).

Almanya'dan Batı Almanya'ya kaçanların sayısı 2.600.000'dir. Bu göçmenler, genel olarak eğitim seviyesi yüksek kişilerdir. Örneğin, Ocak-Ağustos 1958 arasında Batı Berlin'e sığınan doktorlar Doğu Almanya'daki bütün doktorların %6'sını oluşturmaktadır. Ayrıca, pek çok profesör, üniversite rektörü ve dekanı da Batı Almanya'ya sığınanlar arasındadır (Armaoğlu, Tarihsiz: 593). Mutluer (2003) ise Berlin Duvarı'nın inşa edilmesine kadar yaklaşık 4 milyon Doğu Almanya vatandaşının Batı'ya kaçtığını belirtmektedir (s. 33).

İtalyan işçilerinin, iş gücü ithalatçısı ülkelerin taleplerini karşılamada yetersiz kalması sonucunda Yunanistan, Türkiye ve Yugoslavya önemli iş gücü ihracatçıları durumuna gelmişlerdir (Gökdere, 1978: 16). Ayrıca, Avrupa'nın yüksek endüstrileşme seviyesi yakalayan ülkelerinin neredeyse tamamı, hazırladıkları geçici işçi temin programları ile Üçüncü Dünya Ülkeleri'nden ve özellikle Afrika ve Asya'dan işçi temin etme yoluna gitmişlerdir. İngiltere gibi bazı ülkelerde ise geçici işçi temin programları daha küçük çaplı olmuştur. Zira bu ülkelere sömürgelerinden veya eski sömürgelerinden doğal bir akışla gelen işçiler iş gücü açığını kapatmaktaydı (Hayter, 2000: 11). Bu dönemde Kuzey Afrika ülkeleri, Türkiye, Hindistan, Pakistan ve Karayip Adaları, Suudi Arabistan, Irak, Birleşik Arap Emirlikleri, Mısır, Filistin, Yemen ve Güney Afrika gibi birçok ülkeden binlerce işçi başta Federal Almanya olmak üzere Avrupa'ya akmıştır (Mutluer, 2003: 32).

Gökdere (1978), genelde Akdeniz bölgesinin, nüfus fazlasına sahip olan az gelişmiş ülkelerinden, Batı'nın endüstrileşmiş ülkelerine yönelen bu çağdaş iş gücü akımını diğerlerinden ayırmak üzere, "Batı tipi göçler" olarak adlandırmaktadır O'na göre, hacmi ve yönü, kısmen Batı ülkelerinin çekimi, kısmen de Akdeniz Havzası'ndaki ekonomik ortamın itmesiyle belirlenen bu göçlere, uluslararası düzeydeki siyasal kararlılık, yabancı ülkeler hakkında artan bilgi, ulaşım olanaklarının gelişmesi ve paraların konvertibilitesi gibi olgular hız kazandırmıştır (ss. 16-17). Sonuçta, İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1973 yılına kadar, Batı Avrupa'ya yönelen net göç 10 milyona ulaşmıştır (Stalker, 1994: 17).

İkinci Dünya Savaşı'nın en önemli sonuçlarından birisi de sömürgeciliğin tasfiyesidir. Birkaç bölge dışında, Asya ve Afrika'daki sömürgelerin hemen hepsi bağımsızlığını kazanmıştır. 1956 yılında Afrika Kıtası'nda sadece 6 tane bağımsız devlet varken bugün bunların sayısı 50'nin üzerindedir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında sömürgelerin bağımsızlıklarını kazanmaları uluslararası politikaya "Üçüncü Dünya"

kavramının girmesine neden olmuştur (Armaoğlu, Tarihsiz: 420). Ancak, sömürgeciliğin tasfiyesi süreci son derece sancılı ve kanlı olmuştur. Günümüzde de bu dönemden kalan anlaşmazlıklar sürmektedir.

Yeni kurulan devletlerin çoğu, etnik açıdan bölünmüş ve otoriter siyasi rejimlere sahip olan zayıf toplumlardan oluşmaktaydı. Bu durum, kaçınılmaz olarak şiddet hareketlerine yol açmış ve milyonlarca insanın sığınmacı konumuna düşmesine sebep olmuştur. Yeni kurulan devletlerin hemen hepsinde benzer durumlar görülmüştür. Araplar İsrail'den, Yahudiler Kuzey Afrika'dan, Çinliler Endonezya'dan, Güney Asyalılar da Doğu Afrika, Birmanya (Myanmar) ve Seylan (Sri Lanka)'dan kaçarak başka topraklara sığınmak zorunda kalmışlardır (Abadan-Unat, 2002: 33).

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından 1948 yılında İsrail Devleti'nin kurulması yeni bir göç hareketinin başlamasına neden olmuştur. Buraya, başta Avrupa olmak üzere Asya ve Amerika'dan pek çok Yahudi göçmen getirilip yerleştirilmiştir (Mutluer, 2003: 32). Filistin topraklarındaki Yahudilerin sayısındaki artışı rakamlarla şöyle ifade edebiliriz. 1943'te 539.000 olan Yahudi nüfusu 1946'da 608.000, 1947'de 650.000 ve savaşın ardından mütareke imzalandığı 1949 yılı sonunda ise 758.000'dir. Bu dönemden sonra İsrail'e yönelik Yahudi göçleri süreklilik arz eden bir görüntü çizmiştir. Örneğin, 1951-54 arasında göç eden Yahudi sayısı 400.000'dir (Yalçın, 2003: 35).

Buna karşılık, Filistin topraklarının İsrail tarafından işgal edilmesi, bu kez Filistinlilerin göçüne neden olmuştur. 1948-49 Arap-İsrail Savaşı ile birlikte günümüze kadar süren "Filistinli mülteciler" sorunu ortaya çıkmıştır. BM tarafından kurulan Filistin Mültecilerine Yardım Teşkilatı, Kasım 1949'da 940.000 Filistinli Arap mülteciye yardım yapmaktaydı. Bu sayı 1965 yılında 1.300.117 olarak kaydedilmiştir. 5-10 Haziran 1967 tarihleri arasında meydana gelen ve "Altı Gün Savaşı" olarak bilinen Arap-İsrail Savaşı sonucunda da BM verilerine göre, 350.000 ila 400.000 kişi daha mülteci durumuna düşmüştür (Armaoğlu, 1991: 105-267).

3. 1973 Petrol Krizi ve 1973-1990 Dönemi Göç Hareketleri

Bu dönemin en önemli özelliği, "düzensiz göç" konusunda bir "milat" olarak değerlendirilebilecek 1973 petrol bunalımıdır. 1973 yılında ortaya çıkan petrol krizi ve ekonomik daralma, Batılı ülkelerin "açık kapı" politikalarından vazgeçerek kabul ettikleri göçmen sayısını sınırlandırmasına ve hatta ters yönde göçe neden olmuştur (Mutluer, 2003: 32). 1929-30 dünya ekonomik bunalımı gibi dünyada iş gücü ve nüfus hareketlerini

önemli ölçüde etkileyen 1973 petrol krizinin, yine dünyadaki göç ve özellikle sığınmacı ve mülteci hareketleri açısından önem taşıyan “Filistin Meselesi” ile bağlantılı olması dikkat çekicidir. Petrol krizinin, dünyadaki göç hareketleri üzerinde yaptığı etkiyi anlayabilmek için göç alan ülkelerin kriz nedeniyle yaşadıkları ekonomik sarsıntıya kısaca değinmek faydalı olacaktır.

Armaoğlu'nun (1991) “çağımızın bitmemiş senfonisi” olarak nitelendirdiği Filistin meselesi, 1947'de İngiltere'nin Filistin topraklarından çekilmesinde sonra 1948-49, 1967 ve 1973 yıllarında Araplar ile İsrail'i topyekün savaşlarla karşı karşıya getirmiştir (s. V).

Arapların hezimet denebilecek yenilgileri ile sonuçlanan ve İsrail'in toprak kazanarak çıktığı bu savaşların sonuncusu, 6 Ekim 1973 tarihinde başlamıştır. Bu tarih, o yılın takvimine göre Musevilerin kutsal bayramı olan Yom Kippur'a rastlıyordu. Arap-İsrail savaşları içerisinde en “tahrip edici” olan bu savaşta, tarafların kullandığı silahlar dönemin süper güçlerince (ABD ve SSCB) sağlanmış olmasına rağmen silahların en güçlü olanı Ortadoğu'daydı. Bu silah, ambargo görünümüne bürünmüş silahtı ve petrol üretimin ve ihracatının kısılmasıyla uygulanıyordu. Savaş ve petrol ambargosu, Henry Kissinger'in ifadeleriyle “...gelişen dünyayı geri dönüş yapamayacak kadar altüst etmişti” (Yergin, 1995: 675).

Ancak 1973 petrol krizi, doğrudan doğruya 1973 Arap-İsrail Savaşı'nın sonucu değildir. Bu savaş krizi hızlandırmıştır (Armaoğlu, Tarihsiz: 725). İsrail'e karşı Mısır ve Suriye'nin ortaklaşa girdikleri savaşın nedenleri, 1967'deki Altı Gün Savaşı'na ve hatta daha da eskiye dayanmaktadır (Jefferson, 2005: 36). Stanislaw ve Yergin (1993), krizin ayak seslerinin önceden duyulduğunu; 1973 öncesi üç yıl boyunca, dünya petrol pazarının daralması, üretici ülkelerin fiyatları yükseltmesi ve petrol kaynakları üzerindeki kontrollerini artırmalarının krizin oluşum sinyalleri olarak görüldüğünü belirtmektedirler (s. 83).

Nitekim 1967'deki Altı Gün Savaşı sırasında petrol üreten Arap ülkeleri İsrail'e yardım ettikleri gerekçesiyle ABD ve İngiltere'ye petrol ihracını durdurmuşlardır. Fakat savaşın kısa sürmesi ve ABD ile İngiltere hakkındaki iddiaların ispatlanamaması üzerine bu ambargoyu sürdürememişlerdir (Armaoğlu, 1991: 355-356).

Ancak Yom-Kippur Savaşı sırasında ABD'nin İsrail'e yaptığı yardımın öğrenilmesi, Arapların petrol silahını çekmesine neden olmuştur. Yom-Kippur Savaşı SSCB'ye etkisini tüm Ortadoğu'ya yayma fırsatını vermiş (Jefferson, 2005: 34-35) ve savaş sırasında Suriye

ve Mısır'a önemli miktarda donanım ikmal yapmıştır. Bu durum ABD'nin İsrail'e gizlice yardım etmeye karar vermesini sağlamıştır. Bu yardım, Amerikan Hava Kuvvetleri'ne ait uçaklarla ve uçakların gece iniş yapıp boşaltmanın ardından gün ışımadan kalkışını öngören bir plan çerçevesinde uygulanacaktı. Plana göre uçaklar Portekiz'e ait Azor Adaları'nda ikmal yapacaklardı. Ancak bu bölgedeki sert rüzgâr nedeniyle, 13 Ekim 1973 gecesini İsrail'e inmesi planlanan nakliye uçağı yarım günlük bir gecikmeyle 14 Ekim sabahı İsrail'de olabildi. Bu aksilik, yardımın gizliliğini ihlal etmiş ve Arap liderler ABD yardımını öğrenmişlerdi (Yergin, 1995: 693-694).

Bunun üzerine, petrol üreten Arap ülkelerinin 26-28 Kasım 1973 tarihleri arasında Cezayir'de yaptıkları toplantıda, petrol ambargosunun uygulama esasları belirlenmiştir. Toplantı sonunda yayınlanan "Arap Petrol Politikası Hakkında Karar" adını taşıyan belgede:

- İsrail'i destekleyen bütün ülkelere petrol ambargosu uygulanması,
- Üretimin, petrol üreten Arap ülkelerinin gelirleri 1/4 oranında azalınca kadar kısılması,
- Petrol üreten Arap ülkelerinin Dışişleri ve Petrol Bakanlarından oluşturulacak bir komitenin, diğer devletleri "dost", "tarafsız" ve "düşmanı destekleyen" ülkeler şeklinde sınıflandırması ve "dost" bir ülkeye verilen petrolün bu sınıfa girmeyen başka bir ülkeye nakledilmesinin önlenmesi hususlarına yer verilmiştir (Armaoğlu, 1991: 359-360).

Görüldüğü üzere petrol ambargosunun uygulanmasında iki yol mevcuttu. Bunlardan birincisi, üretimi ve dolayısıyla ihracatı kısmak, diğer yöntem ise fiyatları yükseltmekti. Fakat üretimi kısmanın üretici ülkelerin gelirlerini azaltması ve enerji açısından petrole bağımlı olan endüstrileşmiş Batı ülkelerinin sert tepkilerine yol açması gibi iki önemli sakıncası vardı. Bu nedenlerle 1973 döneminde öncelikle fiyatların yükseltilmesi yöntemine başvurulmuştur. Bunun neticesinde Arap petrolünün fiyatı dört kattan fazla artmış ve 1973 Ocak ayında varili 2,59 dolar iken 1973 Ekim'inde 5,11 dolara, 1974 Ocak ayında ise 11,65 dolara çıkmıştır (Armaoğlu, Tarihsiz: 726).

Petrol ambargosu tüm dünyada paniğe sebep olmuştur. Fakat ambargonun asıl hedefinde ABD olmasına rağmen en büyük panik Avrupa'da görülmüştür (Armaoğlu, 1991: 360). Mosley'e göre; uzmanları asıl şaşırtan, petrolün baskı aracı olarak kullanılmasından çok, bu silaha başvurulduğunda, tüketici ülkelerin enerji yedeklerinin

tehlikeli boyuttaki yetersizliği ve bu ülkelerin gösterdikleri güçsüzlüktür. (Mosley, 1975: 488). Ambargo, uluslararası siyasetin yanı sıra ekonomik ve sosyal alanda da şiddetli etkiler yapmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonunda gözlenen ekonomik büyüme durmuş, hatta ters yönde bir eğilim başlamıştır. Birçok ülkede enflasyon yükselmiş ve uluslararası para sistemi aşırı zorlama ile karşı karşıya kalmıştır (Yergin, 1995: 706).

Petrol ambargosu sonucunda; Washington ve Londra'da elektrik kısıntısı uygulanması, Arapların listesinde "dost ülke" olarak yer alan Yunanistan'da bile Akropol'ün aydınlatılmasına son verilmesi, Hollanda Kraliçesi Juliana'nın bisiklete, Hindistan Başbakanı Indira Gandhi'nin atlı arabaya binmesi gibi manzaralar, petrol silahının yarattığı psikolojik etkiyi açık biçimde ortaya koyuyordu. Bütün dünyada akaryakıt fiyatlarının yükselmesi, birçok ülkenin akaryakıtı karneye bağlamasına neden olmuştu (Armaoğlu, 1991: 360-361).

Yergin, ambargonun Avrupalılar ve Japonların ruh sağlığı üzerindeki etkilerini "dramatik" olarak nitelemekte ve yaşananların insanları savaş sonu yılların yokluk ve kıtlığına götürdüğünü belirtmektedir. Gerçekten de ambargo, birçok Avrupa ülkesinde sanayi kuruluşlarının faaliyetlerini durma noktasına getirmişti. Örneğin, Batı Almanya'da petrol tahsis işini üstlenmiş olan Ekonomi Bakanlığı'na şeker üreticilerinden gelen bir teleks, "Yirmi dört saat bile mazotsuz kalındığı takdirde, tüm operasyonların duracağını ve şekerin tüpler içinde kristalize olacağını" bildiriyordu. Aynı şekilde Japonya'da da iktisadi büyümenin insanlara kazandırdığı özgüven birdenbire yok olmuştu. Ambargonun etkisiyle halkta gıda paniği başlamış, taksi şoförleri gösteriler yapmış ve insanlar belirli ürünleri stoklamaya başlamışlardı. Yergin'in ABD'ye ilişkin tespitleri de ilginçtir. 1973 Ekim ayına kadar Amerika'nın petrol ithal ettiğini bile bilmeyen Amerikan halkı benzin fiyatının %40 arttığını görecekti ve "benzin kuyrukları" petrol sıkıntısını somutlaştıracaktı. Zamanla, birçok bölgedeki benzin istasyonlarında akaryakıt dağıtımı haftanın belirli günlerinde ve plaka numaralarına göre yapılacaktı. Ambargonun sebep olduğu kıtlık, Yergin'in ifadeleriyle "*Amerika'yı kendi geçmişinden paldır küldür koparacak ve bu deneyim Amerikalının geleceğine olan güvenini kökünden sarsacaktı.*" (Yergin, 1995: 706-707).

Görüldüğü gibi 1973 yılı, göç tarihinde bir dönüm noktasıdır (Toksöz, 2006: 28; Massey, 2003: 7). Bütün dünyayı etkisi altına alan petrol krizi, yabancı işçi alan Batı ülkelerinin ekonomilerinde istihdamı daraltıcı bir etki yapmış ve bu ülkeler işçi alımını

durdurmak ya da en aza indirgeyebilmek maksadıyla imzaladıkları ikili anlaşmaları iptal etme veya bazı değişiklikler yapma gayretine girmişlerdir (Yalçın, 2004: 136). 1973 yılında işçi alımı durdurulduğunda, Almanya'da 2,6 milyon, Fransa'da 2,5 milyon dolayında olmak üzere toplam iş gücünün %10 ila 12'sini oluşturan yabancı işçi bulunmaktaydı (Toksöz, 2006: 28).

Batılı hükûmetlerin işçi alımını durdurması ve konuk işçileri geri gönderme çabasına girişmesine, başlangıçta geçici olarak gelen işçilerin verdikleri tepki ise buldukları ülkeye yerleşmek ve ailelerini de yanlarına almak şeklinde olmuştur (Toksöz, 2006: 25, Mutluer, 2003: 53; Stalker, 1994: 19). Bu durumun en güzel örneğini Almanya'daki Türk işçileri oluşturmaktadır. Bütün kısıtlamalara rağmen, 1973-1984 arası dönemde Almanya'daki Türk nüfus yaklaşık bir milyon artarak 1,5 milyonun üzerine çıkmıştır. Artış, daha küçük ölçekte olmakla birlikte diğer Batı ülkelerinde de yaşanmıştır. Göçteki bu artışın temel nedeni aile birleşmeleridir. Yurt dışına giderken eşini ve çocuklarını Türkiye'de bırakmış olan Türk işçileri, geri dönme fikrini erteleyerek ailelerini yanlarına almaya başlamışlar; bekâr olarak gidenlerin büyük çoğunluğu ise Türkiye'den biriyle evlenerek bu sürece katılmışlardır (Yalçın, 2004: 136).

1973 petrol krizinden ve onu izleyen dünya çapındaki ekonomik durgunluktan sonra sadece Avrupa'da değil tüm dünyada yeni bir "endüstri sonrası göç düzeni" ortaya çıkmıştır. Petro-dolarların beklenmedik bir şekilde akmasıyla Körfez Bölgesi sermaye zengini fakat iş gücü yoksulu bir bölge hâline dönüşmüştür. Avrupa'da olduğu gibi Körfez ülkelerinin siyasi liderleri de ortaya çıkan iş gücü talebini karşılamak üzere "geçici" göçmen işçi alma yoluna gitmişlerdir (Massey, 2003: 7-8). Bu göç akımı, 1973-1987 yılları arasında petrol fiyatlarının yüksekliğine bağlı olarak hız kazanmıştır (Mutluer, 2003: 32).

Bu iş gücü temini politikaları, başlangıçta Arap komşular üzerinde yoğunlaşmış; 1980'lerde ise öncelikle Pakistan, Hindistan ve Bangladeş gibi Müslümanların yoğun olduğu ülkeleri, daha sonra da Vietnam, Kore ve Filipinler gibi Müslüman olmayan Asya ülkelerini kapsayacak şekilde yeniden yapılandırılmıştır. Avrupa'dan daha az göçmen deneyimine ve çoğulculuk anlayışına sahip olan bu ülkeler, gelen işçileri geçici kılabilmek için çok daha sert kısıtlamalar getirmişlerdir (Massey, 2003: 8). Çoğunlukla, geçici sözleşmelerle getirilen ve geldikleri ülke vatandaşlarının sahip oldukları hakların hiçbirine sahip olmayan bu işçiler, petrol üreten ülkelerdeki iş gücünün %53 ila %80'ini

karşılmaktadırlar (Hayter, 2000: 11). Ancak, 1990 yılındaki Körfez Savaşı, bu bölgeye olan göçleri olumsuz etkilemiş ve göçmenlerin başka alanlara kaymasına neden olmuştur (Mutluer, 2003: 32).

1980'lerde uluslararası göçlerin yoğunlaşmaya başladığı bir diğer bölge de Asya'dır. Bu süreçte, "Asya Kaplanları" olarak bilinen birkaç ülke, zengin ve endüstrileşmiş ülkeler kategorisine girmiştir. Dünyanın belli başlı ekonomik güçlerinden biri hâline gelen Japonya'nın yanı sıra Tayvan, Güney Kore, Hong Kong, Singapur, Tayland ve Malezya 1970'li yıllarda hayret verici seviyede ekonomik kalkınma oranları yakalamışlar ve sermaye zengini fakat iş gücü yoksulu ülkeler durumuna gelmişlerdir. Asya-Pasifik bölgesinde de daimî yerleşimden kaynaklanabilecek ırksal ve etnik çeşitliliğin getireceği sorunlardan kaçınmak maksadıyla yeni gelen göçmenlerin "geçici" olarak kalmalarını temin edecek politikalar benimsenmiştir (Massey, 2003: 8).

Bu dönemde ortaya çıkan önemli bir başka sorun da uluslararası "sığınma" ve "iltica" prosedürlerinin suiistimal edilmeye başlamasıdır. Batı ülkelerine yasal yollarla gitme imkânları ortadan kalkmaya başladıkça göçmenler, gerçek olmayan iltica başvuruları yapmaya başlamışlardır. Yalçın (2004), bu dönemde iltica başvuruları sonucunda meydana gelen göçlerin büyük çoğunluğunun ekonomik göçün bir türü olduğunu vurgulamaktadır (s. 141). Ayrıca, yasal göç yollarının tıkanıdığı bu dönemde, bugün "düzensiz göç" olarak adlandırdığımız "kaçak yollardan göç" önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Göçmen kaçakçılığı da örgütlü suçlardan biri hâline gelmeye başlamıştır.

Genel olarak bakıldığında, BM Kalkınma Programı (United Nations Development Programme-UNDP) verilerine göre 1960-1990 yılları arasında Üçüncü Dünya Ülkeleri'nden endüstrileşmiş ülkelere yaklaşık 35 milyon insan göç etmiştir. Bunların yaklaşık 6 milyonu "düzensiz göçmen"dir. Bunlara ek olarak, BM Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK) verilerine göre de kalkınmış ülkelerde 1990'lara kadar 3 ila 4 milyon arasında mülteci bulunmaktadır (Hayter, 2000, 10).

4. Soğuk Savaş'ın Bitişi Sonrası Göç Hareketleri (1991-2001)

Soğuk Savaş'ın sona ermesi "küresel göç" tarihinde bir başka dönüm noktasıdır. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte yapay yollarla dünya göç oranlarını kırk yıldan fazla düşük düzeylerde tutan politikalar sona ermiştir. Batı demokrasilerinde Doğu'daki komünist ülkelere gelen mültecilere karşı nispeten açık bir politika izlenmesi,

komünist ülkelerde uygulanan politikaların göçü ilk ortaya çıktığı yerde engellediği kabulüne dayanmaktaydı. Göçün düzenlenmesine dayanan bu yazılı olmayan anlaşma Soğuk Savaş'ın bitişiyle birlikte çöktüğünde, Batı ülkelerinin nispeten yumuşak olan mülteci ve sığınmacı politikalarının bir anda sona ermesine neden olmuştur. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB), Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) ve diğer sosyalist ülke hükümetlerinin, vatandaşlarının uluslararası seyahatlerine ilişkin baskıcı önlemler uygulaması, göç oranlarının oldukça düşük düzeylerde kalmasına neden olmaktadır. ÇHC'nin dünyaya açılması, SSCB'nin çökmesi ve Soğuk Savaş'ın sona ermesi yeni bir çağın başlamasına neden olmuş; uluslararası hareketliliğin önündeki bu yapay engellerin ortadan kalkması çok çeşitli ve yeni nüfus hareketlerinin önünü açmıştır. Bunun sonucunda, örneğin Rusya'dan göç edenlerin sayısı 1985-89 arası dönemde 16,294 iken bu sayı 1990-94 arası dönemde 102.000'in üzerine çıkarak birkaç yıl içinde altı kat artmıştır. Aynı şekilde resmî rakamlara göre ÇHC'den göç eden işçilerin sayısı 1980'de "sıfır" iken, 1990'da 135.000 kişiye yükselmiştir (Massey, 2003: 19-20).

SSCB'nin temeli 1917 yılı başında Rusya'da ortaya çıkan iç karışıklıklar sonucunda, üç yüz yıl süren Romanof Hanedanı'nın elindeki Çarlık'ın 16 Mart'ta sona ermesi ve ardından 8 Kasım'da Bolşeviklerin yönetime hâkim olması ile sonuçlanan devrim döneminde atılmıştır (Armaoğlu, Tarihsiz: 131-132). Devrimden sonra iç karışıklıklar bir müddet daha devam etmiş, 1922 yılına gelindiğinde Lenin'in Komünist Partisi Rus toprakları üzerinde tartışmasız bir hâkimiyet kurmuştur (Sander, 1996: 27).

Dünyanın "Soğuk Savaş" kavramı ile tanışması içinse İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin beklenmesi gerekecekti. Bu döneme kadar "çekingen" bir politika izleyen SSCB, 1945 yılından itibaren yayılmacı bir tutum içerisine girmiş, bunda gerçekleştirdiği ekonomik ve teknolojik gelişmenin etkisi de önemli rol oynamıştır (Armaoğlu, Tarihsiz: 420). İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra meydana gelen gelişmeler, dünyayı Doğu ve Batı Bloğu olmak üzere ikiye ayırmış ve bloklar arasında Soğuk Savaş başlamıştı. Dünyanın bu şekilde yapılanması, bu dönemde uluslararası ilişkilerin şekillenmesinde SSCB ile ABD'nin başrolü oynamasına yol açmış ve blokları zaman zaman nükleer savaşın eşiğine kadar getirmişti (Uçarol, 1995: 797). Ancak taraflar arasında nükleer güce dayalı "dehşet dengesi", 1960'lardan itibaren bir "yumuşama" sürecinin başlamasına neden olmuş ve 1975 yılında imzalanan "Helsinki Belgesi" ile iş birliğinin yolu açılmıştır (Sander, 1996: 408).

Bloklar arasındaki görece yumuşamaya rağmen teknoloji, uzay çalışmaları ve silahlanma alanında süren yarış devam etmiştir. Bu yarışın, SSCB tarafından sürdürülemeyeceğini, aksi hâlde milyonlarca insanın sefaletе sürükleneceğini ve sonuçta kaybedileceğini gören ilk Sovyet lideri Gorbaçov olmuştur (Armaoğlu, 1994: 3-4). Gorbaçov, 1985 yılında iktidara geldikten sonra 1987 yılında “glasnost (açıklık)” ve 1988 yılında ise “perestroyka (yeniden yapılanma)” politikalarını uygulamaya koymuştur.⁵ Siyasal ve ekonomik alanda yeni açılımlar getiren bu politikalar da beklenen sonucu vermemiş ve Brezezinski’nin “Büyük Çöküş” olarak adlandırdığı kaçınılmaz son gerçekleşmiştir.⁶

8 Aralık 1991’de Rusya Federasyonu (RF), Beyaz Rusya (Belarus) ve Ukrayna’nın SSCB’nin sona erdiğini açıklamaları ve yerine merkezi Minsk olacak Bağımsız Devletler Topluluğu’nu (BDT) kurmaları sonrasında 21 Aralık 1991’de Kazakistan’ın başkenti Alma-Ata’da bir zirve toplantısı düzenlenmiştir. Toplantıda, RF’nin, BM Genel Kurulu ve Güvenlik Konseyi’nde SSCB’nin yerini alması onaylanmış ve SSCB fiilen sona ermiştir. Bu gelişmeler üzerine Gorbaçov, 25 Aralık 1991 günü televizyonda yaptığı konuşmada istifa ettiğini açıklayarak yeni bir dönemin başladığını şu sözlerle ifade etmiştir: “...Artık yepyeni bir dünyada yaşıyoruz. Soğuk Savaş dönemi, silahlanma yarışı, hepsi geride kaldı...” (Uçarol, 1995: 798-804).

SSCB’nin dağılması, Soğuk Savaş’ın sonunu getirmişse de yeni çatışma ve istikrarsızlık kaynaklarını ortaya çıkarmıştır. Sander’e göre (1996) bunlar şöyle sıralanabilir:

- Moskova denetiminin ve komünist ideolojinin bıraktığı boşluğu saldırgan milliyetçilik doldurmaktadır.
- Dünyanın kuzeyi ve güneyi arasındakine ek olarak, Avrupa’nın batısı ve doğusu arasında açıkça beliren ekonomik “uçurum”, kitlesel göç ve siyasal sığınma tehdidini de beraberinde getirmiştir.
- Avrupa’nın, doğusundaki ve yakın çevresindeki çatışmaları durdurmak bir yana, ABD’nin müdahalesi olmaksızın bunları denetleyememesi, bu kıtanın dünya güç dağılımındaki yeni yeri konusunda soru işaretleri yaratmıştır.

⁵ Bu politikalara geçişin nedenleri ve kapsamı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Gorbaçov, 1988).

⁶ SSCB ve Doğu Bloğunun dağılmasına yol açan sürecin altında yatan sebepler hakkında değerlendirmeler için bkz. (Brezezinski, 1990).

- Kuzey ve Güney arasındaki büyük ekonomik kalkınmışlık ve siyasal bütünlük farklılıklarından kaynaklanan uluslararası terörizm, Avrupa ve dünyadaki istikrarsızlık kaynaklarına yenilerini eklemiştir (s. 523).

“Düzensiz göç” olgusu tam da bu dönemde **bir güvenlik sorunu** olarak kabul edilmeye başlamıştır. Konu ile ilgili güvenilir ve ayrıntılı istatistiki bilgilere ihtiyaç duyulduğu yönünde Avrupa Birliği (AB) Komisyonu tarafından karar alınması 23 Ocak 1991 tarihine rastlamaktadır (Mitsilegas, 2004: 30).

Görüldüğü üzere, Soğuk Savaş'ın resmen sona erdiği 1991 yılı ve sonraki dönem, tıpkı 1973 yılı gibi düzensiz göç açısından da bir dönüm noktası niteliği taşımaktadır. 1973 yılındaki gelişmeler yasal göç imkânlarını ortadan kaldırırken, 1991'de SSCB'nin dağılması sonucunda Doğu Bloğunun (Demir Perde) ortadan kalkması, düzensiz göçü uluslararası bir güvenlik sorunu olarak dünyanın gündemine getirmiştir. Demir Perde ülkelerinde uygulanan seyahat kısıtlamalarının ortadan kalkması ve iki kutuplu dünya dengesinin bozulması sonucunda ortaya çıkan çatışmalar ile siyasal, ekonomik ve kültürel alandaki küreselleşme, sığınma ve düzensiz göç olgularını dünyadaki en önemli sorunlar arasına taşımıştır.

Öte yandan, Doğu Bloğunun çökmesi, bu süreçte dünya gündemine giren “Küreselleşme” olgusunun siyasi altyapısını oluşturmuştur. 1945 yılından SSCB'nin yıkılma sürecine kadar, ABD'nin liderliğindeki Batı ile SSCB'nin liderliğindeki Doğu arasındaki rekabet dünyadaki her şeyi belirlerken bir anda tek kutuplu dünya düzenine geçilmiştir. Küreselleşmenin teknolojik altyapısını ise iletişim (telefon, uydu) ve bilişim (bilgisayar) teknolojilerindeki devrimlerin birleşmesiyle ortaya çıkan yepyeni bir “İletişim ve Bilişim Devrimi” yani “İnternet” teşkil etmiştir. Batı'dan kaynaklanan İletişim ve Bilişim Devrimi, Demir Perde'yi uzaydan aşarak, özgürlükleri ve tüketim toplumu normlarını burada yaşayan insanlara aktarmıştır. Diğer yandan Demir Perde ülkelerinde, ekonomideki üretim verimliliğinin düşük olması ve üretim yapısının, toplumda yükselen tüketim beklentilerini karşılayamaması sonucu ekonomik çöküş yaşanmıştır. Bu çöküşte, bloklar arasındaki silahlanma yarışının ekonomi üzerine getirdiği olağanüstü yük de önemli bir rol oynamıştır (Kongar, 2002: 18-22).

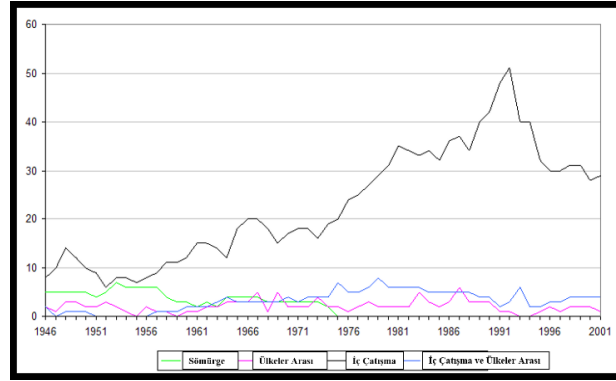
Günümüzde, birçok yazar göçün “küresel bir olgu” hâline geldiğini belirtse de bu çerçevede “küresel” sözcüğünün, 1970'li yılların ortasından bu yana göç olgusundan daha çok ülkenin etkilenmesini ve göçmenlerin geldikleri ülkelerle, sosyo-ekonomik

konumlarının önemli farklılıklar göstermesini belirtmek üzere kullanıldığı dikkat çekmektedir. Zira günümüz dünyasında sermaye, hizmet ve mallar için mevcut olan küresel piyasalar, emek için söz konusu değildir (Hirst ve Thompson, 2003: 48-55). Dünyada, sayıları çok sınırlı olan vasıflı profesyoneller (yönetici, mühendis, bilim adamı vb.) dışındakiler için uluslararası bir emek piyasasının varlığından söz etmek mümkün değildir (Koçdemir, 2004: 350). Emek göçünün önündeki engeller, küreselleşmenin en önemli paradokslarından birini teşkil etmekte ve göçün “düzensiz” hâle gelmesine sebep olmaktadır (Düvell, 2004).

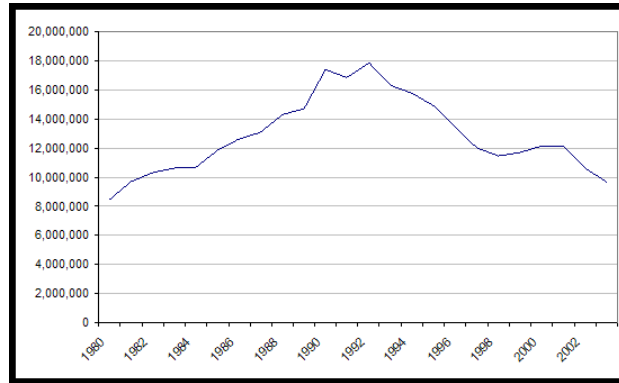
Göç açısından bakıldığında, Soğuk Savaş'ın sona ermesi, eski Demir Perde ülkelerinde doğrudan etkiler yapmış; iki kutuplu dünya dengesinin bozulması sonucunda ortaya çıkan savaşlar ve çatışmalar ise dolaylı fakat önemli sonuçlar yaratmıştır.

Doğrudan etkileri şöyle ifade edebiliriz: SSCB döneminde uygulanan kaynaştırma politikaları ve sürgünler sonucunda, farklı milliyetlere mensup gruplar başka cumhuriyetlere yerleştirilmişti. Bu nedenle, çözülmeye sonra 65 milyon eski Sovyet vatandaşı kendilerine yeni bir yurt bulmak zorunda kalmıştır. Kazakistan, Ukrayna, Özbekistan, Ermenistan, Azerbaycan gibi ülkelerde bu tür dışlama süreçleri yaşanmıştır (Abadan-Unat, 2002: 33).

Ayrıca, komünizmin yıkılmasına yol açan politik ayaklanmalar sürecinde yaşananlar ve komünist dönemde uygulanan seyahat kısıtlamalarının ortadan kalkması, birçok Doğu Avrupalının Batı'da sığınma arayan yüz binlerce insanın arasına katılmalarına neden olmuştur. Yukarıda da değinildiği üzere, ekonomik göçmen durumundaki insanlar bile “sığınma” kapısına yönelmişlerdir. 1989-1998 yılları arasında, Avrupa'da iltica başvurusu yapan 4 milyondan fazla kişinin %43'ünü Avrupa'nın başka bölgelerinden gelenler oluşturmaktadır. Bu çerçevedeki baskı arttıkça, Batı Avrupa ülkelerinin sığınma başvuruları konusundaki hassasiyeti de artmış ve daha sıkı bir politika izlemeye başlamışlardır. Bu durumda gerek bireysel gerekse de örgütlü biçimdeki yasa dışı girişler artmıştır (Stalker, 2000: 153).

Şekil 2: Dünyadaki Silahlı Çatışmalar (1946-2001)⁷

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte, iki kutuplu dünya dengesinin bozulması sonucunda ortaya çıkan silahlı çatışmalardaki artış ise Şekil 2'deki grafikte net bir şekilde görülmektedir. Dünyamızdaki silahlı çatışmalar, Soğuk Savaş dönemi ile birlikte 1950'lerden itibaren yükselişe geçmiş ve Soğuk Savaş'ın sona erdiği 1990'ların başında en yüksek noktaya çıkmıştır. Silahlı çatışmaların neredeyse tamamının iç çatışmalar olduğu söylenebilir. İç çatışmaların sayısı bazı yıllarda 50'ye yükselmiştir. Bu durum, dünyada mevcut 190 civarında ülkenin dörtte birinde iç savaş veya çatışma yaşandığını göstermektedir. Bu durum, Şekil 3'te gösterildiği gibi mülteci sayılarına da yansımıştır.⁷

Şekil 3: Dünyadaki Mülteci Sayıları (1980-2002)⁷

Sovyetlerin dağılmasından 2001 yılına kadar olan dönem içerisinde öne çıkan çatışmalar ve ürettikleri göçler aşağıda özetlenmiştir.

Kafkasya'da; Yukarı Karabağ Sorunu bağlamında, 1988-1994 arası süren Azeri-Ermeni çatışmasından ilk önce Ermenistan'daki Azeriler etkilenmiş ve bu insanlar 1988

⁷ Kaynak: <http://gsociology.icaap.org/report/polsun.html> (Erişim Tarihi: 24.07.2007).

Şubat ayı ortalarından itibaren ata yurtlarından sürülmüşlerdir. Bu süreçte Ermenistan'dan sürülen Azerbaycan Türklerinin sayısı 243.682'dir. Daha sonra Yukarı Karabağ dâhil olmak üzere, Azerbaycan topraklarının beşte biri işgal edilmiş ve 676.100 kişi yaşadıkları yerleri terk ederek Azerbaycan'ın iç bölgelerine göç etmiştir (Oğan, 2003, 123).

Haziran 1992'de Güney Osetya Sorunu bağlamında yaşanan çatışmalarda, Güney Osetya'da yaşayan ve sayıları 20.000'i bulan Gürcülerin çoğu kaçmış, ayrıca sayıları on binlerle ifade edilen Oset de Kuzey Osetya'ya sığınmıştır (<http://www.kafkas.org.tr>). Ağustos 1992-Eylül 1993 tarihleri arasında bir yıldan fazla süren Gürcü-Abhaz çatışması da yine Gürcü nüfusun Abhazya'yı terk etmesiyle sonuçlanmış ve 250.000 kişi yerlerinden edilmiştir (Kanbolat, 2006).

Kafkasya bölgesinde bir diğer sorunlu bölge ise Çeçenistan'dır. Çeçenlerin, RF'den ayrılmak maksadıyla silahlı mücadeleye başlamaları üzerine, Rus güçleri 1994 yılı sonlarında Çeçenistan'a karşı harekâta girişmiştir. 1994 ile 1996 yılları arasında süren çatışmalarda on binlerce kişi ölmüş, 1997 yılı Mayıs'ında bir barış anlaşması imzalanmıştır. Ancak, bu tarihten sonra, RF'nin Çeçen güçleri sorumlu tuttuğu bir dizi eylem gerçekleştirilmiş ve Rus kuvvetleri Çeçenistan'a yönelik yeni bir harekât başlatmıştır (Çaycı, 2005: 69). RF'nin, Ağustos 1999'da giriştiği ve 2000 yılı ilkbaharına dek süren harekât sonucunda, Çeçenistan'da 380.000 kişi yerlerinden olmuştur. Bunların 200.000'i ülke içerisinde yerinden edilmiş kişi durumunda iken, 150.000'i de komşu ülke İnguşetya'ya sığınmıştır. (<http://www.turkey.mid.ru>).

Balkanlarda ise; Soğuk Savaş'ın hemen sonrasında, birçok etnik unsuru barındıran Yugoslavya, 1991 ile 1996 yılları arasındaki beş yıl gibi kısa bir sürede parçalanmıştır (Aydın, 2004). Yugoslavya'nın parçalanması sürecinde en kanlı olaylar Bosna Hersek'te yaşanmıştır. 1992-1995 yılları arasındaki Bosna Savaşı, insanlık tarihinin en kara sayfaları arasındaki yerini almıştır. Savaş sırasında 250.000'e yakın kişi hayatını kaybetmiş ve Bosna-Hersek nüfusunun yaklaşık yarısı (2,2 milyon kişi) yaşadıkları yerleri terk etmek durumunda kalmıştır (Türbedar, 2007: 12).

Eski Yugoslavya'nın Bosna dışındaki diğer bir sorunlu bölgesi olan iki milyon nüfuslu Kosova'da, 1998-99 yılları arasında yaşanan savaşta, ülkedeki insanların neredeyse yarısı yaşadıkları yerleri terk ederek Arnavutluk (500 bin), Makedonya (300 bin), Sancak (70 bin) ve Bosna-Hersek (12 bin) gibi yerlere göç etmişlerdir. Arnavut

mültecilerin bir kısmı da Türkiye, ABD ve AB ülkelerine gitmişlerdir (Yılmaz, 2005: 83-91).

Soğuk Savaş döneminin hemen sonunda **Ortadoğu'da** yaşanan en önemli gelişme ise Birinci Körfez Savaşı'dır. Irak'ın 02 Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgal etmesi üzerine ABD, İngiltere ve Fransa'nın öncülük ettiği "Koalisyon Güçleri" Irak'a müdahale etmiş; "Çöl Fırtınası" adı verilen harekât sonunda Irak'ın mağlubiyeti kesinleşerek, 27 Şubat 1991'de ateşkes ilan edilmiştir. Harekât öncesinde, Irak ve Kuveyt'te çalışan ve çoğunlukla Bangladeşli ve Pakistanlılardan oluşan yabancı uyruklu işçilerden 62.922 kişi Türkiye'de kısa bir süre barındırıldıktan sonra ülkelere gönderilmişlerdir. Bu grup içerisinde 4.778 Türk işçi de bulunmaktaydı. Diğer bir göçmen grubunu ise Türkiye'ye sığınan ve sayıları 5.274'ü bulan Iraklı asker ve siviller oluşturmuştur (Kaynak vd., 1992: 27).

Irak'tan ikinci ve esas büyük göç dalgası, ateşkes sonrasında yaşanan gelişmeler sonucunda ortaya çıkmıştır. Ateşkesi izleyen günlerde, Irak'ta doğan kaostan faydalanan güneydeki Şiiler ile kuzeydeki Kürtler, Saddam rejimini devirmek üzere iki koldan başkaldırmışlardır. Fakat Irak kuvvetleri, önce güneydeki Şii ayaklanmasını bastırmış; arkasından da kuzeydeki Kürtlerin üzerine yürüyerek bölgeyi tekrar ele geçirmiştir (Kaynak vd., 1992: 28). Bu gelişmeler sonrasında, sayıları 1,5 milyona yaklaşan Kuzey Iraklı Kürt ve Türkmen Türkiye ve İran'a sığınmak zorunda kalmıştır (Balkan, 2006: 37). Türkiye'ye yönelik sığınmacı akını, 2-14 Nisan 1991 tarihleri arasında gerçekleşmiş ve 460.000 kişiyi bulmuştur (Kaynak vd., 1992: 49).

Soğuk Savaş sonunda **Afganistan'daki** gelişmeler kapsamında Sovyetler Birliği'nin, 1979'dan beri süren Afganistan işgali 1989 Şubat'ında sona ermiştir. Sovyetlerin çekilmesinin ardından Afganistan'da iç savaş başlamış ve Nisan 1992'ye kadar sürmüştür. 1979 yılından 28 Nisan 1992'ye kadar olan süreçte, 2 milyon Afgan hayatını kaybetmiş, 6 milyon kişi de ülkesini terk ederek mülteci durumuna düşmüştür (Sander, 1996: 503-508).

Soğuk Savaş sonrasında **Afrika'da**, büyük çaplı çatışmalar yaşandığı yerlerden biri Somali olmuştur. Ocak 1991'de Cumhurbaşkanı Siad Barre'nin düşürülmesinden sonra, Somali'nin birçok bölgesinde güç mücadelesi ve kabile savaşları başlamıştır. BM müdahalesinin yapıldığı Nisan 1992'ye kadar 300.000 civarında insan açlık ve çatışmalar

yüzünden ölmüş, 1,5 milyon insan da ölüm riski altında kalmıştır. Yaklaşık 1 milyona yakın Somalili, komşu ülkelere ve başka yerlere sığınmıştır (Bir, 1999: 9-10).

Soğuk Savaş sonrasında bir başka insanlık trajedisi de Afrika'nın küçük ülkesi Ruanda'da yaşanmıştır. Ruanda'da sömürgecilik döneminde yaratılan Hutu ve Tutsi ayrımı 1994 yılında kitlesel bir soykırımla sonuçlanmıştır. Ruanda'da, 1994 soykırımından önce yaşananlar yüzünden zaten 4 milyondan fazla Tutsi komşu ülkelerde mülteci durumuna düşmüş bulunmaktaydı. Ruanda'daki soykırım, Nisan 1994'te başlamış ve Nisan'ın ikinci haftası ile Mayıs'ın üçüncü haftası arasındaki 6 haftalık dönemde, toplam kurbanların %80'ini oluşturan 800.000'den fazla insan katledilmiştir. Soykırım sonucunda çoğunluğu Tutsi (Bazı ılımlı Hutu'lar da öldürülmüştür.) 1 milyona yakın insan öldürülmüş, 500.000 insan ülke içerisinde yerlerinden edilmiş ve 2 milyondan fazla insan da komşu ülkelere sığınmak zorunda kalmıştır (Önder, 2006: 19-22).

5. 11 Eylül 2001 Saldırıları Sonrası Göç Hareketleri (2001-2008)⁸

Düzensiz göçle ilgili olarak “dönüm noktası” olarak nitelendirilecek gelişmelerden biri de 11 Eylül 2001'de New York'taki Dünya Ticaret Merkezi'ne ve Pentagon'a yapılan terör saldırılarıdır. Söz konusu saldırıları gerçekleştiren teröristlerin büyük bir bölümünün (19 kişiden 15'i) ABD'ye girişte, düzensiz göçte de çok sık rastlanan sahte ya da değiştirilmiş belgeler kullanmaları veya vize suiistimalinde bulunmaları, düzensiz göç kapsamındaki endişeleri artıran en önemli unsur olmuştur (Koslowski, 2004: 3-4).

Düzensiz göçün terörle ilişkilendirilmesi; artan sınır ve geçiş güvenliği kontrolleriyle birlikte, bilgi toplama ve tanımlama sistemlerinin geliştirilmesini, uluslararası ve bölgesel iş birliğinin artırılmasını ve uluslararası nitelikteki göç kontrol yöntemlerinin devreye sokulmasını beraberinde getirmiştir (IOM, 2003b). Bu gelişmeler, Soğuk Savaş sonrası dünyada değişen güvenlik ortamında öne çıkan asimetric tehdit algılamalarına düzensiz göçün de eklenmesine yol açmıştır (Balkan, 2006: 10-11).

Düzensiz göçü önlemeye yönelik bu “ilk dönem” politikalarına bakıldığında; düzensiz göçün başlangıçta, uluslararası ilişkiler üzerinde bazı marjinal etkileri olmakla birlikte, daha çok bir iç mesele olarak ele alındığı görülmektedir. Silahsız mültecilerin ve

⁸ Tez çalışması 2008 yılında tamamlandığından, düzensiz göç ilgili bu sürece kadar olan gelişmeler ele alınmıştır. Konuyla ilgili olarak önem taşıyan 2008 Dünya Ekonomik Krizi, 2011 Arap Baharı ve 2015 Suriye İç Savaşı gibi olaylara bu çalışmada yer verilmemiştir.

ekonomik göçmenlerin uluslararası güvenlik açısından bir sorun olarak değerlendirilmediği ve kısa vadeli ekonomik ve siyasal çıkarları ön planda tutan ulusal ölçekli politikaların izlendiği gözlenmektedir. Bu nedenle düzensiz göç konusu, ulusal düzeyde ve uluslararası camiada, ekonomik analizlere dayalı düşük profildeki politikaların (low politics) konusu olmuştur. Ancak, 11 Eylül 2001'den sonra, devlete yönelik güvenlik endişelerinin ortaya çıkmasıyla birlikte düzensiz göçle mücadele, uluslararası güvenlik sorunlarını kapsayan yüksek önemdeki politikaların (high politics) konusu olmaya başlamıştır (Koslowski, 2004: 5; Kicing, 2004: 4; Choucri, 2002).

Diğer yandan, 11 Eylül 2001'de New York'ta meydana gelen El-Kaide saldırısından sonra, benzer olayların 11 Mart 2004'te Madrid'te ve 07 Temmuz 2005'te Londra'da meydana gelmesi, Avrupa'da özellikle Müslüman göçmenlere yönelik tepkilerin doruk noktaya ulaşmasına neden olmuştur. Bu gelişmelerle birlikte, Avrupa'daki yabancı düşmanlığının yeni adı "İslamofobi" (Islamophobia) olmuştur. Yabancı düşmanlığında dinî öğelerden beslenmesinin altında göçmen işçilerin çoğunluğunun İslam dinine mensup olması yatmaktadır. Zira, Avrupa'da 4 milyonu Türk olmak üzere 13 milyon dolayında Müslüman yaşamaktadır. Bu çerçevede, Almanya'da yapılan bir araştırmaya göre, Almanların %47'si İslam'ın Batı medeniyetine uymadığını düşünmekte, %40'ı da medeniyetler arası bir çatışmayı kaçınılmaz olarak görmektedir (Milliyet, 12.07.2006; Şen, 2007: 153-156)

Göçmenlere yönelik olumsuz bakış açısı, Avrupa'daki göçmenleri patlama noktasına getirmiştir. Bunu gösteren en önemli kanıt, göçmen gençler arasındaki işsizliğin %50'leri bulduğu Fransa'da, 2005 Ekim'inde başlayan ve daha sonra neredeyse tüm Avrupa'ya yayılan "Banliyö Olayları"dır. Paris'in banliyölerinden Clichy sous Bois'da, 27 Ekim 2005 gecesi iki göçmen gencin polisten kaçarken, sığındıkları yüksek gerilim trafo merkezinde elektriğe kapılarak ölmesinin ardından başlayan şiddet olayları, başlangıcının 12. gününde tüm Fransa'ya yayılmakla kalmamış, Belçika ve Almanya'ya da sıçramıştır. Olaylar sırasında binlerce araç kundaklanmış ve birçok kamu binası zarar görmüştür. Polisle çatışan binlerce göçmen genç gözaltına alınırken, çatışmaların ortasında kalan bir kişi ölmüş, polis ve çatışmacılardan yüzlerce kişi yaralanmıştır (Cumhuriyet, 08.11.2005; Vatan, 08.11.2005).⁹

⁹ Neredeyse tüm Kasım ayı boyunca devam eden olayların ayrıntıları için bkz. Kasım 2005 tarihli gazeteler.

11 Eylül 2001'de New York'taki saldırılardan El Kaide'yi sorumlu tutan ABD ve İngiltere gibi müttefikleri Ekim 2001'den itibaren Afganistan'a hava saldırısı başlatmıştır.¹⁰ Bu harekâtla birlikte Kuzey İttifakı adı verilen muhalif gruplar da Taliban'a karşı saldırıya geçmiş ve 13 Kasım 2001'de ittifak güçleri Taliban'ın boşalttığı Kabil'e girmiştir. Ocak 2002'de ise BM'nin Uluslararası Güvenlik Destek Gücü (International Security Assistance Force-ISAF) askerleri Afganistan'a yerleşmiştir (<http://www.bbc.co.uk>). Bütün bu gelişmeler çerçevesinde Afganistan, mülteci üreten bölgeler arasında başı çekmeye devam etmiştir. 2006 yılı sonu itibarıyla sayıları 2,1 milyonu bulan Afgan mülteciler, dünyadaki mültecilerin beşte birini (%21) oluşturmaktaydı (BMMYK, 2006).

11 Eylül sonrası dönemde, İkinci Körfez Savaşı olarak bilinen ve Mart 2003'te başlayarak ABD'nin Irak'ı işgaliyle sonuçlanan savaş yaşanmıştır. BMMYK'ye göre, bu savaş neticesinde Irak'ı terk eden 2 milyondan fazla kişinin 1,4 milyonu Suriye'ye, 500-750.000'i Ürdün'e kaçmıştır (Yeniçağ, 24.09.2007).

Yine bu dönemde Afrika'da şiddetli çatışmaların yaşandığı bir yer de Sudan'ın Darfur bölgesidir. Hükûmet güçleri ve hükûmet destekli Araplarla siyahi Afrikalı yerliler arasında yaşanan ve bazılarınca iç savaş, bazılarınca da soykırım olarak adlandırılan çatışmalar 2003 yılında başlamıştır. Sonuçta, yaklaşık 6 milyon nüfusa sahip Darfur'da en az 200.000 kişi ölmüş, 4 milyon kişi insani yardım olmaksızın yaşayamayacak duruma gelmiş ve 2,5 milyon kişi de yerlerinden edilmiştir. Bunların büyük bir kısmı Darfur'da kurulan insani yardım kamplarına yerleştirirken, 200.000'den fazlası da komşu ülke Çad'daki mülteci kamplarına yerleştirilmiştir (Aydoğdu, 2007).

SONUÇ

Daha iyi bir yaşam için mücadele etmek, geçmişten bu yana insanlığın varlık sebeplerinden biri olmuştur. Bu imkânı, yaşadığı çevrede bulamayanların başvurduğu

¹⁰ Olayın geçmişini ise kısaca şöyle özetlemek mümkündür. Ağırıklı olarak Afganistan'daki etnik grupların en büyüklerinden olan Peştunlardan kurulan ve Pakistan'daki medreselerde eğitilen Taliban güçleri, Eylül 1996'da Kabil'de, 2000 yılında ise ülkenin neredeyse %95'inde denetimi ele geçirmişti. Taliban yönetiminin, Sovyetlere karşı birlikte savaştıkları Suudi asıllı Usame bin Ladin yönetimindeki El Kaide terör örgütüne barınma imkânı ve destek sağlaması ve ABD'nin, 1998 yılında Nairobi ve Darüsselam'daki büyükelçiliklerine yapılan bombalı saldırılardan El Kaide'yi sorumlu tutması üzerine ABD, Ağustos 1998'de Usame Bin Ladin'e ait olduğunu öne sürdüğü üsleri füzelerle vurmuştu. 1999 yılında BM Güvenlik Konseyi, Usame Bin Ladin'i yargılanmak üzere teslim etmeyen Afganistan'a mali yaptırımlar ve hava ambargosu uygulamaya başlamış, Ocak 2001'de de ek yaptırımlar getirmişti (<http://www.bbc.co.uk>).

yolların başındaysa “göç” gelmektedir. Bu nedenle göç olgusunun insanlık tarihi kadar eski olduğunu söyleyebiliriz. Bu açıdan, sadece göç hareketlerinin tarihini inceleyerek, dünya tarihini değerlendirebilmek mümkündür. Türkiye de dâhil olmak üzere, birçok ülke göçlerle kurulmuş ve göç olgusu dünya gündeminden hiçbir zaman düşmemiştir.

Son yüzyılda; dünya nüfusunun hızla artması, bölgeler arası eşitsizliklerin çoğalması, doğal afetler, savaşlar ve iç çatışmalar gibi birçok nedene bağlı olarak göç hareketleri oldukça karmaşık bir hâle gelmiştir. Özellikle dünyanın güneyinde, göçü yaratan dinamiklerin bu denli güçlü olması, Kuzey’deki zengin ülkeleri ciddi bir göç baskısıyla karşı karşıya bırakmaktadır. Diğer yandan, göçmenlerin geldikleri topluma uyum sağlayamamasının ya da geldikleri toplumca kabul edilmemelerinin yarattığı sonuçlar, yabancı düşmanlığının ve ırkçılığın yükselişine neden olmaktadır. Güney’den gelen göç baskısına, Kuzey’in verdiği yanıt ise kapıları her geçen gün daha da kapatmaktadır. Küreselleşen dünyada, bir yandan malların ve sermayenin serbest dolaşımının önündeki engeller kaldırılmaya çalışılırken, diğer yandan emeğin serbest dolaşımı engellenmektedir.

1973 yılında yaşanan petrol krizinden sonra, göç alan tüm ülkelerin “kapalı kapı” politikasına geçmeleri, dünya gündemine yepyeni bir sorun getirmiştir: “Düzensiz göç”. Petrol krizi, yabancı işçi alan Batı ülkelerinin ekonomilerinde istihdamı daraltmış ve bu ülkeler işçi alımını durdurma veya kısıtlama çabalarına girişmişlerdir.

Soğuk Savaş’ın sona ermesi de düzensiz göçe ilişkin bir başka dönüm noktasıdır. SSCB, ÇHC ve diğer sosyalist ülke hükümetlerinin, vatandaşlarına uluslararası seyahatlere ilişkin kısıtlayıcı politikalar uygulaması, göç oranlarının oldukça düşük düzeylerde kalmasına neden olmaktadır. ÇHC’nin dünyaya açılması ve SSCB’nin çökmesi yeni bir çağın başlamasına neden olmuş; uluslararası hareketliliğin önündeki yapay engellerin ortadan kalkması çok çeşitli ve yeni nüfus hareketlerinin önünü açmıştır.

1973 yılındaki gelişmeler **yasal göç imkânlarını ortadan kaldırırken**, 1991’de SSCB’nin dağılması, düzensiz göçü **uluslararası bir güvenlik sorunu** olarak dünyanın gündemine getirmiştir. Düzensiz göç konusunda güvenilir ve ayrıntılı istatistiki bilgilere ihtiyaç duyulduğu yönünde AB Komisyonu tarafından karar alınması bu döneme rastlamaktadır. Demir Perde ülkelerinde uygulanan seyahat kısıtlamalarının ortadan kalkması ve iki kutuplu dünya dengesinin bozulması sonucunda ortaya çıkan çatışmalar

ile siyasal, ekonomik ve kültürel alandaki küreselleşme, sığınma ve düzensiz göç olgularını dünyadaki en önemli sorunlar arasına taşımıştır.

Düzensiz göçle ilgili olarak “dönüm noktası” olarak nitelendirilecek gelişmelerden biri de 11 Eylül 2001’de New York’taki Dünya Ticaret Merkezi’ne ve Pentagon’a yapılan terör saldırıdır. Söz konusu saldırıları gerçekleştiren teröristlerin büyük bir bölümünün ABD’ye girişte, düzensiz göçte de çok sık rastlanan yöntemleri kullanmaları düzensiz göçle ilişkin endişeleri daha da artırmış; Soğuk Savaş sonrası güvenlik ortamında öne çıkan asimetrik tehdit algılamalarına düzensiz göçün de eklenmesine sebep olmuştur.

Bu tarihe kadar düzensiz göç konusu, ulusal ve uluslararası düzeyde ekonomik, sosyal ve kültürel bağlamda düşük profildeki politikaların konusu iken 11 Eylül’den sonra, devlete yönelik güvenlik endişeleri ve uluslararası güvenlik sorunları bağlamında yüksek önem arz eden politikaların konusu hâline gelmeye başlamıştır.

KAYNAKÇA

- Abadan-Unat, N. (2002). Bitmeyen göç: Konuk işçilikten ulus-ötesi yurttaşlığa, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Arı, K. (2000). Büyük mübadele: Türkiye’ye zorunlu göç (1923-1925), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Armaoğlu, F. (1991). Filistin meselesi ve Arap İsrail savaşları (1948-1988), Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Armaoğlu, F. (1994). 20. Yüzyıl siyasi tarihi, cilt II (1980-1990), Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Armaoğlu, F. (Tarihsiz). 20. Yüzyıl siyasi tarihi (1914-1995), İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Aydın, T. (2004). Neden ve sonuçları ile Yugoslavya iç savaşı. *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 3, 179-197.
- Aydoğdu, A. (2007). Darfur neresi, orada neler oluyor? NTVMSNBC, 30.10.2007. Retrieved from <http://www.ntvmsnbc.com/print.asp?pid=424387>.
- Balkan, C. (2006). Soğuk savaş sonrasında Türkiye’nin ulusal güvenlik sorunları. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Bir, Ç. (1999). Somali’ye bir umut. İstanbul: Sabah Kitapları.
- BMMYK (BM Mülteciler Yüksek Komiserliği-UNCHR), (2007). 2006 Global trends: Refugees, asylum-seekers, returnees, internally displaced and stateless persons, UNCHR Refugee Agency. Retrieved from UNCHR Website: <http://www.unhcr.org/statistics/STATISTICS/4676a71d4.pdf>.
- Brezewinski, Z. (1990). Büyük çöküş, (Çev: G. Keskil & G. Pakkan). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Castles, S., & Miller, M. J. (2008). Göçler çağı: Modern dünyada uluslararası göç hareketleri. (Çev: B. U. Bal & İ. Akbulut). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Choucri, N. (2002). Migration and security: Some key linkages, *Journal of International Affairs*, 56(1) 97-122.
- Cumhuriyet Gazetesi. (08 Kasım 2005). Paris’te OHAL.
- Çaycı, S. (2005). Uluslararası insancıl hukuk açısından Çeçenistan’daki durum. *Stratejik Analiz Dergisi*, 67-71.

- Durugönül, E. (1997). Sosyal değişme, göç ve sosyal hareketler. Toplum ve Göç, II. Ulusal Sosyoloji Kongresi. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) Yayını.
- Düvell, F. (2004). Globalisation and migration: Emerging dilemmas and policy implications. Retrieved from Koç Üniversitesi Website : [http://home.ku.edu.tr/~mirekoc/Koc1\[1\].doc](http://home.ku.edu.tr/~mirekoc/Koc1[1].doc).
- Gorbaçov, M. (1988). Perestroika: Ülkemiz ve dünya için yeni Düşünce. (Çev: K. Yargıcı). İstanbul: Güneş Yayınları.
- Gökdere, A. Y. (1978). Yabancı ülkelere işgücü akımı ve Türk ekonomisi üzerine etkileri, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayını.
- Güvenç, B. (1984). İnsan ve kültür. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hançerlioğlu, O. (1981). Ekonomi sözlüğü. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hayter, T. (2000). Open borders. London, UK: Pluto Press.
- Hirst, P., & Thompson, G. (2003). Küreselleşme sorgulanıyor. (Çev: Ç. Erdem & E. Yücel), Ankara: Dost Kitabevi,
- IOM (International Organization of Migration-Uluslararası Göç Örgütü). (2003a). Glossary on Migration, Geneva: IOM Publications.
- IOM, (2003b) International terrorism and migration. Retrieved from IOM Website: https://www.iom.int/jahia/webdav/shared/shared/mainsite/activities/tcm/international_terrorism_and_migration.pdf
- Jefferson, J. (2005). Henry Kissinger and the Yom Kippur war. Digest of Middle East Studies, 14(1), 32-49.
- Kafkas Vakfı (2007). Retrievede forum Kafkas Vakfı Website http://www.kafkas.org.tr/bgkafkas/bukaf_gosetya_gosetyaanlasmazligi.html.
- Kanbolat, H. (2006). Abhazy nereye gidiyor? 27.09.2006, Retrieved from <http://www.asam.org.tr/tr/yyazdir.asp?ID=1158&kat1=42&kat2=>.
- Kaynak, M., Yinanç, R., Şahin, C., Tomanbay, M., Safran, M., Süzal, N., Aldan M., Özkiper, A. H. & Aytaç, F. (1992). Iraklı sığınmacılar ve Türkiye (1988-1991). Ankara: Tanmak Yayınevi.
- Kicinger, A. (2004). International migration as a non-traditional security threat and the EU responses to this phenomenon. Central European Forum For Migration Research (CEFMR) Working Paper. Retrieved from CEFMR Website: http://www.cefmr.pan.pl/docs/cefmr_wp_2004-02.pdf.
- Koçdemir, K. (2004). Milli devlet ve küreselleşme, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kongar, E. (2002). Küresel terör ve Türkiye, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Koslowski R. (2004). Possible steps towards an international regime for mobility and security, Global Migration Perspectives No. 8., Retrieved from UNCHR Website: <http://www.gcim.org/attachements/GMP%20No%208.pdf>.
- Massey, D. S. (2003). Patterns and processes of international migration in the 21st century. Paper prepared for Conference on African Migration in Comparative Perspective, Johannesburg, South Africa, 4-7 June 2003. Retrieved from <http://pum.princeton.edu/pumconference/papers/1-Massey.pdf>.
- Milliyet Gazetesi. 12 Temmuz 2006. Prof. Şen: İslamofobi, ırkçılığın yerini alıyor.
- Mitsilegas, V. (2004). Measuring irregular migration: Implications for law, policy and human rights. In Bogusz, B., Cholewinski, R., Cygan, A., & Szyszczak, E. (Eds.), Irregular migration and human rights: Theoretical, European and international perspectives (pp. 29-39). Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
- Mosley, L. (1975). Petrol savaşı, (Çev: H. İnal). İstanbul: E Yayınları.
- Mutluer, M. (2003). Uluslararası göçler ve Türkiye, İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Oğan, S. (2003). Ermenistan'ın tehcir politikası ve neticesi: Azerbaycan'da göçmen (kaçkın) sorunu. Ermeni Araştırmaları Dergisi, 9, 118-143.
- Önder, O. (2006). BM Ruanda için uluslararası ceza mahkemesi. Ankara: Bilge Yayınevi.
- RF Türkiye Büyükelçiliği (2005), Rusya Federasyonu Çeçenistan Cumhuriyeti'ndeki Durum Hakkında Bilgi Notu, Retrieved from http://www.turkey.mid.ru/chech_tur/chech_t.html.
- Sander, O. (1996). Siyasi tarih (1918-1994). Ankara: İmge Yayınevi.
- Stalker, P. (2000). Migration trends and migration policy in Europe”, International Migration, 40 (5), 151-179.

- Stanislaw, J., & Yergin, D. (1993). Oil: Reopening the door. *Foreign Affairs*, 72(74), 80-93.
- Şen, F. (2007). *Euro-Türkler*, İstanbul: Günizi Yayıncılık.
- Toksöz, G. (2006). *Uluslararası Emek Göçü*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Türbedar, E. (2007). Bosna'da adalet yerini buldu mu? *Stratejik Analiz Dergisi*, Nisan 2007, 12-13.
Retrieved from <http://www.asam.org.tr/temp/temp373.pdf>.
- Uçarol, R. (1995). *Siyasi Tarih (1789-1994)*, İstanbul Filiz Kitabevi.
- Vatan Gazetesi. 08 Kasım 2005. Ve korkulan oldu.
- Yalçın, C. (2004). *Göç sosyolojisi*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Yeniçağ Gazetesi. 24 Eylül 2007. ABD, 2 milyon Iraklıyı evinden etti.
- Yergin, D. (1995). *Petrol, para ve Güç çatışmasının epik öyküsü*. (Çev: K. Tuncay). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yılmaz, M. (2005). *Kosova bağımsızlık yolunda*, İstanbul: İlke Yayıncılık.

BÖLÜM

5

TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNDE VATAN, VATANDAŞLIK POLİTİKALARI VE BUNLARIN YANSIMALARI

Dr. Öğretim Üyesi Levent DUMAN

*Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi,
Siyasal Bilgiler Fakültesi,
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
E-posta: lduman@atu.edu.tr*

ATIF: Duman, L., (2020). Türk Milliyetçiliğinde Vatan, Vatandaşlık Politikaları ve Bunların Yansımaları. Ercan Karaçar, Özgür Kıran (Ed.), Sosyal Bilimlerde Güncel Konular ve Araştırmalar içinde (ss. 86-103). Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları

- BÖLÜM 5 -

TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNDE VATAN, VATANDAŞLIK POLİTİKALARI VE BUNLARIN YANSIMALARI

Dr. Öğretim Üyesi Levent DUMAN

*Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi,
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
E-posta: lduman@atu.edu.tr*

GİRİŞ

Uluslaşma sürecinde siyasal iktidarlar tarafından benimsenen yaklaşımlar ve izlenen politikalar sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal unsurlara bağlı olarak ülkeler arasında farklılıklar gösterir. Tarihsel süreç içerisinde dinamik özelliğe sahip unsurların dönüşmesi ile birlikte resmi anlamda siyasal iktidarlar tarafından izlenen politikalar da değişime uğramıştır. Doğal olarak, oluşturulan siyasal rejimlere üyelik olarak tanımlanabilecek vatandaşlık için gerekli koşullar ile vatandaşa verilen haklar ve vatandaşa atfedilen sorumluluklar da dönüşüme uğramıştır. Genel hatlarıyla ortaya koymak gerekirse, devletin değil de bireyin öncelikli olarak görüldüğü siyasal rejimlerde haklar ekseninde vatandaşlık anlayışı yaygın hale gelirken, vatandaşlığın yukarıdan aşağıya biçimde tanımlandığı, siyasal iktidarın vatandaşın neredeyse hayatının her alanını kontrol altında tutmaya çalıştığı siyasal rejimlerde ise daha çok sorumluluklar ekseninde vatandaşlık anlayışı yerleşmiştir.

Siyasal karar alıcılar tarafından hangi tip vatandaşlık anlayışı benimsenirse benimsensin, ağırlıklı olarak siyasal iktidarların tercihleri etrafında şekillenen vatan algısı ve vatandaşlık anlayışının benimsenen yurttaşlık politikaları ile uyumlu olması ve yeni nesillere aktarılması gerekir. Siyasal bir kurgu olarak tasarlanan vatan algısı ve vatandaşlık anlayışının yeni nesillere aktarılması ve ülkenin siyasal sınırları içerisinde yaşayan her bireyin gereklilik olarak görülen vatan ve vatandaşlığa dair kurgulara sahip olması son derece önemlidir. Bunun sağlanmasında eğitim politika ve uygulamaları başta olmak üzere çok farklı unsurdan faydalanma yoluna gidilmektedir. Ancak belirli vatan algısı ve vatandaşlık anlayışının oluşturulması ve aktarılması kendi içinde çelişkileri de içeren süreçler olduğu için çeşitli sorunlarla karşı karşıya kalınmasına neden olabilecek potansiyele sahiptir.

Türk milliyetçiliği Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde gelişip giderek siyasette etkisini arttırırken cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte yeni rejimin merkeze oturttuğu en önemli unsurlardan biri haline gelmiştir. Türk milliyetçiliğinin ortaya çıktığı ve geliştiği koşullar çerçevesinde de belirli bir vatan algısı oluşturulmaya çalışılmış, bu süreçte yurttaşlık politikaları ve vatandaşlık eğitimi değişen koşullara ve siyasal iktidarların tercihlerine göre uyarlanmıştır. Uluslaşma sürecine daha önceki dönemlerde başlayan farklı ülkelerinin hayata geçirildikleri politikaların da incelenmesiyle vatandaşlığa dair kurgular oluşturulmuştur. Söz konusu kurguların, özellikle eğitim yoluyla okullarda çocuklara aktarılmasıyla da ülke sınırları içerisinde yaşayan tüm bireylerin, Üstel'in (2006) deyişiyle, birer "makbul vatandaş" haline dönüştürülmesi hedeflenmiştir. Osmanlı Devleti'nin son döneminden başlayarak günümüze kadar geçen süreçte Türkiye'de vatandaşlık eğitiminin içeriği ve öne çıkarılan unsurları zamanla değişirken vatandaşlık politikalarında da değişiklikler yapılmış, zamanın şartları ve siyasal iktidarların tercihlerine göre bu politikalarda düzenlemelere gidilmiştir. Türk milliyetçiliğinin oldukça farklı türevleri olduğu (Karaömerlioğlu, 2010: 96) gerçeğini akılda tutarak bu çalışmada resmi Türk milliyetçiliğindeki vatan algısı, vatandaşlık öğretisi ve vatandaşlık politikaları incelenecek ve bunlarla bağlantılı olarak ortaya çıkan sorunlar üzerinde durulacaktır.

TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNDE VATAN

Vatan algısının oluşturulması ve bunun yaygınlaştırılması milliyetçilik hareketlerinin önemli unsurlarından birisini teşkil eder. Genel anlamda bakıldığında, vatan inşası sınırları belli bir coğrafyanın ulusal bir alana dönüştürüldüğü politik bir süreçtir. Vatan inşasında belirli insan topluluğunun belirli bir coğrafi bölgeye aidiyet duygusu ve tarihsel geçmişe dayalı duygusal bir bağlılığın oluşturulmasının yanı sıra aynı zamanda bu insan topluluğunda bir ayrıcalık hissi oluşturulması amaçlanır. Özkan'ın (2018: 9-10) da vurguladığı gibi "vatan kavramı, kutsal toprağa ait olma hissini yaratarak tahayyül edilmiş sınırları gerçek sınırlara dönüştürerek ulusal kimliğe, belirli bir toprağa sahip olma niteliğini kazandırır." Ülke toprağının vatana dönüştürülmesini özellikle iç unsurlar çerçevesinde gelişen ve şekillenen bir süreç olarak değerlendirmek gerekmektedir. Bu açıdan, vatan inşası tarihsel sürecin belli bir noktasında gerçekleşmekten ziyade yeni nesillere aktarılma ve zamanın koşullarına göre şekillendirilme özelliğini de içinde barındıran, sürekli yeniden üretime tabi olan dinamik bir süreçtir. Vatan inşa sürecinde haritalar, imgeler, semboller ve anıtlar başta olmak

üzere çeşitli unsurlardan faydalanılır. Fakat sürecin benzerliğine karşı, vatan inşası her toplumda aynı şekilde gerçekleşmemiş, farklı toplumlarda farklı uygulama biçimleri ortaya çıkmıştır (Kaiser, 2004; Özdoğan, 2010).

Tarihsel süreç içerisinde incelendiğinde, Batı ülkelerinden farklı olarak, hükümlerliliğin ‘teritoryal’ olarak değil de dini unsurlara göre yapıldığı Müslüman ülkelerde ‘vatan’ farklı anlamlarda kullanılmaktaydı. Arapça kökenli bir kelime olan vatan, Türk milliyetçiliğinin gelişmesinden önceki dönemde bir kişinin doğum yerini belirtmek amacıyla kullanılan bir kavramdı. Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde Türk milliyetçiliğinin gelişmesiyle birlikte ise dönüşüme uğrayan vatan kavramı Batı’da kullanılan anlamını kazanarak (Lewis, 1992: 171-172) bir bütün olarak tüm Osmanlı toprağı için kullanılır hale gelmiştir (Kushner, 1977: 50-51). Bu şekilde vatan, “elle tutulur gözle görülür bir yere karşı duyulan bağlılık ve ulusal gurur kaynağı olan bir kelimeye” dönüşmüştür (Göçek, 2009: 72; Özkırımlı ve Sofos, 2008: 131). Vatan kavramı Osmanlı bürokratları tarafından daha önceki dönemde kullanılmakla birlikte (Özkan, 2018: 48) Osmanlı Devleti’nde bu kavram ilk defa Tanzimat Fermanı ile bir resmi belgede kullanılmıştır (Lewis, 1992: 172). Siyasal alanda gerçekleşen dönüşümlerle birlikte Abdülhamit döneminin sonunda Anadolu Türk vatani olarak anılmaya başlanmıştır (Kushner, 1977: 54). Özellikle Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde yaşadığı toprak kayıpları neticesinde ortaya çıkan koşullarda Anadolu her ne pahasına olursa olsun savunulması gereken vatan olarak algılanır hale gelmiştir. Bu dönemde Namık Kemal gibi kişilerin kaleme aldığı şiir ve yazılar vatan kavramına atfedilen kutsallığın geniş kitleler arasında yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır (Özkan, 2018: 64-65).

Osmanlı Devleti’nin son döneminde Anadolu konusunda ortaya çıkan hassasiyet nedeniyle kısa sürede bu konuda somut politikalar geliştirilmeye başlandı. Siyasal bir inşa süreci olarak Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bulunan toprakların vatana dönüştürülmesi konusunda sistematik biçimde gerçekleştirilen ilk faaliyetler Birinci Dünya Savaşı sırasında uygulanmıştır. Ülkenin uluslaştırılması suretiyle vatan inşasının gerçekleştirilmesini amaçlayan ‘demografi mühendisliğı’ bu dönemden itibaren yaygın biçimde kullanılmaya başlandı (Öktem, 2008). Demografi mühendisliğı derken, Şeker’in (2007: 461) ortaya koyduğu üzere, belirli bir ülke sınırları içerisinde yaşayan bir dini veya etnik grubun aynı ülkede yaşayan diğer dini veya etnik grup veya gruplara karşı konumunu güçlendirmek amacıyla devletin nüfusun yapısında değişiklikler yapmak

suretiyle hayata geçirdiği ve çok farklı metotların kullanabildiği uygulamalar kastedilmektedir. Hedeflenen vatan inşasının gerçekleştirilebilmesi için Anadolu'da Müslüman nüfusunun çoğunluğu oluşturması gerekiyordu. Bunun için de, o dönemde gayrı-Müslimler olarak tanımlanan “ötekiler”in özellikle Anadolu'daki sayılarının azaltılması gerekmektedir. Bu anlayış çerçevesinde İttihat ve Terakki'nin uyguladığı dini unsurları gözeterek hayata geçirilen Türkleştirme politikaları neticesinde hem Müslüman hem de gayrı-Müslim milyonlarca insan yer değiştirmek zorunda kaldı. Birinci Dünya Savaşı sırasında dış baskılara maruz kalınmadan hayata geçirilen ‘demografi mühendisliği’ politikaları neticesinde İttihat ve Terakki'nin hedefi olan gayri-Müslim’lerin Anadolu'daki oranını azaltma hedefi önemli ölçüde başarıya ulaşmış oldu. Bu politikaların yansımaları değerlendirildiğinde, İttihat ve Terakki'nin uyguladığı demografi mühendisliği politikalarının Anadolu'daki sosyal yapıyı değiştirmek suretiyle cumhuriyetin ilk yıllarında Türkleştirme politikalarının başarılı biçimde uygulanabilmesinin uygun zeminini hazırladığı söylenebilir (Aktar, 2010: 22-28).

İttihat ve Terakki, vatan inşa faaliyetleri kapsamında gayrı-Müslimlerin zorunlu göçe tabi tutma faaliyetleri ile sınırlı kalmayıp bunlar dışında çeşitli uygulamaları da hayata geçirmiştir. Coğrafi mekan adlarının değiştirilmesine dönük faaliyetler bu bağlamda önemli yere sahiptir. Belli bölgelerin sahipliğini vurgulamaları nedeniyle siyasi bir sürecin parçası niteliğindeki yer adları (Duman, 2018: 331-332) vatan inşa sürecinin önemli parçası niteliğindedir. Coğrafyanın uluslaştırılması amacıyla İttihat ve Terakki, Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrı-Müslim toplulukların konuştukları dillerle anılan şehir, kasaba, köy, dağ, ırmak ve daha pek çok mekanın adlarını Türkçeleştirme faaliyetlerine önem verdi (Aktar, 2010; Koraltürk, 2003). Cumhuriyetin kurulmasının ardından da coğrafi mekan adlarının Türkçeleştirilmesi politikası devam ettirildi. Hatta kişi adlarının da değiştirilip yerlerine Türkçe adların devlet eliyle verildiği çok sayıda vaka yaşandığı bildirilmiştir (Üngör, 2016: 351).

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybeden devletlerden biri olması nedeniyle İttihat ve Terakki'nin demografi mühendisliği politikaları da durmuş oldu. Ancak bu demografi mühendisliğinin sonu anlamına gelmemiştir. Tam tersine, daha önce İttihat ve Terakki için çalışan ‘sosyal mühendisler’in önemli bir kısmı kurulan cumhuriyetle birlikte Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) içinde faaliyetlerini sürdürmeye başladılar. Neticede, cumhuriyetin ilk yıllarında

gerçekleştirilen demografi mühendisliği hareketleri önemli ölçüde sözü edilen aynı kişiler tarafından planlandı (Üngör, 2016: 215).

Ulus inşa süreci açısından bakıldığında, Akgönül'ün (2019: 381-383) de belirttiği gibi, “biz”in ortaya konulabilmesi, tanımlanabilmesi, ancak “öteki”nin varlığı ile mümkün olabilmekte, bu nedenle “biz” tanımı aynı zamanda “öteki” tanımı yapılmasını da gerektirmektedir. Benzer biçimde, homojenleştirme uygulamalarında “biz” ve “öteki” arasındaki farkların ön plana çıkarılmasına gerek duyulur (Kaliber, 2019: 40-41). Anadolu'nun düşman işgalinden kurtarılması aşamasında “ortak vatan” ülküsü etrafında tüm Müslüman toplulukları birleştiren bir yaklaşım benimsenmiştir (Özkan, 2018: 144). Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte, Osmanlı Devleti'nden farklı olarak, ‘öteki’ kavramı genişletilerek yeni topluluk ve olguların öteki grubuna dahil edildiği bir süreç yaşanmıştır. Cumhuriyetle birlikte ötekiler sadece gayri-Müslimler değil, aynı zamanda Kürtler, Araplar gibi Türk olmayan Müslüman toplulukları ve Osmanlı geçmişini gibi unsurları da içerecek biçimde genişletilmiştir (Kadıoğlu, 2007). Ötekilerin kurulan yeni siyasal sisteme bir tehdit olarak algılandığı (Yıldız, 2007: 18) bu dönemde “vatanın Türklüğüne” giderek daha fazla vurgu yapılmaya başlanmıştır (Özkan, 2018: 159). İzlenecek nüfus politikalarında da bu yeni yaklaşım üzerinden politikalar geliştirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde başlayarak (Dündar, 2015: 48) cumhuriyetin kurulmasını takip eden ilk yıllarda Anadolu'nun nüfus yapısında köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Bu süreçte Anadolu'daki gayri-Müslim nüfus zorunlu göç ve nüfus mübadeleleri sonucunda hızlı bir şekilde gerilemiş (Ünlü, 2018: 141), gayri-Müslimlerin nüfus içerisindeki payları cumhuriyetin sonraki yıllarında da gerilemeye devam etmiştir (Dündar, 2000: 138). Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Anadolu'daki gayri-Müslim nüfus büyük oranda azalırken bunların yerini kaybedilen bölgelerden Anadolu'ya göç eden Müslüman topluluklar doldurmuştur. Cumhuriyet öncesinde gerçekleşen göçlere ilave olarak, cumhuriyetin kuruluşundan 1939'a kadar geçen sürede de 800 bin civarında göçmen farklı ülkelerden Türkiye'ye göç etti (Ülker, 2007: 13). Yeni dönem milliyetçilik anlayışında Anadolu'yu “Türklerin vatanı” olarak ön plana çıkaran yaklaşım çerçevesinde, cumhuriyet sınırları içinde kalan Türk olmayan Müslüman toplulukların da Türkleştirilmek suretiyle ülke nüfusunun homojenleştirilmesi amaçlanmıştır (Özkan, 2018: 164; Durgun, 2014: 74). Bu noktada vurgulamak gerekir ki, eski Osmanlı toprağı olan farklı bölgeden gelip Anadolu'ya yerleşen göçmenler cumhuriyet döneminde

uygulanan nüfusu homojenleştirme politikalarına olumlu katkı sağlamıştır (Gökacı, 2017: 296).

Anadolu'daki gayri-Müslim toplulukların sayısal olarak neredeyse tamamen ortadan kalkması neticesinde cumhuriyet dönemindeki demografi mühendisliği planları esas itibarıyla Türklerden sonra en büyük grubu oluşturan Kürtleri dikkate alarak hazırlanmaya başlanmıştır (Çağaptay, 2006). Cumhuriyetin kuruluşu döneminde Kürtlerin ülke nüfusunun yaklaşık % 20'sini oluşturdukları (Ülker, 2007: 47) dikkate alındığında bu durum şaşırtıcı görünmemektedir. Cumhuriyet dönemindeki bu milliyetçilik yaklaşımı Kürtlerin de Anadolu'daki Türk olmayan diğer Müslüman topluluklar gibi asimile edilmek suretiyle Türkleştirilebileceğine dair bir anlayışa dayanmıştır (Yeğen, 2007b: 137; Üngör, 2016: 287)

Zorunlu göç ve iskan faaliyetleri farklı ülkelerde de hayata geçirilmiş, örneğine oldukça sık rastlanan uygulamalar arasında yer almaktadır (Coakley, 1992; McGarry, 1998). Bilindiği üzere, cumhuriyetin ilk dönemlerinde ülke içindeki belirli toplulukların zorunlu göçe tabi tutulmak suretiyle tarihsel olarak yaşadıkları bölgelerden çıkarılmaları ve ülkenin farklı bölgelerinde iskan ettirilmeleri yöntemine başvurulmuştur (Shields, 2016: 143; Babuş, 2006). Zorunlu göç Türkiye'deki iktidar sahipleri tarafından özellikle Kürtlerin asimile edilebilmesini sağlayabilecek bir yöntem olarak algılandı. Bu faaliyetlerin Kürtler üzerinde yoğunlaştırılmasının başlıca sebebi, yukarıda da değinildiği üzere, Kürtlerin Türkiye'deki Türk olmayan en büyük grubu oluşturmaları ve cumhuriyet rejiminin ortaya koyduğu vatandaş profilinin oluşturulmasının önündeki en önemli engel olarak görülmeleridir. Cumhuriyet dil, kültür, din olarak türdeş bir vatandaş profili oluşturulmasını hedefliyordu ki Kürtler o dönemdeki mevcut özellikleri ile bu tanıma uymamaktaydı. Kürtlerin sahip oldukları nüfus büyüklüğü ve cumhuriyet rejimi tarafından ortaya konulan reformlara karşı dirençli bir tutum sergilemeleri, siyasi karar alıcılar tarafından acilen çözüme kavuşturulması gereken bir sorun olarak görülmelerine neden oldu (Çağaptay, 2006). Farklı biçimde söylemek gerekirse, Türk milliyetçiliği açısından, kurulan devlet "son yurt" olarak görülüp yurtsuz kalma korkusu önemli bir kurucu etmen konumuna gelmiştir (İnsel, 2012: 11). Bu yaklaşımın bir unsuru olarak elde kalan son yurt olan yeni devletin tamamen Türk olmasının önündeki en önemli engelin Kürtler olduğu anlayışı hakim duruma gelmiştir.

Özellikle 1930'lu yıllarda devletin yoğun biçimde üzerinde durduğu zorunlu göçleri belirli bir çerçeveye oturtabilmek için, 1920'lerdeki düzenlemelerin yerine daha kapsamlı olacak şekilde tasarlanan 1934 İskan Kanunu çıkarıldı (Çağaptay, 2006; Babuş, 2006; Yıldız, 2007; Üngör, 2016). İskan Kanunu ile Anadolu'daki belirli bölgelerin demografik yapılarının etnik unsurlar esas alınmak suretiyle değiştirilmesi ve özellikle Kürtlerin Türkleştirilmesi hedeflendi (Yeğen 2007a: 11). Söz konusu kanun kapsamında, nüfus yapıları nedeniyle ülkenin belirli bölgelerine göçler yasaklanırken, belirli bölgeler gerçekleştirilecek zorunlu göçlerin nihai adresi olarak belirlendi. Cumhuriyetin tek parti döneminde yoğun biçimde uygulanan demografik mühendislik projeleri ancak Demokrat Parti'nin (DP) 1950'de iktidara gelmesiyle son bulmuştur (Üngör, 2008; Ülker 2008). Demografi mühendisliği projeleri durdurulsa da DP iktidarı döneminde vatan inşasının diğer bir aracı olan ve tek parti döneminde de yaygın biçimde uygulanan ad değiştirme faaliyetleri hız kesmeden devam etti. Günümüze kadar farklı yoğunluklarda sürdürülen ad değiştirme politikalarının 1980 darbesi sonrasında da yeni bir ivme kazandığını belirtmek yerinde olacaktır (Öktem, 2008).

VATANDAŞLIK EĞİTİMİ VE VATANDAŞLIK POLİTİKALARI

Vatandaşlık konusunda devletler siyasal ve tarihsel özelliklerini göz önünde bulundurmak suretiyle farklı düzenlemeler getirmişlerdir. Bu açıdan, günümüzde vatandaşlık kanunları ve buna dönük uygulamalarda ülkeden ülkeye önemli farklar görülmektedir. Tarihsel açıdan bakıldığında vatandaşlık, geçmişi çok da eskilere dayanmayan bir olgudur. Modern bir kavram olarak vatandaşlığın kökenleri Fransız Devrimi'ne dayanmakta ve genellikle ulus-devlete üyelik olarak tanımlanmaktadır (Kadıoğlu, 2005: 167-169). Kimlerin bu üyeliğe kabul edileceği konusunda, genel hatlarıyla iki farklı yaklaşım bulunmaktadır. Birincisi, "*jus soli*" olarak adlandırılan ve Fransız modeli olarak bilinen toprak bağına dayalı vatandaşlıktır ki bu yaklaşımda belli bir ülkenin sınırları içerisinde doğmak o ülkenin vatandaşlığı kazanmak için yeterli görülmektedir. İkinci yaklaşım, "*jus sanguinis*" olarak adlandırılan ve Alman modeli olarak bilinen kan bağına dayalı vatandaşlıktır ki bu yaklaşımda bir ülkede doğmuş olmak kişinin vatandaşlık hakkını kazanması için yeterli görülmez. Bu yaklaşımda vatandaşlık doğumun gerçekleştiği yere göre değil de ebeveynlerden bir veya ikisinin sahip oldukları vatandaşlığa göre belirlenmektedir. Temel özellikleri itibariyle Fransız modeli asimilasyoncu ve devlet eksenli iken Alman modeli dışlayıcı ve "*volk*" eksenlidir. Türkiye'de resmi anlamda benimsenen vatandaşlık anlayışı daha çok Fransız modeline

yakın olmakla birlikte Alman modelinin de bazı özelliklerini taşıdığını belirtmek yerinde olacaktır (Kahraman, 2005: 78-79; Kadioğlu, 2005: 172-174).

Osmanlı Devleti'nde vatandaşlık fikri ilk defa Tanzimat Fermanı ile resmi belgelerde yer bulmaya başlamıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nde yaşayan insanlar tebaadan vatandaşa dönüşmüş oldu ki bu oldukça önemli bir gelişmedir. Ancak bilindiği üzere, Tanzimat Fermanı padişahın iradesi sonucu ilan edilmiştir ve bu olayda halkın talepleri değil devleti yönetenler belirleyici olmuştur. Bu hususun akılda tutulması Osmanlı Devleti ve sonrasında kurulan cumhuriyet rejimindeki vatandaşlık anlayışının sağlıklı biçimde analiz edilmesi açısından önemlidir. Cumhuriyet rejiminde de vatandaşlığın yukarıdan aşağıya doğru ve devlet eksenli olarak tanımlanması Türkiye'de ulus-devlet inşası ve modernleşme üzerinde büyük etki yaramıştır (Kahraman, 2005: 70-71). Vatandaşlığın bu şekilde yukarıdan aşağıya doğru tanımlanması neticesinde haklar değil yükümlülükler öne çıkmaktadır. Bu yaklaşım çerçevesinde bireyin toplumdan önce gelmesi söz konusu değildir ve devlet toplumun genel yararı adına birey üzerinde hak iddia edebilecek pozisyona sahiptir. Kısaca, Türkiye'de cumhuriyetle birlikte kurumsallaşan vatandaşlık anlayışı yukarıdan aşağıya tanımlanan edilgen bir yapıya sahiptir. Vatandaşın sorgulamaya gitmek yerine kendisine verilenleri aynen benimsemesinin hedeflendiği bu vatandaşlık anlayışı nedeniyle Türkiye'de vatandaşlığın bireysel yönü eksik kaldığı söylemek yerinde bir tespit olacaktır (Kadioğlu, 2005: 176-180).

Vatandaşlığın tanımlanmasına dönük kanunlar hazırlanırken hangi yaklaşım benimsenirse benimsensin, toplumdaki bireylerin devlet eliyle belirlenen niteliklere sahip üyelere dönüştürülmesinde eğitimin büyük rolü vardır. Devlet eliyle verilen ve pek çok ülkede zorunlu olan vatandaşlık eğitimi dersleri aracılığıyla ülkede yaşayan bireylerin rejime sadakatlerinin sağlanmasının yanında belirli özelliklere sahip olmaları da amaçlanmaktadır. Tanzimat döneminde Osmanlı devlet adamları eğitim yoluyla yeni nesillerde vatanseverliğin yaygınlaştırılması konusunda harekete geçtiler (Özkan, 2018: 55). İlk olarak Fransa'da sistematik biçimde yerleşen vatandaşlık eğitimi daha sonra diğer ülkelerde de yaygın hale gelmiş ve Osmanlı Devleti'nde de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra "Malumat-ı Medeniye" adı altında verilmeye başlanmıştır. Bu dersler Osmanlı Devleti'nde tebaadan vatandaşa geçiş açısından büyük öneme sahiptir. Dönemin yöneticileri tarafından Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu açısından bir zorunluluk olarak

görülen reformların başarılı olabilmesi için toplumun dönüştürülmesi gerekiyordu ki bu ancak yeni vatandaş tipinin oluşturulmasıyla mümkün olabilirdi. Çocuklar toplumun geleceğinin güvenceye alınmasını sağlayacak araç olarak görüldüklerinden kamusal bir özne olarak algılanır duruma geldiler. Vatandaşlık eğitimiyle çocukların yalnızca belirli bilgilere sahip olmaları, devlete karşı yükümlülüklerini öğrenmeleri ve devleti sevmeleri değil, fakat aynı zamanda devlete karşı yükümlülüklerini yerine getirebilmeleri açısından beden ve ruh olarak da sağlıklı bireyler olmaları hedefleniyordu (Üstel, 2006).

Vatandaşlık eğitimine verilen önem açısından II. Meşrutiyet sonrası dönemle cumhuriyet arasında paralellik göze çarpmaktadır. Türkiye’de cumhuriyetin kurulmasından sonra da okullar, özellikle bireylerin sosyalleştirilmeleri ve ideolojik açıdan belirli fikirlerin yeni nesillere benimsetilmesi açısından önemli araçlar olarak görülmüştür (Ünlü, 2018: 194). Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte devletin sunduğu eğitim, Üngör’ün (2016: 299) ortaya koyduğu üzere “Türkleştirme ve rejim propagandası” olmak üzere iki temel hedefe odaklanmıştır. Bu açıdan cumhuriyetin kurulmasının ilk yıllarından itibaren eğitim en fazla üzerinde durulan alanlardan biri olmuştur. Gerçekleştirilen reformlarla bu süreçte eğitim birliğinin sağlanması ve okullaşma oranının yükselmesi ile okulların toplumsal hayattaki etkisi daha da arttırmıştır. Yapılan değişiklikle “Malumat-ı Medeniye” dersinin adı “Malumat-ı Vatanîye” olarak değiştirildi ve cumhuriyet rejiminin iyi unsurlarını öğrencilere telkin edecek biçimde dersin içeriği değiştirildi. Kültürel ve sosyal alanlarda yapılan reformlara paralel olacak şekilde 1930’larda “devlet eksenli militan bir yurttaşlık” anlayışı öğrencilere benimsetilmeye çalışıldı (Üstel, 2006).

Cumhuriyet rejimi tarafından eğitim ‘yeni vatandaş’ tipinin oluşturulmasında ve Osmanlı geçmişi ile kopuşun sağlanmasında bir araç olarak görülmekteydi (Kadıoğlu, 2007: 289). Okullarda verilen vatandaşlık dersleriyle oluşturulmaya çalışılan “makbul” vatandaşın “medenilik” ve “yurtseverlik” olmak üzere iki temel niteliğe sahip olması hedefleniyordu (Üstel, 2006: 175). Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Batılılaşma olarak tanımlanan medenileşme temel hedeflerden birisi olarak ortaya konmuştur. Fakat vatandaşlık öğretisi açısından hayati olan, bireylerin vergi vermek, askerlik yapmak ve kanunlara uymak şeklinde tanımlanan üç temel “yurttaşlık görevleri”ne sadık kalmalarının sağlanmasıdır (Üstel, 2006).

Yeni vatandaş tipini oluşturulmasında bir yandan laiklik unsurlarını ön plana çıkaran cumhuriyet rejimi bir yandan dini inançları bir düzene sokma gayretine girmiştir. Laikliğin cumhuriyetin değiştirilemez ilkelerinden biri olarak kabul edilip anayasaya girdiği 1937 yılından sonra da bu durum değişmemiş, devlet din üzerindeki kontrolünü sürdürmeye çalışmıştır (Duman ve Üşenmez, 2016: 266). Cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı ile ülkede yaşayan Müslüman topluluklar Sünni anlayışın hâkim olduğu bir yaklaşımla şekillendirilmeye çalışılmıştır. Devletin, Sünni inançları esas alarak yaptığı düzenlemeler ülkede yaşayan ve nüfusun önemli kısmını oluşturan Aleviler açısından önemli sorunlar ortaya çıkarmıştır. Aleviler, Türkiye’de yaşayan gayri-Müslimler gibi azınlık statüsüne de sahip olmadıklarından dini inançları konusunda devletin ortaya koyduğu dayatmalara maruz kaldılar (Üşenmez ve Duman, 2015: 628). Vatandaşlık hakları açısından bakıldığında bu durum Türkiye’de yaşayan Alevilerin Sünnilerle eşit haklara sahip olmadığı bir durumun kurumsallaştırılıp kalıcı hale gelmesine yol açmıştır.

Türkiye’de 1960 sonrasında ortaya çıkan özgürlükler ortamında devletin vatandaşlık eğitimi konusundaki tavrında bir değişim göze çarpmıştır. 1961 Anayasası’nın yürürlüğe girdiği dönemdeki en önemli yaklaşım vatandaşlık eğitiminde yükümlülükler yerine haklar öne çıkarılması olmuştur. 1969’da Sosyal Bilgiler dersi ile birleştirilen “Yurttaşlık Bilgisi” dersi 1980 sonrasında özgürlüklerin kısıtlandığı ortamda “Vatandaşlık Bilgileri” olarak yeniden müfredata girmiştir. Özgürlüklerin kısıtlandığı, devletin birey karşısında yüceltiği 1982 Anayasası’nın temel yaklaşımına paralel biçimde bu dönemde Vatandaşlık Bilgileri dersinin içeriği 1930’lardakine benzer şekilde, bu dönemde yeniden yükselişe geçen militan yurttaşlığı destekleyecek biçimde değiştirilmiştir. Haklar yerine yükümlülüklerin, sadakat ve itaatın öne çıktığı ve tehdit/tehlike eksenli yaklaşımın vurgulandığı 1980 sonrası vatandaşlık anlayışında Türk-İslam vurgusu da derslerin içeriğinde kendisini bariz biçimde göstermeye başlamıştır (Üstel, 2006).

Ortaya konulan vatandaşlık politikaları açısından bakıldığında Türkiye’de birbirinden farklı dönemlerden bahsetmek mümkündür. Cumhuriyetin kurulmasından İkinci Dünya Savaşı’na kadar geçen dönemde Türkiye’de resmi yurttaşlık politikalarının “etno-kültürel” aidiyetler tarafından şekillendirildiğini söylemek mümkündür (Çağaptay, 2003: 601). Kemalizm’in benimsediği kurgu çerçevesinde vatandaşlık ırka dayalı bir kategori olarak görülmeyip, etno-kültürel açıdan Türk olmayanlar da vatandaş olarak

kabul edilmiştir (Çağaptay, 2003: 611; Özdoğan, 2010). Ancak bu, vatandaşlar arasında etno-kültürel unsurlara bağlı olarak ayrımcılığın yapılmadığı anlamına gelmemektedir. Bu dönemde izlenen resmi politikalar çerçevesinde vatandaşlar arasında etnik ve dini unsurlar ekseninde farklı kademeler oluşturulmuştur. Bu yaklaşım paralelinde, cumhuriyetin kuruluş döneminde hazırlanan kanunlarda etnik ve dini özellikleri ne olursa olsun ülkede yaşayan herkes Türk vatandaşı olarak kabul edilirken, herkes ‘Türk’ olarak kabul edilmemiştir (Yıldız, 2007: 234). Bu da ülkede yaşayan tüm vatandaşların eşit haklara sahip olmaması durumunu beraberinde getirmiştir. 1920’ler ve 1930’larda Türklük tanımı etno-kültürel bir hal almış ve kanunlar önünde Türklere üstünlük sağlayan çeşitli düzenlemelere gidilmiştir. Örneğin 1926’da Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından kabul edilen ‘Memurin Kanunu’ ile kamu görevlerinde yer alabilmek için Türk vatandaşı olmak değil de ‘Türk’ olma şartı getirilmiştir. Aynı dönemde kanunlarda yapılan düzenlemelerle doktor, diş hekimi, ebe, hemşire gibi meslekleri icra edebilmek için de ‘Türk’ olma şartı getirilmiş ve etno-kültürel bir grup olarak Türkler, ülkede vatandaş olarak kabul edilen fakat ‘Türk’ olmayan kişilerden üstün tutulmuştur (Çağaptay, 2003: 603-604; Yeğen, 2007a: 10; Aktar, 2008: 109-111).

Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte resmi anlamda Türk vatandaşlığını tanımlama ihtiyacı ortaya çıkmış ve yapılan yasal düzenlemelerde vatandaşlığa ilişkin hem ‘*jus soli*’ hem de ‘*jus sanguinis*’ yaklaşımlarının bileşimi bir tutum benimsenmiştir (Çağaptay, 2003: 604-605). 1928’de çıkarılan “Türk Vatandaşlığı Kanunu” da bu iki yaklaşımın bir bileşimi olan hükümler içermektedir. Söz konusu kanun vatandaşlıktan çıkarma durumlarının hangi şartlar altında uygulanacağına dair hükümler de içermiş ve bu hükümler çerçevesinde hükümet, daha önce Osmanlı Devleti vatandaşı olan pek çok Ermeni ve diğer gayri-Müslim’in vatandaşlığını 1920’ler ve 1930’larda sona erdirmiştir. 1933’te çıkarılan “Seyrisefer Talimatnamesi” ile daha önceden ülkeden ayrılan Ermeni ve diğer gayri-Müslim’lere belirli şartlar altında Türkiye’ye dönme imkanı tanınmışsa da uygulamada özellikle Ermenilerin dönüşünün engellenmesi yönünde tutum sergilemiştir. Kanunlar hem ‘*jus soli*’ hem de ‘*jus sanguinis*’ yaklaşımları çerçevesinde hazırlanmış, ancak hükümet uygulamalarında genellikle ‘*jus sanguinis*’ prensiplerini benimsemiştir (Çağaptay, 2003: 606-609). Soyarık-Şentürk’ün (2005: 125) de belirttiği gibi vatandaşlık konusundaki uygulamalar kanunlarda yer alan düzenlemelerden farklı olabilmektedir. Dönemsel olarak incelendiğinde, özellikle 1920’ler ile 1930’lar bu farklılıkların oldukça sık yaşandığı dönemler olmuştur.

1961 Anayasası bireysel hak ve özgürlüklere daha fazla vurguda bulunmuş ve daha aktif bir vatandaşlık anlayışının yerleşmesini teşvik etmiştir. Bu anayasada, cumhuriyetin kurulmasından o zamana kadar yerleşik olan yaklaşımın aksine, görevlere değil bireysel haklara vurguda bulunulmuş ve bireylerin kanun önünde devlete karşı olan konumu güçlendirilmiştir. Bu anlayış çerçevesinde hazırlanıp 1964'te yürürlüğe giren Türk Vatandaşlık Kanunu vatandaşlık hukuku alanında evrensel olarak benimsenen kriterleri de gözetilen bir yapıya sahipti (Soyarık-Şentürk, 2005: 131-134). Ancak takip eden süreçte ise 12 Eylül 1980 askeri darbesinin ardından oluşturulan 1982 Anayasası ile birlikte 1961 Anayasası'nın getirdiği özgürlükler büyük oranda ortadan kaldırılmıştır. Bu çerçevede, 1982 Anayasası'nda haklar eksenli vatandaşlığın yerine devletin birey karşısında üstün tutulduğu ve yükümlülükler ekseninde tasarlanan vatandaşlık anlayışı yeniden genel anlayış biçimi olarak benimsenmiştir.

VATANDAŞLIK POLİTİKALARININ YANSIMALARI

1982 Anayasası'nın halen yürürlükte olmasına karşın Türkiye'de vatandaşlığın etno-kültürel unsurlardan bağımsız olarak tanımlanması 1990'lardan itibaren önemli bir ivme kazanmıştır. Özellikle 1999'da düzenlenen Avrupa Birliği (AB) Helsinki zirvesinde Türkiye'nin birliğe üyelik için resmen aday olarak kabul edilmesi vatandaşlığın etno-kültürel unsurlardan bağımsız olarak tanımlanmasını hızlandıran önemli bir gelişme yaratmıştır (Kadioğlu, 2007). Ancak şunu belirtmek gerekir ki, kanunlar önünde eşit haklara sahip olsalar bile, Türkiye'de yaşayan tüm bireylerin etnik ve dini özelliklerinden bağımsız olarak, uygulamada tam olarak eşit muameleye tabi tutulduklarını söylemek oldukça güçtür. Özellikle Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak kabul edilen ve resmi olarak da varlıkları çeşitli uluslararası sözleşmelerle tanınan gayri-Müslim azınlıklar uygulamalarda halen ayrımcılığa maruz kalmaktadır. Gayri-Müslim azınlıkların bu durumu zaman zaman resmi belgelerde de teyit edilmektedir. Örneğin, 2010 yılında yayınlanan bir Başbakanlık Genelgesi'nde "ülkemizdeki gayrimüslim azınlıkları ilgilendiren konularda yapılan düzenlemelere rağmen, uygulamadan kaynaklanan bazı sebeplerle bu konudaki sorunların tam anlamıyla giderilemediği görülmektedir" denildikten sonra "ilgili kurum ve kuruluşların [...] uygulamadan kaynaklanabilecek sorunların tam anlamıyla giderilmesi için gereken hassasiyeti göstermeleri" istenmektedir (Genelge, 2010/13). Dönemin konjonktürüne bağlı olarak devlet, Türkiye'deki farklı dini ve etnik grupların vatandaşlık haklarına dair uygulamadan kaynaklanan sorunların giderilmesi yönünde adımlar atsa da, kağıt üstündeki kanunlar,

düzenlemeler ile fiili uygulamalar arasındaki farkın halen devam ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Türkiye’de vatan algısı, vatandaşlık öğretisi ve politikalarının burada açıklanan çerçeve içinde gelişmesi bazı sorunları beraberinde getirmektedir. Özellikle cumhuriyetle birlikte vatan inşasında gayri-Müslimleri ve Türk olmayan Müslüman toplumları ötekileştirme yaklaşımı Türkiye’de vatandaşlık anlamında da kategorilerin oluşturulmasına neden olmuştur. Aktar’ın (2010: 35) “kurumsallaştırılmış yabancı düşmanlığı” olarak tanımladığı cumhuriyetin kuruluş dönemindeki sistematik ötekileştirme, cumhuriyetin sonraki dönemleri üzerinde de büyük etki oluşturmuştur. Özellikle İkinci Dünya Savaşı’na kadar olan süreçte vatandaşlar etno-kültürel özelliklerine göre kanun önünde hem de uygulamalarda farklı muameleye maruz kalmışlardır. Bu dönemde devlet görevlisi olabilmek ve belirli işleri icra edebilmek için ‘Türk’ olma şartı getirilmiştir ki bu uygulamalar ‘Türk’ olmayan ama Türkiye’de yaşayan toplulukların devlet ile olan ilişkilerinde kendilerini ikinci sınıf vatandaş konumunda görmelerine yol açmıştır. Süreç içinde kanunlar önünde tüm vatandaşların eşitliği sağlanmış olsa bile, burada da vurgulandığı gibi uygulamalarda halen sorunlarla karşı karşıya kalınmaktadır.

Gayri-Müslimler dışında Türkiye’de vatandaşlık hakları konusunda sık sık problem yaşayan bir diğer grup Aleviler olmuştur. Alevilerin, sayısal anlamda günümüzde Türkiye nüfusu içerisinde oldukça küçük bir grubu oluşturan gayri-Müslimlerle kıyaslanmayacak büyüklükte bir nüfusu oluşturduğunu akılda tutmak gerekiyor. Cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla Türkiye’de yaşayan tüm Müslüman toplulukların inançlarının Sünni mezhebine göre düzenlenmesi yönündeki yaklaşım günümüzde halen sürdürülmektedir. Özellikle vurgulamak gerekir ki, Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla ülkedeki tüm Müslümanların dini inançlarına dair pratiklerini tek tip haline getirmeye dönük politikalar geliştirilmesi ve bunun için devlet erkinin devreye sokulması Sünni mezhebinden olmayan Müslüman vatandaşlar açısından önemli sorunlar ortaya çıkarmıştır (Üşenmez ve Duman, 2015; Ünlü, 2018: 192).

Türkiye’de çok partili yaşama geçişle birlikte resmi Türk milliyetçiliğinde kültür, gelenek ve dini unsurlar daha etkili hale gelmiştir (Karaömerlioğlu, 2010: 109). Sünni mezhebi pratiklerinin diğer mezheplere mensup vatandaşlara yansıtılması konusunda

cumhuriyet tarihi boyunca bazı dönemlerde dayatma yöntemlerinin oldukça ön plana çıkmıştır. Sünni yaklaşımın tamamen hakim olduğu Türk-İslam sentezi ilkelerine göre hazırlanan 1982 Anayasası ile Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri ilk ve orta öğretim kurumlarında zorunlu hale getirilirken (Duman, 2015: 33) Alevi ailelerin çocukları da Sünni inançlara göre hazırlanan bu dersi almak zorunda bırakılmıştır. 2012 yılında hazırlanan eğitim reformu ile de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin zorunlu olma durumu değişmemiş, tam tersine okulların seçmeli ders listesine yine Sünni yaklaşıma göre hazırlanan dini konuları içeren üç yeni ders daha eklenmiştir. Halen iktidarda bulunan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) Alevi vatandaşların sorunlarının giderilmesi yönünde başlattığı "Alevi Açılımı" ise herhangi bir somut gelişme göstermemiştir (Üşenmez ve Duman, 2015).

Okullarda verilen vatandaşlık dersleri başta olmak üzere, çeşitli devlet kurumlarının uygulamaları ile oluşturulmaya çalışılan tek-tip vatandaş profili Türkiye'de yaşayan çok sayıdaki etnik-dini topluluğun farklılıklarını dikkate almaktan uzaktır. Türkiye'de modern ulus-devlet kurma çabası çerçevesinde ihtiyaç duyulan 'yeni-vatandaş' tipinin devletin sunduğu eğitim, çeşitli kurumların uygulamaları, ülke içerisinde ulaşım imkanlarının geliştirilmesi ve kitle iletişim aracı olarak radyonun etkin biçimde kullanılmasıyla (Özkan, 2018: 166) 'inşa edilmeye' çalışılması, yukarıdan-aşağıya biçimde toplumun şekillendirilebileceğine duyulan inancın ürünüdür. Diğer bir ifadeyle bu yaklaşım, toplum mühendisliğinin gerçekleştirilebileceğine, insanların devletin uygulamaları ile benzeştirilebileceğine dair yaklaşımın ürünüdür. Halbuki cumhuriyetle birlikte siyasal, sosyal ve kültürel alanlarda gerçekleştirilen yeniliklerin halk tarafından benimsenmesi için bu değişikliklere toplumsal tabandan desteğin sağlanması gerekmektedir. Vatandaşlık dersleri ve daha genel anlamda okullar ve başka kurumlar tarafından verilen eğitim kanalıyla oluşturulmaya çalışılan 'medeni' insan tipi çoğu özelliği itibariyle Batılı toplumların yüzyıllar süren dönüşümleri sonucu ortaya çıkan özelliklerini Türkiye'deki insanlara devlet eliyle edindirme amacını yansıtmaktadır. Farklı koşullar altında ortaya çıkan bu özelliklerin Türkiye'de yaşayan ve farklı sosyal, kültürel ve ekonomik özelliklere sahip insanlara yukarıdan aşağıya başarıyla aktarılması mümkün olamamıştır.

SONUÇ

Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte Türkiye’de hedef olarak ortaya konulan belli özelliklere sahip vatandaşlardan oluşan homojen bir toplum oluşturma anlayışının aradan geçen yüz yıla yakın sürede gerçekleştiğini söylemek güçtür. Esasında, Türkiye dışında da bu hedefi gerçeğe dönüştürebilen ulus-devlet örneği bulmak pek mümkün görünmemektedir. Devlet eliyle tasarlanan ve uygulanan eğitim, kültür politikalarına rağmen toplumdaki farklılıklar varlıklarını sürdürmeye devam etmektedir. Vatandaşlık hakları açısından bakıldığında, devam eden farklılıklar özellikle kültürel anlamda bir takım talepleri beraberinde getirebilmektedir. İşte tam da bu noktada vatandaşlığa dair haklar ve yükümlüler arasındaki dengenin nasıl kurulduğu önem kazanmaktadır. Devletin ortaya koyduğu politikalar hak ve yükümlülük arasındaki hassas dengeyi dikkate alarak hazırlanırsa ülke içerisinde mevcut sosyal ve kültürel farklılıklar birer gerginlik kaynağı olmaktan çıkarılabilecektir.

Türkiye’de vatandaşlığın, Osmanlı döneminden başlamak suretiyle yukarıdan aşağıya doğru, devlet eksenli biçimde tanımlanması ve genel anlamda haklar yerine yükümlülüklerin öne çıkarılması (Kahraman, 2005: 77-78; Kadioğlu, 2007: 285) özgür bireylerin oluşumunu engellemekte ve demokrasinin gelişmesinin önünde önemli zorluklar ortaya çıkarmaktadır. Kadioğlu’nun (2005: 180) belirttiği gibi, “Türkiye’de vatandaşlık ortaya çeşitli taleplerle çıkan aydınlanmış, özgür ve etkin bireyler değil, aydınlanmamış, toy ve edilgen bir toplum varsayımı üzerine inşa edilmiştir.” Devletin birey karşısında önceliğinin olduğu bu yaklaşım çerçevesinde, Üstel’in deyimi ile “sivil ve katılımcı” bireyler yerine “pasif bir itaat” oluşturulmasının hedeflendiği yaklaşımda “demokratik, katılımcı ve sivil bir yurttaşlığın” ortaya çıkması mümkün olamamaktadır (Üstel, 2006: 328).

Vatan algısının oluşturulması, vatandaşlık eğitiminin kurumsallaşması ve yurttaşlık politikalarının şekillendirilmesi sürecinde benimsenen yaklaşımlar, bu çalışmada da işaret edildiği gibi, farklı unsurları öne çıkarabilmektedir. Bu alanlarda kullanılan söylemler ve hayata geçirilen politikalar sürekli olarak dinamik bir biçimde dönüşüme maruz kalsalar bile dönüşüm sürecinin ortaya çıkardığı olumsuzluklar günümüz Türkiye’sinde devlet-birey ilişkilerini doğrudan etkilemeye devam etmektedir. Bireysel hakların öne çıkarılıp bireyin devlet karşısındaki konumunun güçlendirilmesi yalnızca hukuki düzenlemelerde yapılacak değişikliklerle mümkün değildir. Hukuki

düzenlemelerin yanı sıra devlet kurum ve kuruluşlarının politika, faaliyet ve uygulamalarının da bu çerçevede değiştirilmesi bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Buna ilave olarak, bireylerin vatandaş olmaktan kaynaklanan hakları konusunda bilinçlenebilmesi ve bu haklarını içselleştirebilmeleri için, herhangi etno-kültürel özelliklerden bağımsız biçimde oluşturulacak 'vatandaş' tanımını çerçevesinde devlet-birey ilişkilerinin aşağıdan yukarı doğru, bireylerin taleplerini önceleyecek biçimde yeniden şekillendirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Akgönül, S. (2019). "Biz"e Ne Rumlardan? İ. R. Örs (Der.), İstanbullu Rumlar ve 1964 Sürgünleri: Türk Toplumunun Homojenleşmesinde Bir Dönüm Noktası (s.377-383) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aktar, A. (2008). Türkiye'de Gayrimüslimler: "Kağıt Üzerinde" Vatandaşlar! F. Keyman (Yay. Haz.), Aydınlanma, Türkiye ve Vatandaşlık (s.105-113) içinde. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Aktar, A. (2010). Conversion of a 'Country' into a 'Fatherland': The Case of Turkification Examined, 1923-1934. A. Aktar, N. Kızılyürek & U. Özkırımlı (Edt.), Nationalism in the Troubled Triangle: Cyprus, Greece and Turkey (s. 21-35) içinde. London: Palgrave Macmillan.
- Babuş, F. (2006). Osmanlı'dan Günümüze Etnik – Sosyal Politikalar Çerçevesinde Türkiye'de Göç ve İskan Siyaseti ve Uygulamaları. İstanbul: Ozan Yayıncılık.
- Coakley, J. (1992). The Resolution of Ethnic Conflict: Towards a Typology. International Political Science Review, 13 (4), 343-358.
- Çağaptay, S. (2003). Citizenship policies in interwar Turkey. Nations and Nationalism, 9 (4), 601-619.
- Çağaptay, S. (2006). Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk? London: Routledge.
- Duman, L. (2015). 1983 Seçimlerine Katılan Siyasal Partilerin Milliyetçilik Anlayışları: Türk-İslam Sentezinin Zaferi mi?. Akademik Araştırmalar Dergisi, 16 (63), 31-66.
- Duman, L. (2018). Siyasi Bir Araç Olarak Haritalar: Basında İskenderun Sancağı Haritaları. Alternatif Politika, 10 (3), 321-348.
- Duman, L., & Üşenmez, Ö. (2016). Dünyada ve Türkiye'de Siyasal İslam. Sosyal Bilimler Dergisi, 3 (7), 257-275.
- Durgun, Ş. (2014). Ulus İnşası ve Milliyetçilik. Ankara: A Kitap.
- Dündar, F. (2000). Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar (2. Baskı). İstanbul: Çiviyazıları.
- Dündar, F. (2015). Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918) (6. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Genelge, 2010/13 (2010, 13 Mayıs). Resmi Gazete (Sayı: 27580). Erişim Adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/05/20100513-17.htm>
- Göçek, F. M. (2009). Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım (D. Orhun, Çev.). T. Bora & M. Gültekingil (Der.), Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Milliyetçilik, Cilt 4 (4. Basım) (s. 63-76) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gökaçtı, M. A. (2017). Nüfus Mübadelesi: Kayıp Bir Kuşağın Hikayesi (7.Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- İnsel, A. (2012). Peki, Türkler ne istiyor? Perspectives, 3 (13), 8-11.
- Kadıoğlu, A. (2005). Türkiye'de Vatandaşlığın Anatomisi. A. Kadıoğlu (Haz.), Vatandaşlığın Dönüşümü: Üyelikten Haklara, (s. 167-184) içinde. İstanbul: Metis, 2005.

- Kadioğlu, A. (2007). Denationalization of Citizenship? The Turkish Experience. *Citizenship Studies*, 11 (3), 283-299.
- Kahraman, H. B. (2005). The cultural and historical foundation of Turkish citizenship: Modernity as Westernization. E. F. Keyman & A. İçduydu (Edt.), *Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experiences* (s. 70-86) içinde. London: Routledge.
- Kaiser, R. J. (2004). Homeland making and the territorialization of national identity. D. Conversi (Edt.), *Ethnonationalism in the Comtemporary World: Walker Connor and the Study of Natinalism* (s. 229-247) içinde. London: Routledge.
- Kaliber, A. (2019). 1964 Rum Sürgünü ve Kıbrıs Sorunu: Bir Ötekileştirme Siyaseti Olarak Dış Politika. İ. R. Örs (Der.), *İstanbul Rumlar ve 1964 Sürgünleri: Türk Toplumunun Homojenleşmesinde Bir Dönüm Noktası* (s.31-70) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karaömerlioğlu, M. A. (2010). The Role of Religion and Geography in Turkish Nationalism: The Case of Nurettin Topçu. P. N. Diamandouros, T. Dragonas & Ç. Keyder (Edt.), *Spatial Conceptions of the Nation: Modernizing Geographies in Greece and Turkey* (s. 93-109) içinde. London: I.B. Tauris Publishers.
- Koraltürk, M. (2003). Milliyetçi Bir Refleks: Yer adlarının Türkleştirilmesi. *Toplumsal Tarih*, 117, 98-99.
- Kushner, D. (1977). *The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908*. London: Frank Cass.
- Lewis, B. (1992). Watan. J. Reinhartz & G. L. Mosse (Edt.), *The Impact of Western Nationalisms*, (s. 169-179) içinde. London: Sage Publications.
- McGarry, J. (1998). 'Demographic engineering': the sate-directed movement of ethnic groups as a technique of conflict regulation. *Ethnic and Racial Studies*, 21 (4), 613-638.
- Öktem, K. (2008). The Nation's Imprint: Demographic Engineering and the Change of Toponymes in Republican Turkey. *European Journal of Turkish Studies*, [Online] No.7. Erişim Adresi: <https://journals.openedition.org/ejts/2243>
- Özdoğan, G. G. (2010). Turkish Nationalism Reconsidered: The "Heaviness" of Statist Patriotism in Nation-Building. A. Aktar, N. Kızılyürek & U. Özkırımlı (Edt.), *Nationalism in the Troubled Triangle: Cyprus, Greece and Turkey* (s. 47-60) içinde. London: Palgrave Macmillan.
- Özkan, B. (2018). Türkiye'de Milli Vatanın İnşası: Dar'ul İslam'dan Türk Vatanına. Dara Elhüseyini (Çev.). İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Özkırımlı, U., & Sofos, S. A. (2008). *Tormented By History: Nationalism in Greece and Turkey*. London: Hurst & Company.
- Soyarık-Şentürk, N. (2005). Legal and constitutional foundations of Turkish citizenship: Changes and continuities. E. F. Keyman & A. İçduydu (Edt.), *Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experiences* (s. 124-143) içinde. London: Routledge.
- Şeker, N. (2007). Demographic Engineering in the Late Ottoman Empire and the Armenians. *Middle Eastern Studies*, 43 (3), 461-474.
- Shields, S. (2016). Forced Migration as Nation-Building: The League of Nations, Minority Protection, and the Greek-Turkish Population Exchange. *Journal of the History of International Law*, 18, 120-145.
- Ülker, E. (2008). Assimilation, Security and Geographical Nationalization in Interwar Turkey: The Settlement Law of 1934. *European Journal of Turkish Studies*, [Online] No.7. Erişim Adresi: <https://journals.openedition.org/ejts/2123>
- Üngör, U. Ü. (2008). Geographies of Nationalism and Violence: Rethinking Young Turk 'Social Engineering'. *European Journal of Turkish Studies*, [Online] No.7. Erişim Adresi: <https://journals.openedition.org/ejts/2583>
- Üngör, U. Ü. (2016). Modern Türkiye'nin İnşası: Doğu Anadolu'da Ulus, Devlet ve Şiddet (1913-1950). Ali İhsan Dalgıç (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ünlü, B. (2018). *Türklük Sözleşmesi: Oluşumu, İşleyişi ve Krizi*. Ankara: dipnot yayınları.
- Üstel, F. (2006). "Makbul Vatandaş"ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi (4. Basım). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Üşenmez, Ö., & Duman, L. (2015). Identity Problems in Turkey: Alevis and AKP. *Alternatif Politika*, 7 (3), 620-644.

- Yeğen, M. (2007a). 'Jewish-Kurds' or the new frontiers of Turkishness. *Patterns of Prejudice*, 41 (1), 1-20.
- Yeğen, M. (2007b). Turkish nationalism and the Kurdish question. *Ethnic and Racial Studies*, 30 (1), 119-151.
- Yıldız, A. (2007). Ne Mutlu Türküm Diyebilene: Türk Ulusal Kimliğinin Etno-seküler Sınırları (1919-1938) (3. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

BÖLÜM 6

SÖMÜRGEÇİLİK VE KAPİTALİZM ÖNCESİ AZGELİŞMİŞLİĞİN NEDENLERİ ÜZERİNE

Doç. Dr. Özgür ÜŞENMEZ

Marmara Üniversitesi

E-posta: ozgurusenmez@hotmail.com

ATIF: Üşenmez, Ö. (2020). Sömürgecilik Ve Kapitalizm Öncesi Azgelişmişliğin Nedenleri Üzerine. Ercan Karaçar, Özgür Kıran (Ed.), Sosyal Bilimlerde Güncel Konular ve Araştırmalar içinde (ss. 105-116). Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları

- BÖLÜM 6 -

SÖMÜRGEÇİLİK VE KAPİTALİZM ÖNCESİ AZGELİŞMİŞLİĞİN NEDENLERİ ÜZERİNE

Doç. Dr. Özgür ÜŞENMEZ

Marmara Üniversitesi

E-posta: ozgurusenmez@hotmail.com

GİRİŞ

Adam Smith'in, İspanyolların 1492'de Amerika kıtasına çıkmaları ve 1488'de Portekizlilerin Ümit Burnu'nu bir geçiş noktası olarak bulmasını, Avrupa tarihini değiştiren iki önemli olay olarak nitelendirmesi, bu yeni tanışılan kıtaların Avrupa'nın iktisadi gelişiminde oynadıkları rol nedeniyledi. Smith 16. yüzyıl itibari ile ciddi bir ticaret ve servet imkanının Avrupalılar için açıldığından bahsediyordu. Avrupalı tacirlerin bu deniz aşırı bölgeleri merak etmesinin temel sebebi de zaten buydu, iktisadi problemler. Çin ve Hindistan gibi Doğulu üreticilere dış ticarete açıklar veren Avrupalı ticaret erbabının çıkış yolu olarak bu ticari dengeleri düzeltebilecek yeni kaynaklar ve pazarlar arayışı onları deniz aşırı serüvenlere sürükleyecekti.

Batılı tüccarların ve savaşçıların yeni karşılaştıkları bu yerli halklara karşı en büyük avantajları navigasyon, denizcilik teknikleri, demir çeliğin işlenebilmesi ve bu sayede üretilmiş top, tüfek gibi silahların getirdiği üstünlüklerdi. Ayrıca Batılı gruplar kendileriyle birlikte yerli Amerikan halkının tanımadığı bulaşıcı mikropları da yeni kıtaya getirmiş ve popülasyon dengelerini tahrip etmişlerdi.

16.yüzyıl sonrası bütün dünyayı ağ gibi sarmaya başlayan Batı yayılcılığı bu süre zarfında kendi avantajına kullanabileceği ucuz işgücü, işlenecek büyük tarım ve hayvancılık alanları, pazarda ciddi alıcı bulan değerli maden yatakları ve en önemlisi ileriki yüzyıllarda mallarını satabilecekleri çok geniş bir pazar elde edecekti. Buradaki analiz bu ülkelerin az gelişmişliğinin sadece sömürgeciliğe bağlanmaktan çok kendi öznel koşullarının Batılı toplumsal formasyonlarla karşılaştıklarında evrildiği çarpık yapılarında bir sonucu olduğunu öne sürüyor. Yani kapitalizm öncesi feodal ve Asya tipi merkezi üretim biçimlerinde yaşayan bu topluluklar kapitalist ilişkilere dahil olduklarında sadece Batı'nın baskı ve şiddet yüzüyle değil, onun getirdiği ileri üretim ve teknolojik yapılarıyla da tanıştılar. Ayrıca kapitalizmin buralara direkt etki ettiği

iddiaların aksine, kapitalizmin 16. yüzyıl itibari ile ticari kar mekanizması ile zaten Batı'da doğmuş olduğu fikri fazla gerçekçi görünmemekte. Çünkü kapitalist üretim biçiminin özünü meta üretiminin ücretli emeğe dayanarak seri biçimde yapılması oluşturur. Ticari kar mekanizmasının özünü ise alım-satım arasındaki bilimsel olarak saptanması çok zor, kar unsuru oluşturmaktadır. Esas kapitalist sermaye birikimi 18. yüzyıl sonrası İngiltere'de ciddi anlamda görülmüştür denilebilir. O nedenle bu az gelişmişlik problemini tamamı ile kapitalizmin planlı bir oyunu gibi okuyamayız. Kapitalizm öncesi meta ticareti ve yağma ile ilkel birikim yapma mekanizmaları da tarihsel olarak bu ülkelerin doğal dinamikleri ile gelişimini sekteye uğratmıştır. Kapitalizmin başlangıcının bazı yazarlarca yerkürenin meta ticaretine Batı istilacılığı ile açılması olduğu tezi kapitalist üretim biçiminin özünün eksik anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Brenner'in iddia ettiği gibi ücretli emeğin, kendisine ödenen ücretin üzerinde bir artı değer yaratarak, sadece ekonomik bir sözleşme çerçevesinde karşılıklı anlaşma ile üretim sürecine katılması, kapitalist sistemi kendinden önce gelen yapılardan ayırır. Pre-kapitalist formasyonlarda artı değere el konulması süreci büyük ölçüde egemen sınıfların hem ekonomik hem de politik güçlerinin kullanılması ile olmuştur. Emekçi kesimlerin rızası veya ücret gibi haklarının yasal bir karşılığı yoktu (Brenner, 1977).

1800'lerde İngiltere'den başlasa da sanayi devriminin ve kapitalizmin gelişiminde, karların makzimizasyonu için girişilen büyük yarışta ve kapitalist meta ticaretinin bir dünya sistemine dönüşümünde de bu coğrafyalarda yaratılan pazar ve kaynaklar çok büyük bir etken olacaktır. Yine de tekrar belirtmek gerekir ki kapitalizmin bu ülkelerde kurduğu eşitsiz ilişki, o toplumsal formasyondaki bütün problemlerin tek başına kaynağı değildi. Bütün bu sürecin dinamiklerini, çelişkilerini, Avrupa yayılcılığının az gelişmişliğin üzerindeki etkilerini bu araştırmada analiz etmeye çalışacağım.

AVRUPA YAYILMACILIĞI

1492 tarihinden itibaren daha önce komünal ve kendi geleneksel tarım toplumlarının üretim ve bölüşüm ilişkilerine tabi yerli topluluklar giderek Avrupa kaynaklı meta ticareti ağırlıklı üretim modellerinin etkisine açık hale geldiler. Bagchi'ye göre Avrupalılar egemenliklerini, tarımsal artığa o topraklarda el koyan yönetici eliti kontrol altına alarak sağladılar. Fakat bu sadece mevcut yönetici elitin devrilmesinden daha komplike bir olaydı. İspanyollar sadece topraklara el koymadılar, bu toplulukların ürettiği tarımsal ürünün kompozisyonunu değiştirerek, Batı pazarlarında satılabilir

metaları öne çıkarttılar (Bagchi, 1982: 23). Bu değişim haliyle doğal yollardan yerli topluluğun isteğinden çok sömürgeci gücün politik baskı ve şiddeti yoluyla gerçekleşti. Çünkü meta ticaretine uyum sağlayabilmeleri için bu topraklardaki küçük üreticinin üretim araçlarının egemenliğinden kopartılması gerekiyordu, Sömürgecilerin önündeki en önemli engelde nispeten eşitlikçi tarımsal bölüşüm geleneğinin özel mülkiyet ilişkilerinin gereklerine ters düşmesiydi. Bütün bu yaşananlarsa aslında iddia edildiği gibi meta ticaretinin ve özel mülkiyetin insanların doğalarının bir parçası olduğu ve pazarın olduğu her ortamda kendiliğinden ortaya çıktığı savının tarihsel olarak yadsımasıydı.

İspanyollar Meksika'da Aztek imparatorluğunun, Peru'da ise İnka medeniyetini silahlarının üstünlüğü ile devirirken boyunduruk altına aldıkları yerli halkın emeğine ve ürettiklerine beş farklı şekilde el koydular. Bunlardan ilki, İspanyol yetkililer ve yerleşimcilerce özel köylere konulan ve burada sadece bunların hizmetlerine bakan yerli halktı. İkinci olarak, yerli halk kendi yaşam alanlarından kopartılarak Meksika ve Peru'daki madenlerde çalışmak üzere bir nevi sürgüne tabi tutuldu. Üçüncüsü, yerli halkın en verimli toprakları, sulama sistemleri ve su kaynaklarına İspanyol sömürgecilerce el konulduğundan yerel nüfusun gelirleri önemli oranda düştü. Dördüncüsü, yerel halk tanımadıkları ve kendilerinin ihtiyaçlarını öncelleyen fakat İspanyol pazarına hitap eden farklı tarım ürünleri yetiştirmeye zorlandılar. Beşincisi ise İspanyollar evcilleştirilmiş hayvancılığı Latin Amerika'ya getirdi bu canlı hayvan besiciliği yerli halkın tarım ve sulama alışkanlıklarına toptan ket vurdu ve yerel halk alışkanlıklarını değiştirmek zorunda kaldı (Bagchi, 1982: 42).

Bu yüksek orandaki baskı ve sömürü sonucu Meksika ve Orta Amerika'da 1519'da 28 milyon olan yerli halk nüfusu 1605'e gelindiğinde 1.075 milyon kişiye düşmüştü. Karayipler bölgesinde ise 1492'de İspanyollara direnen 300 bin civarındaki yerli bir yüzyıl içinde neredeyse tamamen yok oldu (Rich,1967: 230) Bu nüfus yağması İspanyolların kendi anavatanlarına gümüş ve altın ihracını hızlandırdı fakat karşılığında üretim malı bulunmayan bu para fazlası ters teperek İspanyol ekonomisinde enflasyon ve durgunluğa sebebiyet verdi. Aksi bir biçimde bu ticaret sonucu İspanyolların diğer Avrupa ülkelerinden olan mal talebi artmış, kendileri görece fakirleşmişti.

Bu nüfusun artan oranda eksilmesi ve sonucunda ortaya çıkan emek açığı üzerine Portekizli tacirlerin bulduğu çözüm Batı Afrika'daki kabile topluluklarından ticari

mallara karşılık köle temin edilmesi idi. 16.ve 17. yüzyıllardan başlayarak Batı Afrika bölgesi Latin Amerika'nın plantasyonlarına köle kaynağı işlevini gördü. Köle ticaretinin devamı da sömürgecilikte olduğu gibi Beyazların üstünlüğü, vahşi yerlilere Hristiyanlık ve tanrı öğretisinin getirilmesi, vahşilerin verimli kullanamadığı kaynakların Batılılarca idare edilebilmesi gibi gerekçelere büründürülerek sürdürüldü (Hall,1996:110). Bu ırka dayalı sınıflandırma bugün bile Latin Amerika'da etkinliğini sürdüren çeşitli ırkları, Beyazlara renk yakınlığına göre hiyerarşiye sokan ırkçı ideolojilere zemin hazırlayacaktı. Daha sonra bu konudaki üstünlük Britanya'ya geçecek de olsa iki yüzyıl boyunca artan şeker, tütün ve pamuk gibi emek yoğun tarım ürünü üretiminde kullanılan köle emeği kişi sayısı olarak 200 bini geçecekti. Böylece aslında Kolomb'un Latin Amerika çıkartması ile başlayan yayılcılık süreci ve eksenini Afrika kıtasını da kapsayacaktı.

Politik alanda ise İspanyol krallığı bu sömürge ülkelerde yerel halkı kontrol etmede yerli elitlerden faydalanmaya çalışırken bunları çeşitli imtiyazlarla hiyerarşik bir biçimde İspanyol egemenliğinin hükmü altına soktu. Fakat yüzyıl boyunca devam eden baskı ve sömürü sonucu gerek azalan nüfus gerekse de baskıya başkaldıran yerli halk, İspanyolların baskı ve şiddetin oranını azaltmak zorunda kalmasına neden oldu. İspanyollardan kaçan yerli halk görece korunaklı olarak gördükleri büyük toprak sahiplerinin çiftliklerine sığınmak zorunda kalıyordu. Kendi topraklarını terk eden bu köylüler büyük toprak sahiplerine bir çeşit borç bağı ile bağlanıyor ve giderek yarı köle haline geliyordu. Bu durumun Avrupa feodalizminden ayrılan yönü ise, ilk olarak bu toprak sahibi sınıf (Crillos) politik bir amaçla hareket etmiyor, daha çok ticari karlarını artırma güdüsüyle çalışıyorlardı. ikincil olarak da Avrupa'daki serflerin durumuna göre yerel halk daha kötü koşullarda bir bağımlılık ilişkisi içindeydi (Bagchi,1982:47).

1770'lerde kötü durumdaki mali işlerini düzeltmek amacıyla İspanyol yöneticisi, Bourbon monarşisi, Peru ve Meksika arasındaki direk ticarete getirdiği kısıtlamaları kaldırdı. Görece kayıplarını kapatan ve nüfusunu yenileyen L.Amerika toplulukları ayrıca artan Avrupa pazarının talepleri ve de madencilikten elde edilen gelirlerin artması ile ekonomik olarak biraz düzleşti. Aynı günlerde serbest ticaretten karlarını yükselten yerel elit, kuzeyde 13 koloninin İngilizlere karşı verdiği mücadeleden de ilham alarak bağımsızlık konusunu gündeme getirmeye başladı(Parry,1974: 318). Fakat bu sınıfın sürüklediği bağımsızlık savaşının dezavantajları başlangıçtan itibaren görünürdü. Crillos denen yerel sınıfların politik ideolojisi 19.yüzyılda ki serbest ticaret ve serbest pazar, ikisi de İngiliz kaynaklı ideoloji, argümanları ile yeni bir ulus ve devlet inşasına girilmesiydi.

Benedict Anderson'da ulus inşa sürecine dair yaptığı saptamalarda bu ideolojik temelin ileride bu ülkelerin ABD'yle olan ilişkilerindeki zayıflığın da hazırlayıcısı olduğunu iddia eder (Anderson, 2006: 49-69).

Andre Gunder Frank, Lümpen Burjuvazi üzerine yazarken bu sınıfı şöyle tanımlar: Bu sınıf, yabancı sanayi ve ticaretin palazlandığı, ve giderek çıkarları dış elitlerle ortaklaşmış bir grup olarak L.Amerika'yı yabancı sermayenin bütün avantajları elde ettiği çarpık ve eşitsiz bir gelişim sürecine sokmuştur. Buna lümpen gelişim süreci de denilebilir (Frank,1974:5). Frank'le aynı görüşten Vitale de bu yerel elitlerin 1810'da başlattığı bağımsızlık mücadelesi ideolojik bir aydınlamadan çok, dışa bağımlı pazarda ekonomik gücünü artıran yerel burjuvazinin, politik gücü elinde bulunduran İspanyol monarşisi ile olan güç mücadelesine bağlar(Frank,1974:47).Aslına bakıldığında yerel elitin esas derdi ekonomideki dışa bağımlı çarpık, eşitsiz yapı değil politik gücün ve üst yapı kurumlarındaki karar alma mekanizmalarının İspanyolların elinde bulunması idi.

Aynı tarihlerde uluslararası ilişkilerde, gücün İspanya ve Portekiz'den İngilizlere geçtiği dönemde bu yerel yönetici sınıfın bağımsızlık mücadelesi de üretimde bağlı bulunduğu Avrupa pazarının etkin ideolojisi liberal ticaret çerçevesinde gelişti. Derinlemesine bakıldığında bu yeni kurulan devlet yapıları, ne eski toplumsal formasyondan miras alınan, ırkçı ve ayrımcı ideolojik söylemlerle hesaplaşmış, ne de yüzyıllarca hunharca sömürülmüş yerel köylülük ve köle ticaretinde kullanılmış siyahi nüfusa geçmişte uğradıkları haksızlıkları giderici bir reform sunabilmişti. Zaten üretim ilişkilerini üstte belirttiğim gibi borç bağları ve yarı kölecilik koşullarında büyük topraklarda yayılcı tarım üzerinden kurmuş bu elitin devlet iktidarını devralırken daha eşitlikçi ve demokratik bir düzen kurması beklenemezdi. L.Amerika yönetici sınıfının otoriter eğilimlerinin kaynağı genelde bu üstteki ilişkilerden kaynaklanmaktadır.

L.Amerika burjuvazisi, Avrupa örneğinden farklı olarak ekonomik liberalizmin siyasi izdüşümü olan liberal siyaseti de toplumun alt katmanlarını projesine ortak etmek anlamında anlamamış, özellikle köylü ve çiftçilerin marjinal konumu devam etmişti. Avrupa'da köylü üretimi sorununu 1649 öncesinde halletmiş Britanya dışındaki bütün örneklerde alt sınıf taleplerinin de burjuvazi tarafından dillendirilip temsil mekanizmasına dahil edildiğini görürüz. L.Amerika örneğinde bunun yapılmaya

çalışıldığı zamanlar olsa da alt sınıfların taleplerinin ekonomi ve siyasette ciddi anlamda temsil edildiğinden bahsetmek zordur.

AVRUPA SÖMÜRGEÇİLİĞİ VE ASYA

Bu bölümde Avrupa kaynaklı sömürgeciliğin Asya'nın üç önemli bölgesi, Çin, Hindistan ve Endonezya'ya nasıl yayıldığını inceleyeceğim. Endonezya ve takım adaları, Avrupa'nın en önemli baharat ticareti kaynağı olarak 16 ve 17. yüzyıllarda Portekiz ve Hollandalıların rekabetine sahne olmuştur.17. yüzyılda Hollandalılar, Portekizlilerden daha etkin bir ticari kontrol aldıkları ada grubunu yönetirken, sadece kendi silah ve denizcilik güçlerine değil, aynı zamanda birbirleri ile rekabet halinde olan yerel monark ve veliahtların iç çatışmalarını da dayanarak egemenliklerini pekiştirmişlerdi (Bagchi, 1982: 70).

Hollanda yönetimi pahada ağır baharat ticaretine ek olarak tekelleşme hamlelerini kahve üzerine de yaptı. Hollanda'nın Doğu Hindistan Şirketi sırf bu amaçla kurulmuştu. Bu tekelleşme sayesinde silah ve zor yoluyla yerel üreticilerden düşük fiyata aldığı mamülleri dışarıya satarken, aynı üreticilere kendisinin şişirdiği fiyatlarla ithal malları pazarlıyordu.

Hollandalıların bu yöntemleri de üstte incelediğimiz İspanyolların L.Amerika üzerindeki politikaları ile aynı sonucu doğuracak, yerel nüfus kayıplar vererek ciddi anlamda azalacaktı. Bu ticaretten elde edilen artı değer Hollandalılara, Napolyon savaşları sonrası başladıkları sanayileşme hamlesinde rekabet gücü de sağlayacaktı (Cribb, 2004: 193).Bunun sebebi ise Hollandalılar, İngilizler gibi önceden iç pazarı sanayileşmiş bir toplum olmadığından Endonezya üzerindeki bu tahakküm biçimi 1940'lara kadar devam edecekti.

Ayrıca adada birleşik bir güç oluşturabilecek sermaye sınıfının ortaya çıkması da Hollandalılarca engellenmişti. Sömürgeciler Mataram'daki ticaret hacmini yok ederek Java işadamlarının üretim altyapısını da sakatlayacaktı. Bunun dışında Hollandalılar yerel ticari ve siyasi işlemlerde (özellikle Çinli) yabancıları kayırarak yerel sınıfların kendilerine karşı birleşmelerini de engellediler. Bütün bu serüveni değiştiren olay ise 1929 sonrası depresyondur, Avrupalılar kendi içişlerine dönmüşken yerel düzeyde sermaye birikimi bir nebze olsun başlayabilmişti (Matsuo, 1970: 20).

İNGİLİZ EGEMENLİĞİ VE HİNDİSTAN

Hollandalılar gibi İngilizler de Doğu Hindistan şirketini kurarak büyük üretim çiftlikleri yolu ile artı değere el koyma yoluna gitti. İngilizler kontrolü sağlamadan önce Hindistan kast sisteminden anlaşılacağı üzere zengin toprak ağaları ve bunların keyfi yönetimlerinde angaryaya maruz bırakılan yoksul köylülerden oluşan bir yapıya sahipti. Çiftliklerde kümelenmiş bu toprak ağalarının hepsini kontrol edebilen merkezi bir idare ise istikrarlı bir şekilde kurulamamıştı. Bu çiftliklerde şeker, kahve, çay ve kauçuk ticareti üzerinde İngiliz tekeli bulunuyordu. Britanyalıların ayırt edici özelliği yerel çiftçilerden artığı, gerek dolaylı vergiler gerekse de bunlara sattığı sanayi ürünlerinin karlarından elde etmeleri idi (Lawson,2014: 112). Burada öne çıkan İngilizlerin siyasi yollar veya çıplak şiddet yerine ekonomik güçleri yoluyla sömürge ilişkilerini tesis etmeleri idi.

1757-1815 arası Hindistan, İngiltere tarafından ticari mekanizmalar yoluyla ciddi manada sömürüldü. 1765'de o zaman ki yerel kuvvet Moğol imparatorundan, Bengal'in toprak gelirlerini toplama yetkisini satın alan Şirket aynı anda vergi gelirlerini yükseltmek için yerel çiftçilerden aldığı vergili ürün miktarını da arttırdı. Bu 1769-71 arasında yerel bir açlık ve nüfus kırımına da yol açtı. Bu dönemde Doğu Hindistan Şirketi yerel ürünlerin seçimi ve üretim kararlarındaki tekelinin üzerine, afyon üretimi kontrolünü de ele aldı. Bu ilerde Çin pazarına girilirken İngilizlere hamle üstünlüğü sağlayacaktı (Lawson,2014: 164).

Bütün bu ticari ilişkiler, Britanya pazarına Hint mallarının girişinde yüksek gümrük vergileri ve diğer kısıtlar konmasının getirdiği avantajlarla, İngiltere'nin sermaye birikiminde ve Çin'e karşı dış ticaret açığının azaltılmasında büyük rol oynadılar. R. Collebroke'un tahminlerine göre Bengal bölgesinden dışarıya aktarılan artı değer 1757-1780 arası bölgenin gayri safi hasılasının yıllık yüzde 3-4 ünü buluyordu (Bagchi,1982:83). 1813'de Şirket yerel tekel haklarını kaybettiğinde oluşan bağımlılık ağları o kadar güçlü idi ki dış ticaretin kontrolü yine İngiltere ağırlıklı olmak üzere Batılı şirketlerin eline geçmiş ve yerel gelişim dinamikleri tırpanlanmıştı. Aynı yıllarda İngiliz sanayi ürünleri pazarlarını genişlettikçe kapitalizm öncesi ortaya çıkmış Hint yerel üreticileri potansiyel rekabete dayanamayacaktı. İngiliz pamuklu dokumaları Asya piyasasını ele geçiriyordu.

İngilizlerin bu egemenliğini pekiştiren bir diğer unsur da yerel üreticilerin toprak ve ekim şartlarını belirleyen keyfi İngiliz yönetmelikleriydi. Bu keyfi İngiliz kontrolü altında yerel üreticiler, gerek toprak sahipleri gerekse de topraksız köylülük, genellikle

geçinilebilecek düzeyde bir kazanca mahkûm edilmişti. İngiliz ticari egemenliği bu topraklarda kendisiyle işbirliği yapacak ve muhtaç haldeki yerel üreticilere faizle kaynak bulan toprak ağaları ve tefecileri ortaya çıkardı. Bu noktada İngiliz sömürgeciliğinin getirdiği bir çağdaşlaşma örneği olarak yerel demiryollarının gelişimi gösterilebilir ama bunlar daha çok Britanya'nın Hindistan'ı diğer sömürgelerine ve dış pazarlara bağlayan mal ve hizmet ulaşımını kolaylaştırıcı olarak inşa edilmişlerdi. Özellikleri ve yol güzergahları incelendiğinde bu demiryollarının genel olarak İngiliz ticari maliyetlerini düşürmek üzere planlandığı anlaşılabilir.

Britanyalılar bütün bu gelişmeler sonucunda özellikle 1836 ve sonrası tarihe serbest ticaret yılları olarak geçecek periyotta, Hindistan ve diğer sömürgelerinde köleliğin kaldırılmasını savunup özel mülkiyet ilişkilerinin kök salmasına uğraşırken, Hint yarımadası genelinde kapitalizm öncesi döneme ait birçok borç ve angarya pratiğinin İngiliz ticaretinin karlarına yardım ettiği müddetçe devam etmesine de göz yumdu. Bu feodal dönem mirası pratiklerin Hindistan'da ücretli emeğin fiyatını görece düşürdüğü ve iş saatlerini de uzun kıldığı iddia edilebilir. Bu tür, kapitalizmin kapitalizm öncesi ekonomik ve siyasi yapılarla karların maksimizasyonu için eklenmesi sorununun, özellikle yerli burjuva sınıfının ulusal bağımsız bir program ortaya koyamadığı formasyonlarda daha rahat ortaya çıkabildiğini L.Amerika'da da görmüştük. Üstte anlatılanlara paralel olarak, Hindistan'da da o dönemki yerli sanayinin öncülüğünü yapan sınıfların büyük toprak sahipleri ve tefeciler olması, doğal olarak önceliklerinin de sanayi gelişim ve rekabetten daha çok rant sağlamak olmasını getirir. Bu da geri kalmışlığın ve az gelişmişliğin perçinlenmesini sağlayan bir etkendi (Dutt,2013: 86).

ÇİN VE SÖMÜRGEÇİLİK

Çin devleti ise sömürge imparatorluğunun yayıldığı yıllarda eskiden görece Batı'ya üstünlük sağlamış görece tarım, teknoloji ve üretimde avantajlı konumda bulunan bir devlettir. Çin'in yayılmacılığı tercih etmemesinin en önemli sebebi olarak dış dünyaya karşı verdiği ticaret fazlasının ve sıkı bürokratik kontrolün rekabetçiliği ve merkezi iktidara muhalefeti dizginlemesinin olduğu söylenebilir. Çin, gelişmiş bürokrasisi sayesinde yerelden merkeze aktarılan düzenli kaynaklarla ve merkezin bu yerel fraksiyonlar üzerindeki sıkı kontrolü ile dışa kapalı bir gelişim modeli izleyebilmişti.8. ve 9. yüzyıllardan bu yana birikim sağlayan tekstil ve tuz ticaretinde

oldukça öne çıkan Çinli tüccarların Batı'daki gibi kapitalistlere evrilmemelerinin sebebi bu sıkı boyundurukta aranabilir.

Çin otoriteleri zaten 1842'ye kadar Çin içine mal getiren yabancı tüccarları Çinli aracı kullanmaya mecbur bırakmış, bu Çinli araçlarda devletçe sıkı denetime tabi tutulmuştu. 1840'lar sonrası emperyal kontrol zayıfladıkça bu araçlar İngiliz ve Batı ticaretinin işbirlikçilerine dönüşecektir. Britanya Avrupa'da giderek artan Çin malı çay ve el yapımı alet talebi karşısında açık vermekteydi ve bunun üzerine Çinli otoriteler üzerinde ticaretin serbestleştirilmesi konusunda baskı yapmaktaydılar. İşte tam bu tarihsel dönemde Doğu Hindistan Şirketi, Çin sınırından afyon kaçakçılığına başladı. Afyon getirdiği bağımlılık sorunu nedeniyle Çin pazarını dışa açmada önemli bir rol oynayacaktı (Greenberg, 1969:16)

Çin devletinin afyon konusundaki suçlamalarını reddeden Doğu Hindistan Şirketi aslında Bengal'de afyon üretiminde tekel sahibi ve Çin pazarına mal kaçıran Avrupalı tüccarların en büyük destekçisiydi. Afyon ve pamuk ürünü ile başlayan İngiliz ticareti yavaş yavaş koşulların verdiği avantajlarla eksi olan dış ticaret dengelerini İngilizler lehine döndürmeye başladı. Çin'de özellikle yerel pazarlarda ortaya çıkan nakit ihtiyacı ve akışkan ticaret Çin içinde bir mali sarsıntı yarattı. Bu mali krizi dizginleyemeyen Çinlilerin kaçak afyona el koyması ve kontrolleri sıkılaştırmasına İngilizlerin cevabı ise deniz ablukası ve silahlı güç sevkıyatı oldu.

Nanking antlaşması ile sonuçlanan afyon savaşlarının sonucunda İngilizler Çin'e yerli ticari aracı kullanma zorunluluğunu kaldırtırken, Hong Kong Britanya'ya devredildi. Ayrıca Shangay ve Kanton gibi diğer limanlarda serbest ticarete açılmak zorunda bırakıldı(Greenberg, 1969: 71). Ticaret ayrıcalıklarını sağlamlaştıran Bogue antlaşmasından sonra İngilizleri, ABD ile imzalanan Wangshia, Fransa ile imzalanan Wampoa antlaşmaları takip etti ve İngiltere'ye sağlanan ayrıcalıkların aynısını talep edildi. 1856-60 arası 2. afyon savaşları ise Avrupalı güçleri Çin imparatorluğunun içlerine daha da soktu. Dış müdahale o kadar etkin hale gelmişti ki, İngiliz ve Fransız'lar Ching hanedanının ilerici idealleri bulunan Taiping çiftçi ayaklanmasını bastırmasına da yardımcı oldular(Bagchi,1982: 99) Bütün bunlar Çin hükümrancılığını parçalarken, Çin'in farklı bölgelerinde yerel elitler oluşsa da bunların hiçbirinin 1900'ler de dahil ulusal bağımsız bir program etrafında toplumlarını birleştirebildiklerine şahit olunmadı.

SONUÇ

Sömürgeciliğin yayıldığı L.Amerika, köle ticaretine konu olan Afrika ve Asya'nın üç bölgesindeki örnekler, emperyal sömürü ilişkilerinin bu ülkelerin üretim organizasyonlarını, devlet biçimlerini ve tüketim yapıları değiştirdiğini gösterdi. Bu ülkelerdeki az gelişmişliğe yol açtığı öne sürülebilecek bu eşitsiz ve keyfi biçimde Batı'yı kayıran toplumsal ağların gerçekte az gelişmişlik ve ilgili bütün sorunların tek sebebi olarak gösterilmesi yanlış bir analiz olur. Doğal olarak üretim biçimleri, Batı ile karşılıklı ticari ilişkiler daha başlamadan da despotik ve hiyerarşik olan bu ülkelerde, Batı sömürgeciliği hiç devreye girmeseydi sonucun ne olacağı bugün tamamen spekülatif bir akıl yürütme olur. Fakat Troçki'nin eşitsiz ve birleşik gelişme üzerine yazdığı tezlerinde olduğu gibi bu toplumsal formasyonların bugünkü durumunu hatta geçmiş üretim ve siyasi organizasyonlarını sınırlarını aşan yapıların etkilerinden toptan arındırmak olanaksız(VanDerLinden, 2007: 145-165). Zaten Barrington Moore gibi yazarlar da dış etkilere açılan toplumsal formasyonlarda iç sınıf ve fraksiyonların karşılıklı mücadelelerinin de farklı toplumsal yapılara evrildiğini göstermişti. Mesela, dış baskı yoluyla Batı ile etkileşime giren feodal Japonya kapitalistleşmiş bir sanayi toplumuna dönüşürken, elitleri ile geniş köylü nüfusu arasındaki bağlar kopan Rusya ve Çin gibi toplumlarda kapitalist sisteme karşıt köylü ve işçi ağırlıklı devrimlerin yaşanması gibi(Moore,1966).

Bütün bu tarihsel hikayeden ve yukarıda yaptığım kısa incelemelerden çıkardığım ise sömürge döneminde kurulan ve Batı ile bu bölgeler arasında eşitsiz bir ticari dağılım ve bölüşüm ilişkisi tesis eden yapılar, nüfuz ettikleri formasyonların çoğunda çarpık gelişim modelleri ortaya çıkarmıştır. Bir yanda son derece katı ve hiyerarşik sosyal ilişkilerin hakim olduğu yapılar ile kapitalizmin teknoloji toplumunun getirdiği neo-liberal bireycilik bir ülkenin farklı bölgelerinde bir arada görülebilmekte. Bunun yanında kapitalist sistemin global ölçekte etkinliğini de hesaba katarsak az gelişmişliğin çözümünün oldukça girift bir konu olduğu anlaşılabilir. Tabi ki bugünün kapitalizmi neoliberal bir küresel ekonomi ağıyla bu eşitsiz yapıları çerçevelemiş ve işine geldiği tarihsel zaman ve yerlerde de kapitalizm öncesi yapıların ve ilişki biçimlerinin sürmesine göz yummaktadır. Bu da eşitsiz gelişim yasalarının bir başka ifadesi olarak okunabilir. Çünkü her ne kadar kapitalist uygarlık tarihsel bir ilerleme olarak nitelendirilse de, üretim biçimi olarak temel hedefin karların maksimize edilmesi olması, artı değerini yeniden üretiminde pre-kapitalist ilişki biçimleri ile eklemlenmeyi kolaylaştırır.

Burada pre-kapitalist ilişkilerle eklenmeden kastım, bazı modernizasyon teorilerinin iddialarının aksine, Batı tarzı kapitalist üretim ilişkileri tesir ettikleri toplumsal formasyonlarda doğrusal (Batı'nın aynısı) bir gelişim modeli tetiklememekte. Buradaki tarihsel sorun genelde ilerleme diye anlaşılan mefhumun sosyo-kültürel ilişkilerden soyut olarak ele alınmasında yatıyor. Bu az gelişmiş ülkelerde çarpık yarı-kapitalist, yarı-feodal tip yapıların ortaya çıkmasında başlıca faktör olarak kapitalizmin nihai amacının kar maksimizasyonu olması ve insanlara sosyal bir hizmet sunma gibi kaygısının bulunmaması gelmekte. Örneğin İngiliz Doğu Hindistan şirketi kırsal Hindistan'da kapitalist meta ticaretini yayarken buradaki yerel halkın hangi koşullarda yaşadığını veya uğradıkları politik baskıları gözetmeden karar almaktaydı. İşte bu noktada da, Britanya'da toplumsal çatışmalar sonucu oluşturulmuş egemenlerin hareketlerini kısıtlayacak kurallar aynı şekilde oluşmamakta. Kapitalist ticari ilişkilerde kendi egemenliklerine engel oluşturana kadar bu feodal ve köleci ilişkilerin meta ticareti ile yan yana bulunmasına ses çıkarmamaktaydı. Meta ticareti Avrupa'nın göbeğinde 20.yüzyılda Hitler faşizmi ile de birlikte rahatlıkla bir arada bulunabilmiştir. Az gelişmiş ve sömürüye tabi tutulmuş ülkelerinde talihsizliği, ulus devlet oluşturulması sürecinde kurdukları Batı tipi yapıların Batıdakilerle aynı sosyo-kültürel yapıları ortaya çıkaracağı yanılgısıydı. Ayrıca sömürgeleşme sürecinde Üçüncü Dünyada yönetici sınıf olarak ortaya çıkacak gruplarda asırlar süren bağımlılık ilişkilerinin sonucu olarak görece zayıf ve daha az birikim yapmış elitlerden oluşacaktı. Bu tür zayıflıklar ise devlet inşası projelerinde ister istemez demokratik evrim yerine devletin baskıcı araçlarının ağırlığını daha çok öne çıkaracaktı. Bu da bizi iç dinamiklerden bağımsız olarak dış etkenlere uzun süre bağımlı kalmış toplumsal formasyonlarda sahici bir ulusal sosyal gelişim modelinin olup olamayacağı sorusuna götürmekte.

KAYNAKÇA

- Anderson, B. (2006). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. London :Verso Books.
- Bagchi A K.(1982). *The Political Economy of Underdevelopment*. London: Cambridge University Press,
- Brenner, R. (1977). *The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism*. *New left review*, (104), 25.
- Cribb, R. B., & Kahin, A. (2004). *Historical dictionary of Indonesia*(Vol. 51). London: Scarecrow Press.
- Dutt, R. C. (2013). *The economic history of India under early British rule: from the rise of the British power in 1757 to the accession of Queen Victoria in 1837*. London : Routledge.
- Frank A.G. (1974). *Lumpenbourgeoisie; Lumpen development, Dependence, Class and Politics in Latin America*. New York: Monthly Review Press.

- Greenberg M.(1969). British Trade and Opening of China 1800-1842. London, Cambridge University Press.
- Hall.S. (1996)Cultural Identity and Diaspora,”In Contemporary Postcolonial Theory: A Reader. Padmini Mongia. (Ed.). London: Arnold, 1996: 110-121)
- Lawson, P. (2014).East India Company, : A History. London:Routledge
- Moore, B. (1966). Social origins of democracy and dictatorship.Boston: Beacon.
- Matsuo H. (1970).The Development of Javanese Cotton Industry.Tokyo, The Institute of Developing Economies,
- Parry J H (1974).Trade and Dominion.(London: Sphre Books.
- Rich P. (1967).Colonial Settlement and Its Labor Problems.London: Cambridge University Press,
- Van der Linden, M. (2007). The'law'of uneven and combined development: Some underdeveloped thoughts.Historical Materialism,15(1), 145-165.

BÖLÜM

7

ÇALIŞMA HAYATINDA STRES YÖNETİMİ

Dr. Öğretim Üyesi Fatma YILMAZ

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi

E-posta: ffatmaayilmaz@gmail.com

ATIF: Yılmaz, F. (2020). Çalışma Hayatında Stres Yönetimi. Ercan Karaçar, Özgür Kıran (Ed.), Sosyal Bilimlerde Güncel Konular ve Araştırmalar içinde (ss. 118-141). Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları

- BÖLÜM 7 -

ÇALIŞMA HAYATINDA STRES YÖNETİMİ

Dr. Öğretim Üyesi Fatma YILMAZ

*Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
E-posta: ffatmaayilmaz@gmail.com*

GİRİŞ

Sosyal varlık olan bireylerin, karşılaştıkları değişiklim süreçlerine uyum sağlamak için fizyolojik ve psikolojik sınırlarını zorlaması kaçınılmaz bir durumdur. İnsanlar zamana, teknolojiye ve yaşam koşullarına uyum sağlamak için belirlemiş oldukları sınırları zorlayarak hayatlarına devam etmektedir. Bu koşullar karşısında kişiler stres altına girmektedir. Modern yaşamın getirmiş olduğu stres, sadece kişisel yaşamda değil, çalışma yaşamında da etkisini göstermektedir. Stresin etkilerinden kaçınmak neredeyse imkansızdır.

Günümüzde, işyerlerinde yaşanan stresle birlikte stresin çalışanlar için ayrılmaz bir bütün haline gelmesi, bireyin olağandışı psikolojik ve fizyolojik tepkilere maruz kalması nedeniyle stresin günlük yaşamın önemli bir parçası olduğu düşünülmektedir. Kişiler özel ya da kamu sektörü fark etmeksizin stres yaşamaktadırlar ancak insanların stresten etkilenme dereceleri farklıdır. Bu nedenle, durumsallık yaklaşımında olduğu gibi, farklı durum ve ortamlar için farklı stres faktörleri (stresör) ve mücadele yöntemleri belirlemek gerekmektedir.

İnsanlar için stresle nasıl yaşanılacağını öğrenmek ve olumsuz sonuçlarını en aza indirmek çok önemlidir. Stresle başa çıkmak için, stresin semptom ve sonuçlarının ne olduğu, nasıl oluştuğu ve stresle başa çıkmak için ne yapılması gerektiği bilinmelidir.

Sonuç olarak, çalışma ortamındaki stres faktörleri, çalışanın fizyolojik ve psikolojik durumunu etkilediği için işletmenin konusu olmaktadır. Günümüzde istihdam yaratma, küreselleşme, serbestleşme ve özelleştirme gibi kavramların bir sonucu olarak, çalışanların kısa sürede çok çeşitli işler yapmaları beklenmektedir. Bu koşullar altında, çalışanlar roller, belirsizlik ve teşviklerdeki farklılıklar nedeniyle güçlü bir baskı yaşayabilmektedir. Bu gerilim ve kaygıya verilen isim olan stres, çalışmanın konusu olarak ön plana çıkmaktadır. Çalışmada işyerinde stres kavramı belirtileri, aşamaları,

kaynak ve sonuçlarıyla birlikte incelendikten sonra stresin bireysel ve örgütsel etki ve sonuçları açısından etkili olarak yönetilmesi konusu açıklanmıştır.

1. Stres Kavram Tanım ve Çeşitleri

Stres, modern çağın görünmez bir hastalığı olarak tanımlansa da, aslında tarih öncesi çağlardan insan yaşamının bir parçası olarak bilinen bir kavramdır ve çeşitli araştırmalara konu olmuştur (Rojas ve Kleiner, 2000, s.103). Stres sözcüğü Latince *Estrictia* kelimesinden gelmektedir. Stres on yedinci yüzyılda felaketleri ifade etmek için kullanılmıştır. On dokuzuncu yüzyılda, stres kavramının içeriği değişmiş olup, kuvvet ve baskı gibi nesnelere, bireyler ve manevi yapı için kullanılmaya başlanmıştır. Anlamdaki bu değişikliklerden sonra, bireylerin içyapılarında meydana gelen bozulmaya karşı direnç anlamında kullanılmaya başlanmıştır (Güney, 2015, s.3). Stres kavramı 1930'lu yıllarda ilk olarak Hans Selye tarafından ortaya atılmış ve insanların aşırı baskı altında olduklarında verdikleri tepkiler şeklinde kullanılmıştır. Kişiler stres yaratan unsurlar ile başa çıkamadıklarında ve endişeleri arttığında strese yükselmektedir (Kushwaha, 2014, s.470). Cüceloğlu'na göre stres "bir kişinin fiziksel ve zihinsel sonuçları olan uyumsuz koşullar üzerinde mücadelesidir" (Cüceloğlu, 1994, s.321). Stres temel olarak; vücudu etkilemekte olan dış olay veya koşullardır (Segerstrom ve O'Connor, 2012, s.128). Stres, bir kişinin çevresinden veya kendisinden kaynaklanan fiziksel veya psikolojik etkiler, önce vücut üzerinde etki eden bir kuvvet ve daha sonra gözlemlenen fiziksel etki sonucunda ortaya çıkan davranış veya fiziksel değişiklikler olarak tanımlanabilir (Gümüştekin ve Öztemiz, 2005, s.64).

İş stresi, çalışanların çalışma ortamında sık sık karşılaştıkları tehditlere olan tepki şeklinde tanımlanmaktadır (Chuang ve Lei, 2011, s.551). Ayrıca iş stresi, bireyin çalışma ortamındaki durumunun algılanmasından kaynaklanan kişilik işlev bozukluğu olarak da tanımlanmaktadır (Hwang ve diğerleri, 2013, s.242). Stresin olumlu stres ve olumsuz stres olmak üzere iki çeşidi bulunmaktadır.

Stres, insanlarda psikolojik ve fizyolojik değişiklikleri ifade etmektedir. Genel bir tanım vermek zordur, çünkü farklı şekillerde, farklı insanlarda, farklı semptomlarla ortaya çıkmaktadır. Bir kişinin stres seviyesi, stres algısına bağlıdır. Stres bazen zararlı ve bazen faydalı sonuçlar verebilmektedir. Diğer bir ifadeyle, stres her zaman zararlı değildir (Segerstrom ve O'Connor, 2012, s.3-4). Stres kavramını sadece olumsuz bir perspektiften yorumlamamak gerekir. Kaygı anlamında stres bir insanı kötü

hissettirirken, konfor ve rahatlık düzeyindeki stres kişi için yararlı olabilmektedir. Olumlu stres, çalışma hayatında memnuniyet ve motivasyonun olumlu bir değerlendirmesini yansıtırken, negatif stres düşük moral ve memnuniyetsizlik anlamına gelmektedir (Keser, 2014, s.14).

2. Stresin Belirtileri

Her bireyin veya mesleğin kendine özgü stresli yönleri ya da durumları bulunmaktadır. Güç mücadeleleri, sıkıcı toplantılar, çok az veya fazla iş yükü, dedikodular ve işyerinde çatışma gibi durumlar, stres yaratmak için yeterli altyapıyı hazırlayacak faktörlerdir (Iqbal ve Waseem, 2012, s.54).

Stresli çalışanlar belirli bir süre sonra stres belirtileri göstermeye başlar, her insan farklı düzeylerde iç ve dış uyaranlardan etkilenir ve farklı tepkiler verir. Stres aynı zamanda bir insanın zihinsel ve çevresel uyaranlarına bir tür tepkidir ve insanlarda çeşitli belirtiler gösterir. Okutan ve Tengilimoğlu (2002) bu belirtileri şu şekilde sıralamaktadırlar:

- Öfkeli ve sinirli hal,
- Aşırı heyecan durumu veya bunalım hali,
- Kalp çarpıntısı yaşama,
- Ağız kuruluğu hissetme,
- Artan içgüdüsel davranış, duygusal dengesizlik,
- Kendini dışa kapama,
- Güçlü bir ağlama isteği,
- İş ve çevreye konsantre olamama,
- Uyumsuzluk ve kafa karışıklığı
- Bilinmeyen korkular,
- Ruhsal gerginlik yaşama ve tetikte olma hali.

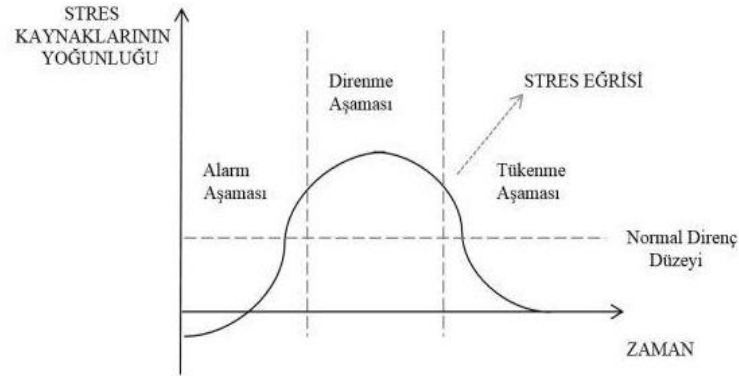
Zihinsel stres belirtileri şu şekilde özetlenebilir: sıklıkla görülen hafıza kaybı, dikkat eksikliği, konsantre olmada ve karar vermede güçlük, fobiler, artan hatalar, intihar girişimi vb. (Eren, 2010, s.309).

Çalışma hayatında ve bireylerin günlük yaşantılarında önemli yere sahip olan stres, tüm kuruluşlarda profesyonel olarak ilgilenilmesi gereken bir kavram haline gelmiştir. Stres, iş memnuniyeti, genel çalışan memnuniyeti ve motivasyonundan

doğrudan veya dolaylı olarak etkilendiği düşünülürdüğünde bunun ne kadar önemli olduğu açıktır. Aslında, stresle başa çıkmak için çeşitli önlemlerin benimsenmesi, kuruluşların maliyetlerinde dolaylı bir azalma ve çalışanlarının mutluluğu sayesinde çalışılabilir uygun bir ortam sağlar. Bu bağlamda, hem özel hem de kamu kuruluşları için stres ve stresle mücadele yöntemlerinin önemi artmaya devam etmektedir (Çökük, 2018, s.66).

3. Stresin Aşamaları

Stres kaynağıyla karşılaşan kişinin sinir sistemi çalışmaya başlar ve stres kaynağından aldığı stres Sinyalleri aktive olur. Bu, vücudun bir stres kaynağına alışılmadık şekilde tepki vermesine neden olur. Bu durum vücudun yüzdeki gerginliğini arttırır. İnsan vücudunda yaşanan gerginlik savaş veya kaç reaksiyonunu oluşturur. Bu sendrom genel adaptasyon sendromu olarak adlandırılır. Genel adaptasyon sendromunun aşamaları üç aşamadan oluşur: alarm, direnç ve tükenme (Altıntaş, 2014, s.12).

Şekil 1. Genel Uyum Sendromu

Kaynak: Sabuncuoğlu, Z. ve Tüz, M. (2001). *Örgütsel Psikoloji*, Bursa: Alfa Yayınları.

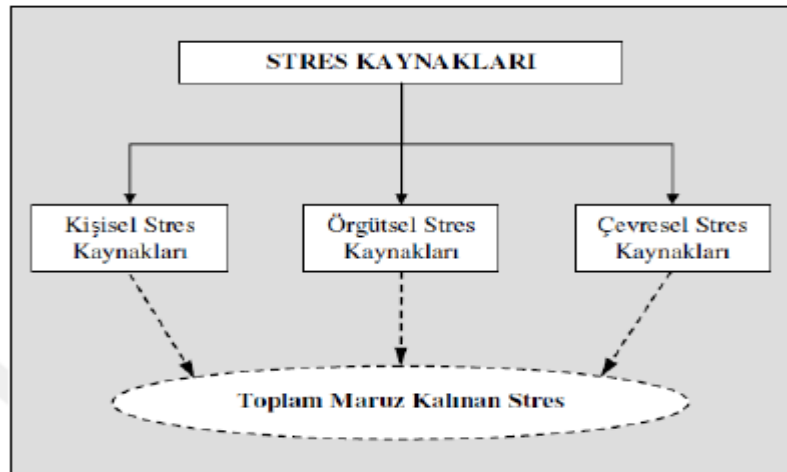
Alarm aşaması bir stres faktörü açığa çıktığında ve kısa vadeli olduğunda ortaya çıkan ilk aşamadır. Endişe verici bir reaksiyonla, vücut kendini korumaktadır. Vücut strese maruz kaldığında, kan basıncı, dokulara kan akışı, kan şekeri seviyeleri ve bilişsel aktivite artar. Bu, bir kişinin bir stres kaynağıyla yüzleşmeye veya bundan kaçınmaya hazır olduğu dönemdir. Alarm aşamasını, uyum veya direnç aşaması takip eder. Stresin kaynağına uyum sağlanırsa, her şey normale döner. Stres aşıldığında, parasempatik sinir sistemi hareket etmeye başlar ve kasılma kuvveti, kalbin ritmi ve hızı, kan basıncı, solunum sistemi ve kas gerginliği azalır. Eğer bu aşama başarılı olursa, vücudun işlevleri

normale döner ve çalışmazsa vücut iflas eder. Direnç devam ettikçe, vücudun savunması zayıflar ve kişi çeşitli koruyucu mekanizmalar kullanarak alarm aşamasında olumsuz durumları ortadan kaldırmaya çalışır. Strese neden olan faktörler ortadan kaldırılamazsa ve adaptasyon gerçekleşmezse, üçüncü aşama olan tükenme aşaması başlar. Tükenme evresi sırasında kişi tükenmektedir ve stres kaynağı hala mevcuttur. Stresin yoğunluğu, bir kişinin uyarlanabilir yeteneklerini kötüleştirir ve tükenmişliğin bir sonucu olarak, vücut çeşitli hastalıklara karşı savunmasız hale gelmektedir (Kurşun, 2014, s.6).

4. Çalışma Hayatında Stres Kaynakları

Stres, örgütsel davranış ve çalışma psikolojisi kavramları, tıp ve mühendislik gibi alanlarda araştırma konusudur. Özellikle bu yüzyılda, içeriği, sonuçları ve üstesinden gelme yöntemleri birçok kişi ve kuruluş tarafından sürekli olarak tartışılmaktadır. Bunun belirlenmesi güçte olsa, stresi günümüzün karmaşık kavramlarından biri ve zamanımızın hastalığı olarak tanımlayan araştırmacılar vardır (Çetinkaya ve Korkmaz, 2019, s.94). İş stresi hem kuruluştaki bireyler hem de kuruluşun kendisi için ciddi bir sorundur (Timuroğlu ve Yılmaz, 2019, s.701).

İş stresi, karmaşık, gelişmiş ve çeşitlenmiş bir çalışma ortamında çalışan insanlar için de kabul edilebilir hale gelmiştir. İnsanlar zamanlarının çoğunu işte harcadıkları veya iş için kullandıkları için, işyerinde stres insanların günlük yaşamlarında önemli bir yer tutmaktadır (Gök, 2009, s.432). Çalışanlar üzerinde birçok stres kaynağı vardır ve bunlar farklı şekillerde sınıflandırılmaktadır. Stres kaynakları Şekil 2’de gösterilmektedir.

Şekil 2. Stres Kaynakları

Kaynak: Güçlü, N. (2001). Stres Yönetimi, *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21(1), s.96.

Strese neden olan kaynaklarını kişisel stres kaynakları, örgütsel stres kaynakları ve çevresel stres kaynakları şeklinde 3'e ayırmak mümkündür.

4.1. Kişisel (Bireysel) Stres Kaynakları

İnsanlar çevrelerinde meydana gelen olaylardan değil onlara yükledikleri anlamlardan etkilenmektedirler (Gümüştekin ve Öztemiz, 2004, s.63). Kişisel stresin ilk kaynağı biyofiziksel kaynaklardır. Biyolojik ve bedensel kaynaklara örnekler doğuştan gelen sistem bozuklukları, salgı bezleri veya hormonal dengesizlikler ve kalıtsal hastalıklardır. Bu tip bir kişinin sıklıkla hipertansiyon ve kolesterol nedeniyle kalp hastalığına ve stresin neden olduğu birçok farklı hastalığa yakalandığı iddia edilebilir. Bu tür insanların strese karşı daha duyarlı oldukları ve stresi diğer insanlardan daha yoğun yaşadıkları ifade edilmektedir (Eren, 2010, s.294).

İnsanların fiziksel ve zihinsel dengesini bozarak stres oluşumuna neden olan faktörlerden biri maddi ve finansal problemlerdir. Kötü ekonomik koşullar, bazen doğrudan veya dolaylı olarak bir engel, çatışma veya sorun kaynağı olabilir. Stresin ana nedenlerinden biri, ekonomik durumu etkileyen düşük gelirdir. Öte yandan, düşük reel gelir seviyesinden dolayı insanların akım güclüğü çekmesi kaçınılmazdır. İnsan vücudunun canlılığını korumak için, bu konulardaki yetersiz tatmin, fizyolojik dengenin bozulmasına ve sonuç olarak bazı hastalıkların oluşumuna yol açacaktır (Gümüştekin ve Öztemiz, 2004, s.64).

Yaşam tarzı, yaş ve cinsiyet gibi faktörler de bir başka kişisel stres kaynağı olarak görülebilir. Yaşam biçimi olarak çeşitli bağımlılıklara sahip olmak, farklı ortamlarla ve farklı insanlarla zaman geçirmek, mevcut yaşam tarzından ve hayatta değişiklikler yapmak, umduklarını bulamadıklarında hayal kırıklığı, içinde buldukları depresyon nedeniyle vücut direncinde bir düşüş gibi faktörler stres kaynağı olarak görülebilir. Strese neden olan faktörlerden biri de cinsiyettir ve kadınların erkeklerden daha fazla stres yaşadıkları düşünülmektedir.

İş ve aile arasındaki çatışma da işgücü için önemli bir stres unsuru olarak tanımlanmış ve kuruluşların verimliliğini olumsuz etkilediği görülmüştür. İş-aile çatışması yaşayan çalışanlar, iş ve aile rollerinin performansındaki dengesizlik nedeniyle işyerinde daha yüksek bir stres düzeyine sahiptir. Stresli çalışanların görevlerini yerine getirirken daha az aktif ve temkinli oldukları ve sinirlilik belirtileri gösterdikleri tespit edilmiştir (Yılmaz, 2019, s.132-134).

Bazı çalışmalar da A tipi kişilik davranışının kalp hastalığı ve stres riski ile ilişkili olduğunu göstermektedir. Fredman ve Rosenman yaşam tarzı ve kalp hastalığı arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Bu çalışmada derinlemesine gözlem ve görüşme yöntemi kullanılarak davranışlarına göre Tip A ve Tip B olarak sınıflandırılmıştır. Çalışmaya göre; tipi kişilik zamanla sürekli rekabet eden ve sabırsızlık hissi veren insanlarda kendini gösterir. Bu tipler sabah erkenden uyanıp işe gider, hızlıca çay içip yemeklerini yerler, hızlıca yürür ve aynı anda birden fazla iş yapmaya çalışan insanları içerir. Sesleri ve hareketleri sürekli telaşlıdır. Başkalarını dinleme eğilimi değil, araya girme eğilimindedirler. Hırslı, rekabetçi ve başarılıdırlar. B tipi kişilik ise daha uyumlu, daha rahat, daha az iddialı, daha az rekabetçi, saldırgan olmayan, detaylara takıntılı olmayan, tehditler karşısında zorlanan ve tehdit edilen her şeyi akışkan bir tarzda bırakan kişilerdir (Aytaç, 2005, s.4). Bu doğrultuda A tipi kişilik özelliklerine sahip çalışanların daha fazla stres yaşadıklarını söylemek mümkündür.

4.2. Örgütsel Stres Kaynakları

İnsanlar modern iş dünyasındaki ekonomik, sosyal, kültürel ve teknolojik değişikliklere ayak uydurmak için çaba göstermektedirler. İş ortamı insan yaşamının önemli bir parçasıdır. Bu nedenle, bir kişinin çalışma ortamında ortaya çıkabilecek sorunların insanlar üzerinde olumsuz bir etkisi olabilir ve strese neden olabilir.

Luthans'a göre örgütsel stres faktörleri; idari politikalar ve stratejiler, organizasyon yapısı ve dizaynı, organizasyon süreçleri ve çalışma koşullarıdır. Benzer bir ayrım da Özkalp ve Kirel (2010) tarafından yapılmıştır.

Özkalp ve Kirel (2010, s.432) stres kaynaklarını beş başlıkta toplamıştır. Bunlar:

1. Örgütsel yapı ve örgüt ikliminden kaynaklı nedenleri
2. Yapılan işin niteliğinden kaynaklanan nedenler
3. Örgüt içi ilişkilerden kaynaklanan nedenler
4. Kariyer gelişiminden kaynaklanan nedenler
5. Fiziksel çevre koşullarından kaynaklanan nedenler

Bir işletmede çalışanları etkileyen birçok farklı stres kaynağı olabilir. İş ile ilgili en yaygın bilinen stres kaynakları şu şekildedir; işten çıkarılma, rütbe azalması, üstler ile ilgili sorunlar, çalışma koşullarındaki değişiklikler (uzun iş saatleri vb.), iş tasarımı, iş

gereksinimleri, sıkıcı ve rutin iş, olumlu durumlar (yeni iş, başarı, vb.), başarısız olma korkusu, desteğin yetersiz oluşu, işin güvensizliği, rol çatışmaları, değişiklikler, yeni teknolojiler, yetersiz veya fazla iş yükü, aşırı kurallar ve düzenlemeler, kararlara katılamama, kişilerarasındaki yetersiz ilişkiler, örgütsel yapı, örgütsel liderlik, örgütsel politika, iletişim sorunları, ödemelerdeki eşitsizlik, örgüt kültürünün eksikliği, ortak hedeflerin eksikliği, inançlar duygular vb. (DeFrank ve Ivancevich, 1998, s.55-56).

Örgütsel stres, farklılıklar ve psikolojik süreçlerden etkilenen bireylerin aşırı psikolojik ya da fiziksel talepler yükleyen durum ya da olayların sonucu olarak çevreye karşı tutumu olarak tanımlanmaktadır. Bu kişisel ve iş ilişkilerinden kaynaklanan ve insanların normal işlevlerini yerine getirmesini engelleyen bir durumdur (Erdoğan, 1996, s.270-278).

4.2.1. Örgütsel Yapı ve Örgüt İklimi ile İlgili Stres Kaynakları

İşletmelerde, örgüt yapısının ana stres kaynaklarından biri olduğu ileri sürülmektedir. İşletmenin yapısı ile ilişkili stres kaynakları; organizasyondaki departmanlar arasındaki negatif rekabet ve çatışmalar, sıkı denetim, organizasyon hedef ve yöntemlerinin belirsizliği, işin uyguladığı baskı, meslektaşlarla soğuk ilişkiler, tedirgin davranışlar, karar verme sürecine dahil olamama, iş arkadaşlarına karşı tutum ve davranış, örgütsel sistemde karışıklık, yöneticilerin yetersiz yetki ve sorumluluğu, bağımsız karar verme ve uygulama fırsatlarının sınırlı olması, astlarının yetki ve görevleri tam olarak belli olmaması vb. şeklinde ifade edilmektedir (Özkalp ve Kirel, 2010, s.188).

Örgütlerdeki strese neden olan yapıya ilişkin durumlar; karar alma sürecine katılmama, terfi imkanlarının olmayışı, ücret eşitsizliği, bürokratik engeller, adil olmayan performans değerlendirmenin uygulanması ve gerçekleştirilmeyen talepler olarak sıralanabilmektedir.

Karar alma sürecine katılmama; Ivantsevich (1983)ve arkadaşlarının yaptıkları bir araştırmada, işletmenin aldığı kararlara çalışanların katılmaması veya kararlara katılımın az olması neticesinde kişilerde kendilerine güvensizlik, iş tatmininde azalma, iş devamsızlık, bilgi paylaşımında azalma ve bunlarla birlikte stres durumlarının ortaya çıktığı görülmüştür (Örnek ve Aydın, 2008, s.181).

Terfi imkanlarının azlığı; kariyer sorunları işletmenin yapısının neden olduğu stres nedenleri arasında önemli bir yer tutmaktadır. Herkes mesleğinde ilerlemek istemektedir. İşyerinde kendini geliştirerek daha yüksek pozisyonlara erişmek, geliri

artırmak ve daha fazla itibar kazanmak için ek çabalar harcanmaktadır. Bu durumda kişinin kendisini baskı altında hissetmesine ve strese neden olmaktadır (Gümüştekin ve Öztemiz, 2004, s.65).

Bürokratik engeller; adaletsizlik ve örgüt içindeki bürokratik bir yapı karşısında, çalışanlar umutsuzluğa düşmekte ve stres yaşamaktadırlar. Kendisine verilen görevin kendisine uygun olmadığına ve haksız olduğuna inanan bir kişi, örgüt içerisinde mutlu olamaz. Üstlerin astlara karşı olan sıkı denetimleri baskıları da bir diğer stres yaratan faktördür (Aydın, 2017, s.42).

Adil olmayan performans değerlendirme; çalışanın kariyeri üste bağlı olduğunda, çalışan kendisine nesnel olarak davranılmadığını düşünebilir. Kişiler hangi performans değerlendirmesinin hangi kriterlere göre yapıldığını bilmek istemektedirler. Değerlendirme tarafsız değilse, çalışan işini kaybetme noktasına gelebilir. Bu durum da çalışmada stres yaratmaktadır (Aydın, 2017, s.42).

Ücret eşitsizliği; Çalışmaları karşılığında yaşamlarını devam ettirebilmek için ücret almanın yanı sıra, çalışanlar başarılı olduklarında kişisel tatmin de kazanırlar. İşleri için aldıkları ücret, işçilerin ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli değilse, insanlar sıkıntıya girer. Enflasyon ve hayat pahalılığından muzdarip olan kişi ek iş aramaya başlar. Fazla mesai yaparak gelirini artırmaya çalışır. Bu nedenle, düşük bir maaş alan kişi strese girmektedir. Enflasyon karşısındaki ücretlerin yetersiz olması nedeniyle, fazla çalışma yapan kişilerin sağlığı aşırı çalışmaların yarattığı stres nedeniyle kötüleşmektedir (Aydın, 2017, s.42).

Gerçekleştirilemeyen istekler; işletmede doğru işlere doğru kişileri yerleştirmek hem işletmeler hem de işverenler için çok önemlidir. İş tanımları çalışan için uygun olmalı ve becerilerini vurgulamalıdır. Aksi takdirde hangi koşullarda çalışacağını bilmeyen bir kişi işten memnun değildir ve işin bir parçası olmayacaktır. Ayrıca, gerçekçi olmayan iş tanımları nedeniyle, kişinin iş tatmini ve verimliliği azalacaktır. İşveren, çalışanın performansını iş tanımına göre değerlendireceğinden, gerçekçi olmayan bir performans değerlendirmesi ile karşılaşan bir çalışanın terfi imkanları da azalacaktır. Bu durumda kişi de stres yaratacaktır. Bu nedenle, doğru ve eksiksiz iş tanımları hazırlamak son derece önemlidir (Aydın, 2017, s.43).

4.2.2. *Yapılan İşin Niteliğinden Kaynaklı Stres Kaynakları*

Her işin kendine özgü sorunları ve stresli durumları vardır. Bazı meslekler diğerlerinden daha fazla stres yaratırlar. Çalışan pozisyonları yaşadıkları stres seviyesi açısından önemlidir. Tipik olarak, aşırı strese neden olan işlerde çalışan insanlar işe daha az odaklanırlar ve zaman açısından baskı altında çalışmaya zorlanırlar (Gül, Oktay ve Gökçe, 2008, s.3).

Yapılan işin niteliğinden kaynaklanan stres unsurları beş gruba ayrılır, bunlar; işin yoğunluk ve monotonluğu, zaman baskısı, işte tehlike unsurunun varlığı, rol belirsizliği ve rol çatışması ile vardiyalı çalışma düzenidir.

İş yoğunluğu ve monotonluğu; Organ ve Bateman'a (1991, s.384) göre, çalışan performansı öznel olarak değerlendirilmeli ve en uygun iş miktarı belirlenmelidir. En uygun iş miktarı belirlenmezse, kişiye aşırı iş yüklenir. İş yükü tarafından ezilen bir kişi, vardiyasını tamamladığında sosyal yaşamında hareket etme enerjisine sahip olamayacaktır (Örnek ve Aydın, 2008, s.168). Özkalp ve Kirel çalışmalarında; fazla çalışmaya ve az işin stres yaratmasına ek olarak, dünyadaki en zor işin hiçbir şey yapmamak ve az işi yükünün de monotonluk ve can sıkıntısına yol açarak strese neden olacağını ifade etmektedirler (Özkalp ve Kirel, 2010, s.382).

Zaman baskısı; üst düzey yöneticiler de diğer çalışanlar gibi zaman baskısı yaşayarak strese maruz kalmaktadırlar. Bu nedenle, iş planları çok iyi uygulanmalıdır. Çoğu durumda gereksiz formaliteler, rastgele organize edilen faaliyetler, kontrolsüz durumlar, sık ziyaretçiler, telefon görüşmelerinin sıklığı gibi durumlar çalışanları fazlaca meşgul etmekte ve zamanlarını boşa geçirmelerine neden olmaktadır. Bu duruma rağmen, işgücü verimliliğini artırmak için yöneticiler, çalışanların işi bitirip bitiremeyeceklerini düşünmeden hızlı ve pratik olmasını beklerler böyle bir durumda çalışanların psikolojik bir baskı hissederek stres ve gerginlik yaşamalarına neden olur (Güney ve Demir, 1998, s.138).

İşyerlerinde tehlike unsurunun varlığı; bazı mesleklerdeki tehlikeli çalışma koşullarının bir sonucu olarak, kişiler stres yaşarlar. Örneğin, boyalarla çalışan bir işçi, o kimyasalları solumak durumundadır veya yüksek binalardaki bir inşaatçının düşme veya ölme riskini alması gibi durumlar strese neden olmaktadır. Her gün bu tehlikelerle karşı karşıya olan işçi, endişe, gerginlik ve stres yaşar. İş yaparken onları düşünmek de motivasyonu kötüleştirebilir. İşyerinde tehlike oluşturan faktörler şu şekildedir (Örnek

ve Aydın, 2008, s.173): Kaygan zemin, yetersiz aydınlatma, bakımsız işyeri, arızalı veya hatalı el aletleri, makine koruyucularının kullanılmaması, stokların tehlikeli depolanması.

Rol belirsizliği ve rol çatışmaları; rol belirsizliği kavramı, rolün sınırları, gerçekleştirilmesi gereken hedefler ve kabul edilmesi gereken sorumluluklar konusunda açıklık getirilmemesi olarak tanımlanır. Yani bireyin ne yapacağını bilmemesidir. Michigan Üniversitesi'nden araştırmacılar, rollerindeki belirsizlikleri hakkında şikayet eden kişilerin eskisi kadar işle ilgili faaliyetlerden zevk almadıklarını, işletme içindeki işlevlerin önemli olmadığını düşündüklerini, işle ilgili gerilim ve stresin artarak özgüvenlerini yitirdiklerini ileri sürmüştür (Stora, 1992, s.23). Rol çatışması iki farklı talep karşısında yaşadığı güçlü bir baskıdır. Örneğin, bir yönetici bir çalışmayı kısa sürede bitirmesi için baskı uygularken, çalışan meslektaşları, yöneticinin aynı işi aynı zamanda kendilerinden de beklediğini düşündükleri için meslektaşları üzerinde uzun süre çalışmalarını için baskı yaparlar (Steers, 1991, s.551).

Vardiyalı çalışma düzeni; vardiyalı çalışma programına katılan bir kişi belirli sürelerde çalışmayı kabul etmiş sayılmaktadır. Fakat vardiyalı çalışma sistemi bireyin fiziksel dengesini bozmakta ve işyerinde strese neden olarak bireyin sosyal ilişkilerini olumsuz yönde etkilemektedir (Deveci, 2019, s.41).

Sonuç olarak insanların kendisinden kaynaklanan faktörler önemli bir stres kaynağı olmasına rağmen, çevresel ve işle ilgili stres faktörleri de önemlidir. Çalışma hayatı; ücretler, sosyal güvenlik ve çalışanlar için belirli bir hedeflere ulaşma gibi bazı sosyal faydalar kadar işten kaynaklanan stres gibi bazı sağlık sorunlarını da beraberinde getirmektedir (Çökük, 2018, s.63).

4.2.3. Örgüt İçi İlişkilerden Kaynaklı Stres Kaynakları

Üstler ile astlar arasında çeşitli nedenden dolayı kurulan ilişkilerin bozulması, işyerinde önemli bir stres kaynağı olarak kabul edilmektedir. Hiyerarşik yapı, iletişim eksikliği, örgüt iklimi ve ikincil ilişkiler bireylerde strese neden olur ve işletme içi stres kaynakları olarak gösterilebilir (Genç, 2005, s.270). Üstler ve astlar ile ilişkilerin bozulması çalışanlar açısından önemli bir stres durumudur. Yöneticilerin başarısında ve işletmelerin etkinliğinde önemli olan faktörlerden biri de iletişim sürecidir. İşgörenlerin çalışmalarını yönetebilmek bir yöneticinin önemli görevlerinden birisidir. Yönetim otoritesini kullanması ve işgörenlerin bu yöndeki beklentilerinin çatışması iş ilişkilerini

bozarak kişiler için strese neden olur (Yumuşak, 2007, s.86). İşletmelerin yüksek kademelerindeki yöneticilerin veya yöneticilerin otoriter yönetim biçimleri işyerinde stres kaynakları olarak görülmektedir. Otoriter yöneticilerin yarattığı korku, kaygı ve gerilim insanlara baskı yapar. İnsanlar sürekli olarak cezalandırma korkusuyla karşı karşıyadır, yapılanların takdir edilmemesi, iş ilişkileri ve iş iletişimi eksikliği nedeniyle kişinin işyerinde stresi artmakta, üretkenliği ve verimi azalmaktadır (Soysal, 2009, s.340-341).

4.2.4. Kariyer Gelişiminden Kaynaklı Stres Kaynakları

Bir kişinin kariyer planlaması sırasında karşılaştığı stres kaynakları; değerlendirmenin nesnel ölçütlere göre yapılmadığına dair bir şüphe olması, terfi veya öznel davranış eksikliği, başarıyı değerlendirmek için standart olmayan kriterler, bireylerin performans değerlendirme sistemini anlama yetersizliği, yetersiz ve hızlı terfi, hırsların önlenmesi ve başarı arzusu, bilgi eksikliği ve adil ve güvenilir olmayan performans değerlendirme sonuçlarına göre yapılan kariyer planlamalarıdır (Okutan ve Tengilimoğlu, 2002, s.20). İşletmelerde kariyer gelişimi, emeklilik ve transfer gibi konularda karar verirken, liderlerin elinde herkesin rasyonel olarak muamele göreceğini gösteren herhangi bir kriter yoksa, çalışanın kuruma olan bağlılığı azalacak ve stres düzeyi artacaktır (Yumuşak, 2007, s.87). İnsanlar iş hayatında gelişme kaydedebilecek ve terfi edebilecekleri kuruluşlarda çalışmak isterler. Kişilerin terfi edememelerinin nedeni çalışanın kişisel özellikleri ile işin nitelikleri arasında bir uyumsuzluk olabilir. İnsanlar başkalarının kendilerine değer vermesi konusunda oldukça duyarlıdır. Çalışanlar tarafından değerlendirmelerin adil bir şekilde yapılmayacağı düşünüldüğünde stres ortaya çıkmaktadır (Kurşun, 2014, s.32).

4.2.5. Fiziki Çevre Şartlarından Kaynaklı Stres Kaynakları

Çevrenin fiziksel koşulları, hava durumu, gürültü ve ışıklandırmadan oluşur ve insanlar üzerinde birçok olumlu ve olumsuz etkisi vardır. Fiziksel çevresel faktörler, düşük ısı, nem, bir kişinin iş yapma yeteneğini etkileyen fizyolojik ve psikolojik duruma dayanan birçok çalışma, yetersiz veya çok parlak aydınlatmanın iş yerinde kazalara, yol açtığını ortaya koymuştur. Aynı zamanda gürültülü bir ortamda iletişim sorunları da yaşanabilmektedir (Yumuşak, 2007, s.104). Çalışma ortamındaki insanların olumsuz fiziksel koşulları çalışanın fizyolojik ve zihinsel yorgunluğuna neden olur. Bir kişi olumsuz fiziksel koşullar nedeniyle stres altındadır. Çalışma ortamındaki fiziksel stres

kaynakları şunlardır (Aydın, 2017, s.46): Kalabalığın neden olduğu gürültü, aydınlatma kaynaklı durumlar, çalışma ortamındaki ısı ve nem oranı, çalışma ortamındaki zararlı maddeler.

4.3. Çevresel Stres Faktörleri

Günümüz dünyasında, insanların stres kaynaklarının işle ilgili olup olmadığını belirlemek zordur. Bunun nedeni insanların bir iş, sosyal ve aile üçgeninde yaşamasıdır. Kural olarak, iş hayatının iş dışına yansıdığı görülebilir. Bunun tersini yaşamak da mümkündür. Çevrenin iş hayatını etkilediği de görülmektedir. Belirli bir sorumluluk seviyesine sahip olanların aile hayatlarını iş ile dengelemeleri ve her iki hayatı da özel bir sosyal ortamda sürdürmeleri gerekmektedir (Erdoğan, 1999, s.35). Stres ile ilişkili birçok çevresel faktör vardır. Bir kişinin yaşadığı çevreyle ilişkili stresörler, çalışma yaşamı dışında kalan stres kaynaklarıdır. Bunlar şu şekilde sıralanmıştır (Okutan ve Tengilimoğlu, 2002, s.20): Sosyal, ekonomik ve kültürel sorunlar, teknolojik değişiklikler, fiziksel çevre koşulları.

Sosyal, ekonomik ve kültürel sorunlar; stresin en önemli kaynakları ekonomik durumlardır. Özellikle yoğun ekonomik krizleri olan gelişmekte olan ülkelerde işsizlik, işletmelerin küçülmeye gitmesi, düşük ücretler ve saatlerindeki dengesizlikler gibi nedenler çalışanların geleceğe kaygıyla bakmalarına neden olmaktadır. Özellikle, geçindirme durumunda olduğu bir aileye sahip olan kişinin işsizliği, eşi ve çocuklarına karşı temel görevini yerine getirmemesi ciddi bir strese sebebiyet verir (Eroğlu, 2006, s.422). Çevresel stresin bir diğer faktörü de kültürün yapısıdır. Kültürün devamlılığı ve hareketi için sürekli değişimler geçirmesi gereken bazı insanlar buna çok kolay adapte olabilirken, diğerleri bu değişikliklerle uyumsuz olabilir. Günlük telaş ve dinlenememe, tatile son verme, kendine zaman ayıramama, azalan komşuluk ve yakın aile ilişkileri gibi faktörler çevresel stres kaynaklarıdır ve bu tür stres faktörlerinin insanlar üzerindeki genel etkisi iş hayatında daha fazla stresin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Erdoğan, 1996, s.288).

Fiziksel çevre koşulları; gürültülü ortamlar, ağır araç trafiği ve çevre kirliliği gibi faktörler insanlarda strese neden olabilir. Bu faktörlerin stresli etkileri, bireyin çevre algısına bağlı olarak değişmektedir. İnsanlar bu faktörlerden büyük ölçüde etkilendiğinde, bazı psikolojik, fiziksel ve davranışsal değişikliklere neden olabilmektedir (Tutar, 2000, s.66-68).

İnsanların yaşadıkları çevre koşulları kişiliklerinin bir parçasıdır. Doğuştan gelen özellikler değiştirilemez fakat çevresel durumlar değiştikçe kişilerin davranışları da değişir ve kişiliklerindeki bir takım değişiklikler görülebilmektedir (Özdevecioğlu, 2002, s.115).

5. Çalışma Hayatında Stresin Sonuçları

İş, önemli bir zaman dilimi, beklentiler, anlam ve maddi ve manevi tatmin karşılığında bir kişinin hayatının merkezinde yer alan profesyonel bir faaliyettir. Bir çalışma ortamı, bir kişinin tam olarak kontrol edemediği, ancak mutlaka mevcut olduğu bir ortamdır. Motivasyon ve başarıyı artırmak için bireysel ve örgütsel değerlerin iş hayatında tanımlanması ve uyarlanması önemlidir. Örgütsel stres faktörlerinin bireysel strese ve bireysel stres faktörlerinin örgütsel strese yol açtığı bilinmektedir. İşyerinde yaşanan stres durumları bireysel stresi arttırmakta ve organizasyon yapısını olumsuz yönde etkileyerek iş verimliliğini azaltmakta, kaliteyi düşürmekte ve iş maliyetini artırmaktadır. İş yükünde dengesizlik, idari sorunlara ve strese neden olabilmektedir (Soysal, 2009, s.337).

Çalışma hayatında stres; örgütsel, bireysel ve çevresel bir takım etki ve sonuçlara neden olabilmektedir.

5.1. Stresin Örgüt Üzerindeki Etki ve Sonuçları

Genel olarak, kişisel stres sadece bir kişi veya örgüt ile sınırlı değildir. Stres, başkalarına sözlü ve fiziksel olarak kötü davranışlara neden olur. Stresli bir kişi bu sorunu iş ve aile ortamına taşıyarak olumsuz olarak yansıtabilmektedir (Pehlivan, 2008, s.109).

Stresin işletmeler üzerindeki olumsuz etkileri şu şekilde özetlenebilir (Yılmaz ve Ekici, 2003, s.8):

- Örgütsel bağlılıkta azalma
- İş tatminsizliği
- Düşük mal ve hizmet kalitesi
- Kararların etkililiğinin azalması
- Personel devir hızında artış
- Örgütsel iklimin kötüleşmesi

- Sağlık bakım maliyetleri artışı
- Çalışanların şikayetlerinin ve taleplerinin artması
- Sabotaj ve hile
- Müşterilerin şikayetlerinin sayısını arttırma
- Bölümler arasındaki işbirliğinin zayıflaması
- İş kazalarında artış
- İşe devamsızlığın artması
- Uyarı ve cezalarda çoğalma
- Sigorta ödeme miktarlarında artış
- Aleyhte açılan dava sayılarında artış
- Kariyer durgunluğu
- Örgütsel iletişimin ve işletme içi iletişimin zayıflaması
- Çay ve yemek molalarının süresinin uzaması Gibi işten kaytarma davranışları gösterme
- İşletmenin imajının bozulması

Yöneticilerin, İş görenlerin çalışma sırasında onların nasıl davrandıklarını anlamaları, gelecekte gösterecekleri davranışların neler olabileceğini tahmin etmeleri ve davranışları yönetme, değiştirme ve kontrol etme yeteneklerini geliştirmeleri gerekmektedir (Gümüştekin ve Öztemiz, 2005, s.62).

5.2. Stresin Birey Üzerindeki Etki ve Sonuçları

Stresin kişiler üzerindeki etkilerini fizyolojik, psikolojik ve davranışsal olarak gruplamak mümkündür. Bu sonuçlar tüm bireylerde eşit sıklıkta görülmez, ancak stres devam ettiğinde bu belirtiler kötüleşmektedir (Aksoy ve Kutluca, 2005, s.458).

Strese bağlı fizyolojik bozukluklar şu şekilde sıralanabilir (Kırel, 1994, s.48):

Dolaşım sistemi ve kalp damar hastalıkları; çarpıntı, aritmi, göğüs ağrısı, yüksek tansiyon.

Solunum sistemi hastalıkları; aşırı solunum, bronşit ve astım.

Sindirim sistemi hastalıkları; iştahsızlık, hazımsızlık, aşırı beslenme, gastrit ve ülser gibi bozukluklar.

Üreme sistemi hastalıkları: soğukluk, cinsel isteksizlik.

İç salgı bezi hastalıkları; diyabet.

Cilt hastalıkları: egzama, ürtiker, saç dökülmesi, sedef hastalığı.

Hareket sistemi hastalıkları: Kas gerginliği, kalsifikasyon, migren ve kronik baş ağrılarından kaynaklanan hastalıklar.

Stresin psikolojik sonuçları, özellikle sinirlilik şeklinde ortaya çıkabilir. Bu stres faktörleri iyileştirilemediğinde, karamsarlık duygusu ikincil bir duygu olarak ortaya çıkmaktadır. Stresten kaynaklanan en önemli psikolojik bozukluklar; anksiyete, depresyon, uykusuzluk ve halsizliktir (Gökler ve Işıtan, 2012, s.156).Ardıç 2009'a göre, davranışsal stres belirtileri altı noktada toplanmıştır. Bunlar arasında uykusuzluk, uyku isteği, iştahsızlık, yeme alışkanlıklarında artış, sigara içme ve alkol kullanımı sayılabilir.

İnsanlar çalışma hayatında karşılaştıkları stres kaynakları ile tek baş edemezler. Bu durumda, kişi stres yönetimi tekniklerini uygulamalıdır. Öğrenmesi ve uygulaması kolay olan bu yöntemleri kullanarak, kişi stresi kontrol etmeye çalışır. Öte yandan yönetim, uygulanan organizasyon programlarını kullanarak stres ortamını çalışma ortamından kaldırarak çalışanlara daha rahat bir ortam sağlamaya çalışmalıdır (Gümüştekin ve Öztemiz, 2005, s.62).

5.3. Stresin Yararlı Sonuçları

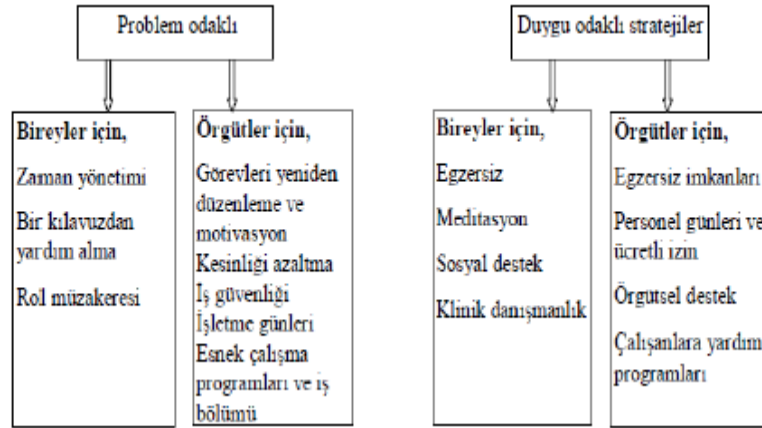
Aslında, stresin her zaman insanlar tarafından olumsuz, istenmeyen bir durum (hastalık, iş kaybı vb.) olarak görülmesine rağmen; istediğimiz ve beklediğimiz olumlu olayların (meslekte yükselmek, evlilik, meşhur olma vb.) da rolü vardır. Pozitif stres insanları motive eder ve başarı sağlar. Pozitif stres insanlara kaliteli, uzun ve sağlıklı bir yaşamı da beraberinde getirmektedir (Altıntaş, 2014, s.68).Dengeli bir şekilde yaşandığında stres motive edici bile olabilmektedir. Yaşanan optimal stres, çalışan üretkenliği artırmak için motivasyon sağlamaktadır (Örnek ve Aydın, 2008, s.139).Aslında, yüksek başarılar elde etmek için biraz stres yaşamak gereklidir (Okutan ve Tengilimoğlu, 2002, s.17).

Zihinsel ve fiziksel sağlığı korumak, üretken ve üretken bir yaşam sürmek için stres yönetimi gereklidir. Stres yönetiminin amacı her türlü stresten kaçınmak değil,

verimlilik, enerji ve canlılık alanlarında pozitif bir kuvvet yaratmaktadır. Amaç stresin optimum düzeyde tutulmasını sağlamaktır. Stres yönetimi ile stresin olumlu etkileri desteklenir ve olumsuz etkiler de azaltılmaya ya da ortadan kaldırılmaya çalışılır (Gümüştakin ve Öztemiz, 2005, s.61-62). Olumlu stres, çalışanları ruhsal ve fiziksel olarak teşvik eder, hayal gücünü uyarır, yaratıcılığı uyararak dikkati arttırmaktadır. Bir kişinin onu karamsarlığa atmadan üstesinden gelebileceği ölçüde ve derecede enerji veren stres, pozitif stres olarak tanımlanmaktadır (Arat, 2010, s.85).

6. Stres Yönetimi

Stres etkili bir şekilde aşılamadığında, stresin insanlar üzerinde bazı fizyolojik ve psikolojik etkileri olmaktadır. Stres durumunda yapılacak ilk şey; durumu kabul etmektir. Buradaki en önemli şey sağlığı korumaktır ve hayatın kontrolünü ele geçirmektir. Stres tamamen önlenemeyecek veya ortadan kaldırılabilecek bir durum değildir. Bununla birlikte, bir kişi maruz kaldığı stres seviyesini belirleyebilir. Stres, bir noktaya kadar güç, başarı ve tecrübe kazandıran, zorluklarla baş edebilmeyi kolaylaştıran, duygusal, fiziksel ve zihinsel tepkilerdir (Barutçugil, 2004, s.409-410).

Şekil 3. Stres Yönetim Stratejileri

Kaynak: Gümüştakin, G. E. ve Öztemiz, A. B. (2004). Örgütsel Stres Yönetimi ve Uçucu Personel Üzerinde Bir Uygulama. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23, 61-85.

Sorun odaklı yaklaşım; strese neden olan faktörleri tanımlamayı ve strese neden olan bu faktörlerin üstesinden gelerek stresin yarattığı olumsuz etkileri ortadan kaldırmayı amaçlayan bir yaklaşım olarak tercih edilmektedir. Bu yaklaşımı benimseyen bireylerin ve kuruluşların stres karşısında daha iyimser ve başarılı olmaları beklenmektedir. Duygusal odaklı yaklaşım ise, etkenlerden ziyade, yaşanan olayda

pozitif yönde düşüncelerle stres ile baş etmeyi ifade etmektedir (Gümüştekin ve Öztemiz, 2004, s.68).

Stresin üstesinden gelmede problem odaklı ve duygusal olarak kullanılan bu yaklaşımlarda, değerlendirilebilecek ana yöntemler temel olarak bireysel ve örgütsel düzeylerde ele alınmaktadır.

6.1. Bireysel Stres Yönetimi

Bireylerin stresle başa çıkmalarında çeşitli yöntemleri vardır. Bu yöntemlerin uygulanması her zaman kolay değildir. Çalışanların zaman sorunları nedeniyle işyerinde stresle başa çıkmaları zordur. Bu nedenle işverenler çalışanlarının stresle başa çıkmasına yardımcı olacak bazı alternatifler sunmalıdırlar. Kurumsal organizasyonlarda bazı yapıcı stres yönetimi uygulamalarıyla karşılaşabilmenize rağmen, birçok şirket bu duruma yeterince dikkat etmemektedir. Bununla birlikte, insanlar stresle baş etmeye de hazırlıklı olmalıdır. Bireysel stresle başa çıkmanın bazı yolları şunlardır (Gümüştekin ve Öztemiz, 2004, s.68-70):

- Etkili zaman yönetimi
- Gevşeme uygulamaları
- Yoga ve meditasyon
- Derin nefes alma yöntemi
- Olumlu düşünme
- Egzersizler
- Davranış açısından öz denetim
- Olumlu iletişim, sosyallik
- Gıda kontrolü, kafein, sigara ve alkolü bırakmak
- Hobi edinme
- Değiştirilemeyen durumları kabul etme

Değişiklikler sonucunda, stresin üstesinden gelmek için bireysel yaklaşımlar daha etkili bir yaklaşım olarak ele alınmaktadır. Bu yöntemi kullanarak bireyler ve kuruluşlar fiziksel ve psikolojik yönleri üzerinde kontrol sahibi olurlar. Kişisel yaklaşımlar sayesinde insan vücudunda ve zihninde başlayan ve zararlı olan strese karşı önlemler alınarak stres tamamen etkisiz hale getirilmeye çalışılmaktadır. Böylece bireyselleştirilmiş stres

yönetimi yaklaşımları en etkili çözümlerden biri haline gelmektedir (Güney, 2007, s.624-630).

6.2. *Örgütsel Stres Yönetimi*

Çalışanların maruz kaldığı stres ve çatışma durumları, örgütün etkinliğini doğrudan etkilemektedir. Elbette, bazı stresli ve çatışma durumlarının verimlilik üzerinde olumlu bir etkisi olabilir. Örneğin, yeni bir yöneticinin veya promosyonun gelmesi, yeni işletme bilgilerinin öğrenme arzusunu arttırması gibi. Çalışanların bazıları için stres, etkinliği ve verimliliği arttıran da bir faktör olabilmektedir (Luthans, 2011, s.293).

İşletmelerde çalışanların aşırı düzeydeki streslerinin önlenmesine yönelik bazı öneriler bulunmaktadır (Arıkanlı ve Ulubaş, 2004):

- Kurum için çekici bir çalışma ortamı yaratarak memnuniyeti arttırmak ve personel hareketliliğini azaltmak.
- Rol çatışmalarını ve rol belirsizliğini en aza indirmek için rollerle ilgili açık ve tutarlı beklentiler sağlamak.
- İş yükünün eksikliğine ve fazlalığına sürekli dikkat etmek ve işte uygun değişiklikleri yaparak iş akışını yönetmek.
- Çalışanlar ve işletmedeki değişiklikler arasında iyi bir denge sağlamak ve kuruluş dışındaki değişen koşullara ayak uydurmak için çalışanların kendilerini geliştirmesi gerekmektedir. Bununla birlikte, bu değişiklikler çalışanlar arasında stres yaratacak kadar yaygın ve hızlı olmamalıdır.
- Çalışanlar sürekli olarak teşvik edilerek ve desteklenmelidir, çalışanların ihtiyaçlarını karşılanarak çalışanlar arasındaki ekip çalışmasını desteklenmeli ve ekip bağlılığı arttırılmalıdır.
- İşyerinde ilerleme sağlamak, uzun vadeli sağlık, memnuniyet ve kendini ifade etmenin yanı sıra her çalışanın kısa vadede verimliliğini sağlamak için mümkün olduğunca personel kariyerlerini planlaması yapmak.
- Tüm çalışanların kararlarında etkili olacakları fırsatlar sağlamak.
- Stresli personel için stres yönetimi hizmetlerini desteklemek.
- İşçilerin yapısını dikkate alarak fiziksel çalışma koşullarını düzenlemek.

İşletmelerin çalışma ortamında stres kaçınılmazdır ve kuruma maliyetleri oldukça yüksektir. Kuruluşlar tarafından stresin önlenmesi için yöntemlerin geliştirilmesi, kuruluşa büyük ekonomik faydalar sağlayacaktır. Stres yönetiminde önce kaynağını belirlemeli ve örgütsel tedbirlerle stresi ortadan kaldırmaya veya azaltmaya çalışmalıdırlar (Örnek ve Aydın, 2011, s.87).

Stres yönetimindeki tüm tekniklerin bireysel ve örgütsel hedeflere ulaşmada bir takım vardır. Crampton ve diğerlerine (1995, s.16-18) göre, stres yönetimi programına dahil edilmesi gerekenler; iş yerindeki stresörleri belirlemek ve kontrol altına almak, çalışanların strese neden olan faktörleri tanımlamasına yardımcı olmak, hedefler belirlemek, üst yönetimden destek almak, stres yönetiminin faydaları hakkında çalışanlarla görüşmek, stres ve stres düzeylerini tanımlamak için çalışanlara yardımcı olmak, çalışanlara stresle nasıl baş edebileceklerini öğretme şeklinde sıralanabilir.

7. Duygular ve Stres

Yaşanan olumsuz duygular değişime karşı stresli veya güvensiz hissetmeyi ve güvensizliğe yol açmayı içermektedir (Saunders ve Thornhill, 2002). Tükenmişlik sendromunun başlangıç evresi ve duygusal açıdan tükenme durumu bireyin maruz kaldığı stres ile yakından ilgilidir (Maslach ve Goldberg, 1998). Rutter ve Fielding (1988)'in tarafından yapılan bir araştırmada iş yaşamında iş görenleri zorlayan duygusal koşullar ve bunların bastırılması durumunda bireylerin strese itildiği ortaya konmuştur. Duyguların bastırılması sonucu zamanla iş görenler arasında çatışma duygusu yaşanabilmektedir. Çatışma duygusu yaşayan iş görenler arasında ise bütünleştirme ve uzlaşma stratejisini kullanan yöneticilerin çalışanlar üzerindeki stresi azalttığı; hükmetme stratejisini kullanan yöneticilerin çalışanlar üzerindeki stresi arttırdığı görülmektedir (Otrar ve Övün, 2007, s. 95).

Duygusal zeka ve stres arasında da ilişki bulunmaktadır; duygusal zekanın yüksek olması düşük stres algısını sağlamaktadır (Enns ve diğerleri, 2018). Aynı zamanda duygusal zekası yüksek olanlar stresli olayları diğerlerinin görebileceğinden daha az tehdit edici veya daha az zorlayıcı olarak görmektedirler (Abdollahi ve diğerleri, 2018). Yüksek duygusal zeka seviyesi iş stresini azaltmaktadır ve duygusal zeka stres yönetiminde önemli bir araçtır (Kheirkhah ve diğerleri 2018). İş stresi ve işten ayrılma niyeti ile duygu düzenlemesinin ılımlı rolü incelendiğinde, iş stresi ile işi bırakma niyeti

arasında pozitif bir korelasyon olduğu ancak bu durumun pozitif yöndeki duygular ile değişebileceği ortaya konmuştur (Xu ve diğerleri, 2018).

SONUÇ

İşyerindeki düşük stres, insanların motivasyonunu, üretkenliğini, yaratıcılığını ve üretkenliğini olumlu bir şekilde etkilemekte; işyerindeki stres seviyeleri yüksek olduğunda ise bu olumsuz bir motivasyon kaynağı olarak kabul edilmektedir. İnsanların günlük yaşamlarında birçok stres faktörü vardır, ancak bunlar arasında en etkili işyerindeki stresörlerdir. Çalışma hayatındaki en temel stres faktörleri arasında kişilerin işlerini kaybetme korkuları, terfi edememeleri, rol çatışmaları ve rol belirsizlikleri, iletişim eksiklikleri, az veya fazla iş yükü olarak sayılabilir. Stresli bir ortamda çalışmak, iş memnuniyetsizliğini arttırmakta, depresyon, kendini değersiz hissetme, örgütsel bağlılığın azalması ve kişiler arası psikolojik mesafeye yol açtığı düşünülmektedir. İnsanlar bazen stresle başa çıkabilirlerken bazen de stresli durumlar karşısında yıpranma, bitkinlik, yenilgi, kızgınlık, yalnızlık ve tükenmişlik hissi yaşamaktadırlar.

Stres, insanların çevreleriyle kurdukları ilişkiler neticesinde ortaya çıktığından stresin negatif etkilerini engelleyebilmek ancak kişilerin çevrelerini kontrol ederek mümkün olacaktır. İnsan çevrelerindeki değişikliklerin sürekli izlenmesi ve bilinçli olarak denetlenmesi stres yönetimi anlamına gelmektedir. Bu bağlamda; strese neden olan faktörleri ortadan kaldırmak veya kontrol etmek ve daha sonra insanların strese karşı direncini güçlendirmek gerekmektedir.

İşletmelerde, özellikle yönetim ve çalışanlar arasında sosyal diyaloglar geliştirilmelidir. Yönetim ve çalışanlarda uyumlu bir ortama ulaşıldığında çalışanlar için stres faktörleri belirlenecek ve kontrol altına alınarak güçlü bir ilişki kurulacaktır.

İşletmelerin başarısı, çalışanların başarısı ile doğru orantılıdır. Stresiz çalışma hayatı göz önüne alınamayacağı için, bunu çalışanlar için stresi gerek zararlarını en aza indirerek gerek başarıyı yakalamak için bir motivasyon unsuru olarak kılarak dengeli yani optimum düzeyde tutacak ayrıntılar göz önünde bulundurulmalı ve örgüt kültürü ile örgüt iklimi buna göre tasarlanmalıdır. Çalışanlara hem sosyal hem de organizasyonel olarak gerekli destek sağlanmalı ve kuruluşun misyonlarına stresle ilgili stratejiler eklenerek hedeflere ulaşmak için, uygun bir çerçeve hazırlanmalıdır. Örgütlerin strese mücadelede başarılı olmaları iş - aile - sosyal yaşam arasında dengenin kurulabilmesi için İş görenlerin desteklenmesine bağlıdır.

KAYNAKÇA

- Abdollahi, A., S. Hosseinian, H. Panahipour, M. Najafi and F. Soheili (2018). Emotional Intelligence as A Moderator between Perfectionism and Happiness. *School Psychology International*, 40(1), 1-16.
- Aksoy A. ve Kutluca, F. (2005) Çalışma Hayatında Stres Kaynakları, Stres Belirtileri ve Stres Sonuçlarının İncelenmesi Üzerine Bir Araştırma, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*. 49, 457-486.
- Altıntaş, E. (2014). *Stres Yönetimi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Arat, M. (2010). *Kriz ve Stres Yönetimi*. İstanbul: Lisans Yayıncılık.
- Ardıç, A. (2009). Öğrencilerde Strese Neden Olan Etkenler ve Başa Çıkma Davranışları. Millî Eğitim Bakanlığı Eğitimi Araştırma ve Geliştirme Dairesi Başkanlığı, Ankara.
- Arıkanlı, A. ve Ulubaş, B. (2004). *Yönetim, Yönetim Fonksiyonları ve Yönetici Davranışları*. Ankara: Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Yayınları.
- Aydın, H. (2017). *Duygusal Zeka (EQ) ve Stres Yönetimi İlişkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Nişantaşı Üniversitesi SBE.
- Aytaç, S. (2005). *İş Stresi: Oluşumu, Nedenleri, Başa Çıkma Yolları, Yönetimi*. İş Stresi Yönetimi El Kitabı, Bursa.
- Barutçugil, İ. (2004). *Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi*. Ankara: Kariyer Yayınları.
- Chuang, Ning-Kuang-Lei, and Simon A. (2011). JobStressAmong Casino Hotel Chefs in A Top-TierTourism City. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 20(5), 551-574.
- Crampton, S. M.,Hodge, J. W., Mishra, J. M. and Price, S. (1995). Stressand Stress Management. *Sam Advanced Management Journal*, 60.3, 10-18.
- Cüceloğlu, D. (1994). *İnsan ve Davranışı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Çetinkaya, F. ve Korkmaz, F. (2019). Algılanan Sosyal Destek ile Stres Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(1), 91-103.
- Çökük, B. (2018). Örgütsel Stres Düzeyinin Ölçümü ve Demografik Değişkenlerle İlişkisi: Bir Kamu Organizasyonu Örneği. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 9(2), 59-83.
- Defrank, R. S. and J. Ivancevich (1998). Stress on theJob: An Executive Update. *The Academy of Management Executive*. 12(3), 55-56.
- Deveci, B. (2019). İş Stresi ve Turizm İşletmelerinde Yapılan Araştırmalara İlişkin Bir Değerlendirme. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(20), 39-53.
- Erdoğan, İ. (1996). *İşletme Yönetiminde Örgütsel Davranış*. İstanbul: İşletme Fakültesi Yayını.
- Erdoğan, İ. (1999). *İşletme Yönetiminde Kişiliğe Bağlı Çatışma, Stres ve Çözüm Yolları*. Ankara: Mess Yayınları.
- Eren, E. (2010). *Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi*. İstanbul: Beta Basım Yayın.
- Eroğlu, F. (2006). *Davranış Bilimleri*. İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım.
- Genç, N. (2005). *Yönetim ve Organizasyon*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Gök, S. (2009). Çalışma Yaşamının Önemli Bir Sorunu: Örgütsel Stres. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 27(2), 429-448.
- Gökler, R. ve Işıtan, İ. (2012). Modern Çağın Hastalığı; Stres ve Etkileri. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 154-168.
- Güçlü, N. (2001). *Stres Yönetimi*. Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 21(1), 91-109.
- Gül, H., Oktay, E. ve Gökçe, H. (2008). İş Tatmini, Stres, Örgütsel Bağlılık, İşten Ayrılma Niyeti ve Performans Arasındaki İlişkiler: Sağlık Sektöründe Bir Uygulama. *Akademik Bakış*, 15(11), 1-11.
- Gümüştekin, G. E. ve Öztemiz, A. B. (2004). Örgütsel Stres Yönetimi ve Uçucu Personel Üzerinde Bir Uygulama. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23, 61-85.
- Güney, G. (2015). Örgütsel Stres Kaynaklarının Çalışanlar Üzerine Etkileri ve Stres Yönetimi, Isparta Adliye Çalışanları Üzerine Bir Uygulama. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi SBE.
- Güney, S. (2007). *Yönetim ve Organizasyon*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

- Güney, S. ve Demir, A. (1997). Kamu ve Özel Sektördeki Tepe Yöneticilerinin İşle İlgili Stres Kaynaklarının Karşılaştırılması. *Verimlilik Dergisi*, 2, 129-140.
- Hwang, Jinsoo-Hyun, Sunghyup S. and Park, J. (2013). Segmentation of Hotel Employees by Occupational Stress and Differences in Demographic Characteristics. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 18(3), 241-261.
- Iqbal, M. and Waseem, M. A. (2012). Impact of Job Stress on Job Satisfaction Among Air Traffic Controllers of Civil Aviation Authority: An Empirical Study from Pakistan. *International Journal of Human Resource Studies*, 2(2), 53-70.
- Keser, A. (2014). İş Stresi Kaynakları. Ankara: Salmat Basım Yayıncılık.
- Kheirkhah, M. F. Shayegan, H. Haghani and E. J. Jalal (2018). The Relationship Between Job Stress, Personality Traits and the Emotional Intelligence of Midwives Working in Health Centers of Lorestan University of Medical Sciences in 2017. *Journal of Medicine and Life*, 11(4), 365-370.
- Kirel, Ç. (1994). Stresin Bireysel Sonuçları. Eskişehir: AÜAÖF Yayınları.
- Kurşun, A. (2014). Çalışma Hayatında Stres ve Stresle Mücadele. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kushwaha, S. (2014). Stress Management at Workplace. *Global Journal of Finance and Management*, 6(5), 469-472.
- Luthans, F. (2011). *Organizational Behavior an Evidence-Based Approach*. Twelfth Edition, Published By McGraw-Hill/Irwin, A Business Unit of the McGraw-Hill Companies, New York, USA.
- Maslach, C. and Goldberg, J. (1998). Prevention of Burnout: New Perspectives, *Applied & Preventive Psychology*, 7, 63-74.
- Okutan, M. ve Tengilimoğlu, D. (2002). İş Ortamında Stres ve Stresle Başa Çıkma Yöntemleri: Bir Alan Uygulaması. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(3), 15-42.
- Organ, Dennis W., Batteman and Thomas S. (1991). *Organizational Behavior*. Richard D. Irwin Inc., Fourth Edition, USA.
- Otrar, M. ve Övü, Y. (2007). Okul Müdürlerinin Çatışma Yönetim Stilleri ve Öğretmenlerde Oluşturduğu Stres Düzeyi Arasındaki İlişki (Gebze İlçesi Örneği). *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 26(26), 95-110.
- Örnek, A. Ş. ve Aydın, Ş. (2011). *Kriz ve Stres Yönetimi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Özdevecioğlu, M. (2002). Kamu ve Özel Sektör Yöneticileri Arasındaki Davranışsal Çalışma Koşulları ve Kişilik Farklılıklarının Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19, 115-134.
- Özkalp, E. ve Kirel, Ç. (2010). *Örgütsel Davranış*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Pehlivan, A. (2008). *İnayet, İş Yaşamında Stres*. Ankara: Pegem Yayınevi.
- Rojas, V. M. and Kleiner, B. H. (2000). The Art and Science of Effective Stress Management. *Management Research News*, 23(7/8), 103-106.
- Rutter, D.R. and Fielding, P.J. (1988). Sources of Occupational Stress: An Examination of British Prison Officers, *Work and Stress*, 2(4), 292-299.
- Sabuncuoğlu, Z. ve Tüz, M. (2001). *Örgütsel Psikoloji*. Bursa: Alfa Yayınları.
- Saunders, M. and Thornhill, A. (2002). Organisational Justice, Trust and the Management of Change: An exploration. *Personnel Review*, 32(3), 360-375.
- Segerstrom, S. C. and O'connor, D. B. (2012). Stress, Health and Illness: Four Challenges for the Future. *Psychology and Health*, 27(2), 128-140.
- Soysal, A. (2009). Farklı Sektörlerde Çalışan İş görenlerde Örgütsel Stres Kaynakları: Kahramanmaraş ve Gaziantep'te Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(2), 333-359.
- Steers, R. M. (1991). *Introduction to Organizational Behavior*. Harper Collins Pub, Fourth Edition, USA.
- Stora, J. B. (1992). *Stres*, (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Timuroğlu, M. K. ve Yılmaz, B. (2019). Stres ve Girişimcilik Niyeti. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(3), 699-714.
- Tutar, H. (2000). *Kriz ve Stres Ortamında Yönetim*. İstanbul: Hayat Yayıncılık.

- Wu and Q. Li (2018). The relationships between job stress and turnover intention among tour guides-the moderating role of emotion regulation. *Journal of Interdisciplinary Mathematics*, 21(2) 409-418.
- Xu, T., T. Enns, A., G. D. Eldridge, C. Montgomery and V. M. Gonzalez (2018). Perceived Stress, Coping Strategies, and Emotional Intelligence: A Crosssectional Study of University Students in Helping Disciplines. *Nurse Education Today*, 68, 226-231.
- Yılmaz, A. ve Ekici, S. (2003). Örgütsel Yaşamda Stresin Kamu Çalışanlarının Performansına Etkileri Üzerine Bir Araştırma. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10.2, 1-20.
- Yılmaz, F. (2019). İş-Aile Çatışması ve Kadın. İ Kumkale (Ed.). *Kadının İş Yaşamı ve Etik*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık,121-148.
- Yumuşak, S. (2007). İş görenlerde İş Stresini Etkileyen Faktörlerin İncelenmesine Yönelik Bir Araştırma. *Yönetim Bilimleri Dergisi*,5(1), 85-105.

BÖLÜM 8

ÖZDUYARLIK, AFFETME VE MERHAMET

Dr. Öğretim Üyesi Zeynep AKKUŞ ÇUTUK

*Trakya Üniversitesi,
Eğitim Fakültesi,
Eğitim Bilimleri Bölümü,
Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Anabilim Dalı
E-posta: zeynepdr1001@hotmail.com*

ATIF: Akkuş Çutuk, Z. (2020). Özduyarlık, Affetme ve Merhamet. Ercan Karaçar, Özgür Kıran (Ed.), Sosyal Bilimlerde Güncel Konular ve Araştırmalar içinde (ss. 143-156). Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları

- BÖLÜM 8 -

ÖZDUYARLIK, AFFETME VE MERHAMET

Dr. Öğretim Üyesi Zeynep AKKUŞ ÇUTUK

*Trakya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü
Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Anabilim Dalı
E-posta: zeynepdr1001@hotmail.com*

GİRİŞ

Pozitif psikolojinin inceleme konularından birisi olan affetme, iyi oluğa katkı sağlayan önemli bir duygudur ve günlük yaşamda kişilerarası suçları affetmek, zihinsel olarak iyi olmanın farklı boyutlarını teşvik etmede oldukça etkilidir (Akhtar ve Barlow, 2018; Bugay, 2010). Affetme olumlu duygularla pozitif yönde ilişkili ilen, intikam ya da düşmanlık gibi olumsuz duygularla negatif yönde ilişkilidir (Thompson ve ark., 2005). Affetmeme duygusu akıl sağlığını ve kişinin gelişimini olumsuz etkileyebilmektedir (Akhtar ve Barlow, 2018).

Affetmede kişinin bilinçli olma ya da merhametli olma için bir çaba sergilemesi söz konusudur (Bugay, 2010). Affetme, kişinin kendisini inciten bir durumla ya da bir kişiyle mücadele etmekten vazgeçip, bu durumu kabullenmesi olarak ifade edilebilmektedir (Eaton, Struthers ve Santelli, 2006; Enright, Gassin ve Wu, 1992; McCullough, Pargament ve Thoresen, 2000). Affetme ile birine ya da bir duruma karşı zamanla olumsuz düşünceler değişebilmekte, olumlu düşünce ve duygularda kademeli olarak artış olabilmektedir. Hatta bazen olumlu davranışlar ortaya çıkabilmektedir. (Freedman ve Enright, 2017).

Affetme kavramı üç farklı alt boyutta incelenmektedir. Bunlar başkasını affetme, bir durumu affetme ve kendini affetme boyutlarıdır. Başkasını affetmek, kendisini inciten, kendisine hata yapan kişiye karşı kızgınlık ya da öfke gibi hislerden vazgeçilmesidir. Durumu affetmede ise birey bir duruma ilişkin olumsuz tepkilerini olumluya dönüştürmektedir. Son olarak kendini affetme, kişinin kendine karşı hissettiği kızgınlık, küskünlük, öfke gibi duygular yerine olumlu duygular hissetmesidir (Enright, 1996; Hall ve Fincham, 2005; Thompson ve ark., 2005; Worthington, 1998). Affetmede birey algıladığı hatayı yeniden çerçevlendirmektedir. Algılanan bu hata kişinin kendinden, başka bir bireyden ya da kişinin kontrolünde olmayan hastalık ya da doğal

afet gibi bir durumdan kaynaklanabilir (Thompson ve ark., 2005). Affetme bu üç boyutu da ele alan bütüncül bir yapıdır (Zümbül, 2019).

Affetme duygusunun bazı özellikleri vardır. Affetme duygusu içsel bir süreçtir, incinen kişi iç dünyasında bunu yaşamaktadır. Bu süreçte bir suçlu, bir kurban ve kurbanın suçluyu affetme kararı vardır. Affetme sürecinde kişide içsel olarak değişim söz konusudur. Duyguları, düşünceleri, davranışları ve güdeleri psikolojik olarak değişmektedir (Eaton, Struthers ve Santelli, 2006; Enright, Gassin ve Wu, 1992; McCullough, Pargament ve Thoresen, 2000).

Affetme duygusunu daha iyi açıklayabilmek için araştırmacılar tarafından kuramsal modeller geliştirilmiştir. Bu yaklaşımlarda ortak olan nokta, kişinin kırgınlık hissetmesi, affetmeye karar vermesi, empati kurması ve olumsuz hislerini geride bırakmasıdır (Enright, 1991; Enright ve Fitzgibbons, 2000; Walker ve Gorsuch, 2004).

Affetme birçok psikolojik kavramla yakından ilişkilidir. Örneğin; Zümbül (2019) ve Asıcı (2018) çalışmalarında affetmenin psikolojik iyi oluşun yordayıcısı olduğunu ortaya koymuştur. Diğer yandan birçok çalışmada da affetmenin düzenleyici rolüne dikkat çekilmiştir (Altan ve Çivitçi, 2017). Bugay (2010) çalışmasında affetmenin geliştirilebilir bir davranış olduğu ortaya konulmuştur. Affetme diğer deyişle bağışlama duygusunun en yakın olduğu kavram ise merhamet duygusudur (Enright, 1996, Akt. Topbaşoğlu, 2016).

Merhamet, acı verici ve sıkıntılı olaylara karşı derin farkındalık halinin bulunması ve aynı zamanda sıkıntılı durumu giderebilme çabasını da içeren bir yardımseverlik davranışı olarak tanımlanır (Gilbert, 2009, akt.: Akdeniz, 2014). Merhamet en basit şekilde acıma duygusu olarak ifade edilse de daha güçlü ve içsel bir değerdir. Tıpkı affetme gibi içsel bir süreç olan merhamette başka insanların duyduğu acıyı sona erdirmeye isteği ve merhametli davranışlarda bulunma söz konusu olabilmektedir. Yani merhamet yalnızca duygu değil düşünce ve davranışları da barındırabilmektedir (Gilbert, 2005). Merhamet sürecinde, kişi kendi bedenini ve zihnini iyileştirmeye çalışır (Gilbert ve Irons, 2005). Merhamet duygusu kişiyi karşısındaki insanı anlama noktasında da motive etmektedir. Affetme duygusunun olduğu gibi; merhamet duygusunun da büyük dinler ve öğretiler içinde önemli bir yeri bulunmaktadır (Cosley ve ark., 2010).

Merhamet duygusu yalnızca insanlara karşı değil tüm canlılara karşı oluşturulabilir (Schopenhauer, 2014). Merhamet, sosyal adalet ve insanlığın gelişiminin çok önemli bir bileşeni olarak görülmektedir (Williams, 2008). Merhamet yalnızca başka birine acımak değil, kendisini başkasının yerine koyabilmektir. Dolayısıyla merhamet insanı, insan sevgisine ve adalete götürmektedir. Sprecher ve Fehr (2005) tarafından şefkatli sevgi olarak tanımlanan merhamet, tüm insanlığa yönelik olumlu sosyal davranışlarla yakından ilişkilidir ve empatiden daha derin bir kavramdır.

Merhamet zorunlu bir duygu değildir, içten gelen manevi bir duygudur. Merhamet düzeyi, eğitim ile artırabilmektedir yani geliştirilebilmektedir (Avşaroğlu, 2019; Schopenhauer, 2014). Merhamet duygusunun başlaması için bir kişinin başkasının içinde bulunduğu acılı durumu fark etmesi gerekmektedir (Schopenhauer, 2014). Merhamet, başka birine karşı olabileceği gibi bireyin kendisine karşı da duyabileceği bir duygudur. Kendine merhamet, başarısızlık durumunda kendini sert bir şekilde eleştirmek yerine, kendine karşı daha nazik ve anlayışlı olmaktır. Kendine merhamet duygusuna sahip kişiler yaşadıkları olaylara daha geniş yelpazede bakarlar ve bunu insan deneyiminin bir parçası olarak görürler. Acı verici düşüncelerle aşırı özdeşleştirme yapmazlar, daha dikkatli bir şekilde farkındalıkla içlerinde tutarlar (Neff, 2003a).

Alan yazında merhametin üç bileşeninden söz edilmektedir. İlk bileşen olan sevecenlik, bireyin içten bir şekilde hem kendine hem de başkalarına karşı olan anlayışdır. İkinci bileşen hiç kimsenin mükemmel olmadığını ve her insanın hata yapabileceğinin bilincinde olmaktır. Son bileşen ise kişinin sahip olduğu olumsuz duygularına karşı dengeli yaklaşmasına işaret eden bilinçli farkındalıktır. Böylelikle kendisi acı çektiğinde ya da acı çeken birisi ile karşılaştığında ağır bir şekilde etkilenmez ve dengeyi koruyabilir (Neff, 2003a).

Merhamet kavramı ile ilişkili olan ve pozitif psikolojinin de üzerinde durduğu diğer bir kavram ise öz duyarlılıktır (Çapan, 2019). Öz duyarlılık diğer bir ifadeyle öz anlayış, diğer kişilerin yaşadığı olumsuz durumlara kayıtsız kalmamaktır. Merhamet diğer kişilerin yaşadıkları olumsuzluklar karşısında acılarını dindirme arzusu taşıdığı için öz anlayışın kapsamı ile merhametin kapsamının aynı olduğu belirtilmektedir (Deniz, Kesici ve Sümer, 2008). Merhamette acıyı hafifletmek için derin bir arzu söz konusu iken öz duyarlılık yalnızca içe dönük bir şefkattir (Goertz, Keltner ve Simon-Thomas, 2010). Öz duyarlılık, kişinin akıl ve ruh sağlığının korunmasında temel taşlardan biri olarak

kabul edilmektedir (Baumeister ve Vohs, 2004). Öz duyarlılık bireyi, yaşadığı olayların olumsuz psikolojik etkileriyle baş etmesinde güçlü kılar ve kendi benliğine sağlıklı bir öz tutum sergilemesine yardımcı olur (Neff, 2003b).

Öz duyarlılık, depresyon gibi durumlara karşı kişinin kendisini korumasına yardım eden duygusal olumlu bir tutumdur. Çünkü kişi kendisini acımasızca yargılamak yerine kendisine hoşgörü ve anlayışla yaklaşır (Neff, 2003b). Öz duyarlılık özellikle kontrolümüz dışındaki acı veren yaşamsal durumlarla yüzleştığımızde önemlidir. Neff, Kirkpatrick ve Rude, (2007) çalışmasında öz duyarlılığın benlik saygısının aksine tehdit ile karşılaşıldığında kaygıya karşı koruma görevi gördüğünü belirlemiştir. Ayrıca öz duyarlılığın dil kullanımı ile de bağlantılı olduğunu ortaya koymuştur. Öz duyarlılık teşvik edici iç diyaloglarla ifade edilmektedir. Öz duyarlılık ile yaşanan olumsuzluklar karşısında acı çekildiği göz ardı edilmeden, durumla yüzleşilir ve duygusal açıdan birey, kendisini rahatlatmaya çalışır ve kendisine karşı nazik davranır (Neff ve Tirsch, 2013).

Diğer birçok psikolojik kavramda olduğu gibi öz duyarlılık da alan yazında alt boyutlarıyla incelenmiştir. Kavram için üç ana bileşenden söz edilmektedir. İlki kendine şefkattir. Bu boyut acı duyulduğunda ya da başarısızlık yaşandığında kişinin kendine karşı nazik olması ve kendisini sert eleştirmekten kaçınması özetle kendine karşı anlayışlı olmasıdır. İkinci boyut insanlıkla ilgilidir. Yaşanılan acılar izole edici ya da ayırıcı görülmez ve deneyimlerden faydalanma söz konusudur. Son olarak ise farkındalıktan söz edilmektedir. Bu son boyutta, acı verici düşüncelerle aşırı özdeşleştirme yapmaktan uzak durulur ve dengeli bir farkındalık söz konusudur (Neff, 2003b).

Yukarıda ele alınan konular çerçevesinde literatür değerlendirildiğinde, özduyarlılık, affetme ve merhamet kavramlarının birlikte incelendiği bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu araştırmada “özduyarlılık ile affetme arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?” ve “özduyarlılık affetmeyi yordamakta mıdır?”, “affetme ile merhamet arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?” ve “affetme merhameti yordamakta mıdır?” sorularına yanıt aranmış ve alan yazına katkı sağlanması hedeflenmiştir.

YÖNTEM

Çalışma Grubu/ Evren- Örneklem

Araştırmanın örneklemini, eğitim fakültesi öğrencileri arasından kolay ulaşılabilir durum örnekleme yoluyla belirlenmiştir. Yapılacak araştırma hakkında öğrencilere bilgi verilmiş ve katılmaya davet edilmiştir. Verilerin toplanması esnasında, öğrencilere bilgilendirilmiş onam sunulmuştur. Katılım, gönüllülüğe dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya, 18-39 yaşları arasında toplam 338 öğrenci (176'sı [% 52.07] erkek; ortalama = 21.57; standart sapma = 2.09) ile katılmıştır.

Veri Toplama Aracı

❖ Öz Duyarlık Ölçeği

Ölçek, Neff (2003a) tarafından geliştirilmiş öz bildirim tarzı bir ölçektir. 26 maddeden oluşan ölçek, 1'den (hiçbir zaman) 5'e (her zaman) doğru giden 5'li Likert tarzı bir derecelendirmeye dayanır. Altı alt boyuttan oluşmaktadır. Bu alt boyutlar; öz-sevecenlik, öz-yargılama, paylaşımların bilincinde olma, izolasyon, bilinçli farkındalık ve aşırı özdeşleşmedir. Bireyin her bir alt ölçekten aldığı puanın yüksekliği, ilgili alt ölçeğin ölçtüğü niteliklerin kişide daha fazla bulunduğu anlamına gelmektedir. Ölçeğin puanlanması her bir alt boyut için ayrı ayrı yapılmaktadır. Ayrıca ölçek, toplam öz-duyarlık puanı da vermektedir. Ölçeğin iç tutarlılık güvenirlik katsayısı .92, test-tekrar test güvenirlik katsayısı ise .93'tür. Ölçeğin Türkçe'ye uyarlama, güvenirlik ve geçerlilik çalışması Akın, Akın ve Abacı (2007) tarafından yapılmıştır. Türkçe formunun iç tutarlılık katsayısı .72 ile .80, tekrar-test güvenirlik katsayısı ise .56 ile .69 aralığında bulunmuştur. Mevcut çalışmada ölçeğin alt boyutlarının Cronbach alfa iç tutarlılık güvenirlik katsayısının .75 ve .86 aralığında olduğu, ölçeğin toplam Cronbach Alfa değerinin ise .94 olduğu bulunmuştur.

❖ Heartland Affetme Ölçeği

Ölçek, Thompson ve ark. (2005) tarafından geliştirilmiştir. 18 maddeden oluşan ölçek, 7'li Likert tipi bir derecelendirme sistemine sahiptir. Ölçeğin; kendini, başkalarını ve durumu affetme olmak üzere üç alt boyutu bulunmaktadır. Ölçeğin geçerlik ve güvenirliği için yapılan çalışmalar sonucunda, test tekrar test katsayısı kendini affetme alt ölçeği için, .83, başkasını affetme için .72, durumu affetme alt ölçeği için, .73 ve

toplam affetme puanı için .77 olarak hesaplanmıştır. Cronbach alfa katsayıları da sırasıyla, .75, .78, .79 ve toplam puan için, .86 olarak rapor edilmiştir. Ölçeğin Türkçe'ye çeviri ve uyarlama çalışması Bugay ve Demir (2010) tarafından yapılmıştır. Ölçeğin alt testleri için Cronbach alfa değerleri sırasıyla kendini affetme için, .64; başkalarını affetme için, .79 ve durumu affetme için, .76 ve toplam puan için .81 olarak hesaplanmıştır. Bu çalışmada ölçeğin Cronbach alfa değerinin, alt ölçekler için .71-.77 arasında olduğu ve ölçeğin toplam affetme puanı için .80 olduğu saptanmıştır.

❖ Merhamet Ölçeği

Ölçek, Pommier (2011) tarafından geliştirilmiştir. Sevecenlik, umursamazlık, paylaşımların bilincinde olma, bağlantısızlık, bilinçli farkındalık ve ilişki kesme olmak üzere altı alt boyuttan oluşan ölçek, 5'li Likert tipi derecelendirmeye sahiptir ve 24 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin Cronbach alpha iç tutarlık güvenilirlik katsayısının alt boyutlar için .57 ile .77 arasında değiştiği ve ölçeğin toplam puanı için .90 olduğu belirlenmiştir. Türkçeye uyarlama geçerlik ve güvenilirlik çalışması Akdeniz ve Deniz (2016) tarafından yapılmıştır. Ölçeğin Türkçe formunun Cronbach Alfa katsayısı, sevecenlik alt ölçeği için .80, umursamazlık alt ölçeğinde .65, paylaşımların bilincinde olma .65, bağlantısızlık alt ölçeğinde .66, bilinçli farkındalık alt ölçeğinde .71, ilişki kesme alt ölçeğinde .70 ve ölçeğin bütününde ise .78 olarak hesaplanmıştır. Bu çalışmada yapılan analizlerde ölçeğin Cronbach alpha iç tutarlık katsayısının alt boyutlar için .67 ile .83 arasında değiştiği ve ölçeğin toplam puanı için .91 olduğu belirlenmiştir.

❖ Kişisel Bilgi Formu

Form, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. Katılımcıların cinsiyet, yaş, bölüm ile sınıf düzeyine yönelik dört sorudan oluşmaktadır.

Verilerin Analizi

Bu çalışma, üniversite öğrencilerinde özduyarlık, affetme ve merhamet arasındaki ilişkileri belirlemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu amaç doğrultusunda ilk olarak söz konusu değişkenler için betimsel istatistikler yapılmıştır. Değişkenlerin normal dağılım gösterip göstermediği çarpıklık ve basıklık değerleri kullanılarak incelenmiştir (Tablo 1). Ardından değişkenler arasındaki ilişkinin yönü ve düzeyini belirlemek amacıyla Pearson Çarpım Moment Korelasyon Katsayısı ve değişkenlerin birbirlerini açıklama güçlerini ortaya çıkarmak için de Yapısal Eşitlik Modellemesi (YEM) kullanılmıştır. YEM,

araştırmanın hipotezleri doğrultusunda hazırlanan modelde yer alan gözlenebilen ve gözlenemeyen değişkenlerin aynı anda test edildiği ve bununla birlikte doğrudan ve dolaylı ilişkilerin de ölçülebildiği bir istatistiksel yöntemdir (Byrne, 2010; Meydan ve Şeşen, 2011). YEM’de, değişkenler arasındaki ilişkileri tasvir etmek için çeşitli model türleri kullanılır. Diğer bir ifadeyle YEM’de, değişken kümelerinin yapıları nasıl tanımlandığını ve bu yapıların birbiriyle nasıl ilişkili olduğunu varsayan çeşitli teorik modeller test edilir (Schumacher ve Lomax, 2004). YEM’de modelleri test etmek için iki aşamalı yaklaşım önerilmektedir. İlk olarak doğrulayıcı faktör analizi olarak da adlandırılan ölçüm modeli uygulanmaktadır. Ölçüm modelinde, gözlenen değişkenler ile bu gözlenen değişkenler aracılığıyla ölçüldüğü kabul edilen yapı ya da yapılar arasındaki ilişkileri test etmek amaçlanmaktadır. Ardından içsel ve dışsal gizil (örtük) değişkenlerin ilişkilendirildiği yapısal model test edilmektedir (Anderson ve Gerbing, 1988; James, Mulaik ve Brett, 1982; Kline, 2015; Wetson ve Gore, 2006). Ölçme modelinde tüm değişkenler tek bir model içinde test edilebilir veya bütün değişkenler ayrı ayrı olarak da incelenebilir (Şimşek, 2007). Bu çalışmada kullanılan modelde tüm değişkenler ayrı ayrı test edilmiştir. YEM’de kurulan modelin anlamlılığı uyum iyiliği değerleri ile incelenmektedir (Schumacher ve Lomax, 2004). Bu çalışmada uyum iyiliği değerleri olarak ki-kare/serbestlik derecesi, IFI, CFI, NFI, GFI, AGFI, RMSEA ve SRMR kullanılmıştır. Söz konusu değerlerin kabul edilebilir uyum iyiliği indeksleri χ^2/sd için ≤ 5 ; CFI, NFI ve IFI için $\geq .90$, GFI ve AGFI için $\geq .85$ ve RMSEA ve SRMR için $\leq .10$ olması gerektiği ileri sürülmektedir (Hu ve Bentler, 1999; Marcoulides ve Schumacher, 2001; Maydeu-Olivares, Shi, ve Rosseel, 2018; Schermelleh-Engel ve Moosbrugger, 2003; Schumacher ve Lomax, 2004). Veri toplama araçlarından elde edilen veriler, SPSS 21.00 for Windows ve IBM SPSS AMOS 22.00 paket programı kullanılarak analiz edilmiştir.

BULGULAR

Tablo 1. Değişkenlere Ait Betimsel İstatistik ve Pearson Korelasyon Analizi Sonuçları

	Korelasyon	Betimsel İstatistikler		
		Ortalama (Standart Sapma)	Çarpıklık	Basıklık
1. Özduyarlık	-	11.68 (2.88)	-.33	-.08
2. Affetme	.62**	82.98 (15.96)	-.06	-.04
3. Merhamet	.32**	97.13 (13.70)	-.43	-.58

Not. ** p <.01

Tablo 1 incelendiğinde değişkenlerin birbirleriyle pozitif yönde ve anlamlı ilişkileri olduğu görülmektedir. Özduyarlık değişkeninin çarpıklık değerinin -.33, basıklık değerinin -.08; affetme değişkeninin çarpıklık değerinin -.06 ve basıklık değerinin -.04; merhamet değişkeninin çarpıklık değerinin -.43 ve basıklık değerinin -.58 olduğu bulunmuştur. Bu sonuçlar, ölçeklerden elde edilen verilerin normal dağılım için gerekli kriterleri karşıladığını göstermektedir (George ve Mallery, 2010; Finney ve DiStefano, 2006; Huck, 2012).

Yapısal Eşitlik Modellemesi

Ölçme Modeli

Bu çalışmada, özduyarlık, affetme ve merhamet değişkenlerinin her biri için doğrulayıcı ölçme modeli kurulmuş ve elde edilen sonuçlar Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Doğrulayıcı Ölçme Modeline İlişkin Sonuçlar

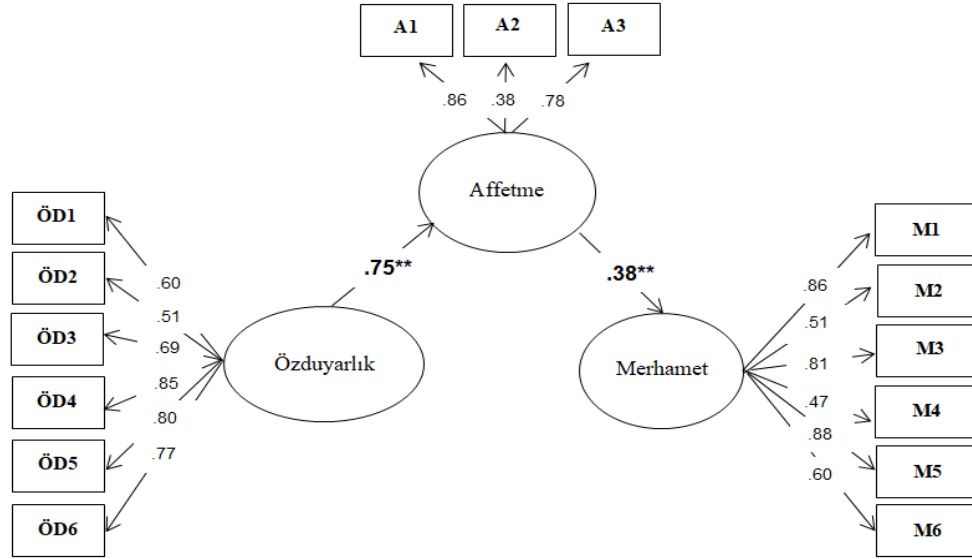
Değişkenler	χ^2	χ^2/df	IFI	CFI	NFI	GFI	AGFI	RMSEA	SRMR
Özduyarlık	22.45	3.74	.97	.97	.97	.92	.91	.056	.042
Affetme	98.40	2.05	.95	.97	.96	.88	.87	.072	.045
Merhamet	26.34	3.29	.94	.94	.93	.89	.87	.075	.063

Tablo 2 incelendiğinde özduyarlık, affetme ve merhamet değişkenlerinin her biri için kurulan doğrulayıcı ölçme modelinin uyum indeks değerlerinin anlamlı olduğu görülmektedir. Buna göre, özduyarlık ölçeğinin uyum indeks değerleri; $\chi^2(6)=22.45$, $\chi^2/df =3.74$, IFI=0.97, CFI=0.97, NFI=0.97, GFI=0.92, AGFI=0.91, SRMR=.042,

RMSEA=.056 olarak bulunmuştur. Ölçeğin alt boyutlarına ilişkin faktör yüklerinin ise .44-.84 arasında değiştiği saptanmıştır. Affetme ölçeğinde uyum indeksleri; $\chi^2(48) = 98.40$, $\chi^2/df = 2.05$, IFI= 0.95, CFI=0.97, NFI=0.96, GFI=0.88, AGFI=0.87, SRMR=.045, RMSEA=.072 olarak belirlenmiştir. Faktör yüklerinin ise .37-.85 arasında olduğu bulunmuştur. Merhamet ölçeğinin uyum indeks değerlerinin $\chi^2(8)=26.34$, $\chi^2/df = 3.29$, IFI= 0.94, CFI=0.94, NFI= 0.93, GFI=0.89, AGFI=0.87, SRMR=.063, RMSEA=.075 olduğu saptanmıştır. Ölçeğin alt boyutlarına ait faktör yüklerinin ise .46-.87 arasında değiştiği bulunmuştur. Elde edilen bu sonuçlar doğrultusunda, doğrulayıcı ölçme modelinin yapısal modeli sınamada kullanılabileceği belirlenmiştir.

Yapısal Model

Çalışmanın bu aşamasında özduyarlık, affetme ve merhamet arasındaki ilişkileri belirlemeye yönelik oluşturulan yapısal model test edilmiş ve elde edilen sonuçlar Şekil 1'de sunulmuştur.

Şekil 1. Yapısal Model

Not. ** $p < .05$; M1 ilişki kesme M2 bilinçli farkındalık M3 bağlantısızlık M4 paylaşımların bilincinde olma M5 umursamazlık M6 sevecenlik; A1 kendini affetme A2 başkalarını affetme A3 durumu affetme; ÖD1 bilinçli farkındalık ÖD2 paylaşımların bilincinde olma ÖD3 öz-sevecenlik ÖD4 öz-yargılama ÖD5 izolasyon ÖD6 aşırı özdeşleşme

Araştırmada sınanan modelin Fit (uyum) indeksleri $\chi^2(84)=344.879$, $\chi^2/df =4.10$, IFI= 0.91, CFI=0.91, NFI= 0.90, GFI=0.89, AGFI=0.86, SRMR=.049, RMSEA=.077 olarak belirlenmiş ve elde edilen değerler, modelin uyumunun kabul edilebilir düzeyde olduğunu göstermiştir. Özduyarlılığın affetmeyi ($\beta= .75$; $p< 0.05$) ve affetmenin merhameti ($\beta= .38$; $p< 0.05$) pozitif yönde etkilediğini belirlenmiştir.

TARTIŞMA, SONUÇ ve ÖNERİLER

Bu araştırmada özduyarlılık, affetme ve merhamet arasındaki ilişki incelenmiştir. İlk olarak özduyarlılık ile affetme arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu ve özduyarlılığın affetmeyi etkilediği bulunmuştur. Elde edilen bu sonuçlar alan yazında yapılan birçok çalışma ile benzerlik göstermektedir. Asıcı ve Karaca, (2014) çalışmasında öğretmen adaylarının affetme özelliği ve öz-duyarlılık düzeyleri arasında anlamlı düzeyde ve olumlu yönde bir ilişki olduğunu saptamıştır. Skoda, (2011) psikoloji bölümü öğrencilerinde depresyon ve affetme arasındaki ilişki ve özduyarlılığın rolünü incelediği çalışmasında; genel affetme ile öz-duyarlılık arasında pozitif yönde ve orta düzeyde bir ilişki olduğunu bulmuştur. Benzer şekilde Breen, Kashdana, Lenser ve Fincham (2010) araştırmasında affetme (genel affetme, kendini, başkasını ve durumu affetme) ve öz-duyarlılık arasında pozitif yönde ilişki olduğunu belirlemiştir. Kendini affetme ve öz-duyarlılık arasında yüksek düzeyde ve olumlu yönde ilişki olduğu, bu ilişki yaşam enerjisi ile de desteklendiğinde öznel iyi oluşu arttırdığı saptanmıştır (Dolunay-Cuğ, 2015). Neff, (2003a) bireyin kendine karşı duyarlı olması ile başkasına karşı duyarlı olmasının birbiriyle ilişkili kavramlar olduğunu ve psikolojik yönden sağlıklı olmanın bir göstergesi olduğunu belirtmiştir. Öz-duyarlılığın birçok kavram ile ilişkili olduğu belirlenmiştir. Bunlar: kişisel girişim, bilgelik, mutluluk, iyimserlik, merak ve keşif, pozitif ve negatif duygu gibi olumlu psikolojik sağlık değişkenleridir (Neff, Rude ve Kirkpatrick, 2007). Affetme duygusu sürekli öfkenin daha az yaşanmasını ve yaşamdan daha fazla doyum elde edilmesini kolaylaştırıcı bir etmen olarak görülmektedir (Topbaşoğlu, 2016). Affetmenin bütün alt boyutlarının yaşam doyumu ile olumlu yönlü ilişki gösterdiği ancak yaşam doyumu ile en fazla durumu affetme boyutunun ilişkili olduğu; ayrıca affetmenin bütün alt boyutlarının sürekli öfke ile olumsuz yönlü bir ilişki gösterdiği ancak sürekli öfke ile en az kendini affetme boyutunun ilişkili olduğu bulunmuştur (Aslan ve Ercan, 2018).

Bu araştırmadan elde edilen diğer bir sonuç affetme ile merhamet arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu ve affetmenin merhameti etkilediği yönündedir. Affetme bireyin, kendisini inciten birine karşı kızma, öfke ve nefret gibi hislerden uzaklaşarak o kişiye karşı merhamet, sevgi, şefkat gibi olumlu duyguları hissetme çabasıdır (Enright, 1996, Akt. Topbaşoğlu, 2016). Merhamet, içten gelerek ve gönülden yapılan, içerisinde birçok kavramı (el uzatmayı, affetmeyi, vefayı, ağlamayı, feda etmeyi vb.) barındıran erdemli bir değerdir (Avşaroğlu ve Koyuncu, 2018). Roxas, David, ve Caligner, (2014) yaptıkları çalışmada merhametin başkalarını affetme ile pozitif yönde ilişkili olduğunu ve affediciliği yordadığı sonucuna ulaşmışlardır. Conversano ve ark., (2020) çalışmasında merhametle ilgili müdahalelerin kendine şefkat, farkındalık ve kişilerarası çatışma düzeylerini iyileştirdiğini tespit etmiştir. Affetme eğiliminin ruh sağlığı üzerinde anlamlı ve pozitif yönde, intikam niyetinin ise ruh sağlığı üzerinde anlamlı ve negatif yönde bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir (Akın, Özdevecioğlu ve Ünlü, 2012). Duygusal affetme daha olumlu duyguların yaşanmasını sağlamakta ve bireyde psikofizyolojik değişiklikleri içermekte, sağlık ve iyi oluşu olumlu yönde etkilemektedir (Worthington, Witvliet, Pietrini ve Miller, 2007).

Bu araştırmadan elde edilen bulgular doğrultusunda, araştırmacı ve uygulayıcılara aşağıdaki önerilerde bulunulabilir. Özduyarlık, affetme ve merhamet kavramlarının ilişkili olduğu sonucundan hareketle, özduyarlılığı ve affetme duygusunu artırıcı çalışmalar yürütülebilir. Bu değişkenleri etkileyen başka faktörler ile yeni araştırmalar gerçekleştirilebilir. Genellebilirliğini artırmak amacıyla başka fakültelerin öğrencilerini kapsayacak şekilde araştırma genişletilebilir. Ayrıca farklı kültürleri de temsil eden, farklı yaş düzeyindeki gruplarda da benzer çalışmalar yürütülebilir.

Araştırmada, veriler kendini bildirim dayalı veri toplama araçları ile elde edilmiştir. Bundan dolayı, elde edilen bulguların yorumlanmasında kendini bildirim dayalı ölçümlere ait sıkıntılar dikkate alınmalıdır. Bu durum çalışmanın zayıf noktası olarak değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- Akdeniz, S. (2014). Farklı merhamet düzeylerine sahip üniversite öğrencilerinde depresyon, anksiyete, stres ve duygusal zekanın incelenmesi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi: Konya.
- Akdeniz, S., ve Deniz, M.E. (2016). The Turkish adaptation of compassion scale: The validity and reliability study. *The Journal of Happiness Well-Being*, 4 (1), 50-61.
- Akhtar, S. ve Barlow, J. (2018). Forgiveness therapy for the promotion of mental well-being: A systematic review and meta-analysis. *Trauma, Violence, & Abuse*, 19(1), 107-122. doi: 10.1177/1524838016637079
- Akın, Ü., Akın, A. & Abacı, R. (2007). Self-compassion scale: The study of validity and reliability. *Hacettepe University Journal of Education*, 33, 01-10.
- Akın, M., Özdevecioğlu, M. ve Ünlü, O. (2012). Örgütlerde intikam niyeti ve affetme eğiliminin çalışanların ruh sağlıkları ile ilişkisi. *Amme İdaresi Dergisi*, 45(1), 77-97.
- Altan, T. T., ve Çivitci, A. (2017) The moderating role of forgiveness in the relationship between anger and life satisfaction. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(18), 308-327.
- Anderson, J. C., & Gerbing, D. W. (1988). Structural equation modeling in practice: A review and recommended two-step approach. *Psychological Bulletin*, 103(3), 411-423.
- Asıcı, E. (2019). Affetme esnekliğinin ergenlerin iyi oluşunu yordayıcı rolü. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21(3), 17-31
- Aslan, G.A. ve Ercan, L. (2018). Üniversite öğrencilerinin affetme davranışları, yaşam doyumları ve sürekli öfke düzeyleri arasındaki ilişkilerin incelenmesi. *Social Sciences Studies Journal (SSSJournal)*, 4(15), 1077-1086.
- Avşaroğlu, S. (2019) Merhamet eğitimi programının üniversite öğrencilerinin merhametli olma düzeylerine etkisi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(3), 2484-2500.
- Avşaroğlu, S. ve Koyuncu, E. (2018). İnsanda merhamet duygusu ve değer olarak merhametli tutum. *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, 3(1), 16-37.
- Baumeister, R. F., & Vohs, K. D. (Eds.). (2004). *Handbook of self-regulation: Research, theory, and applications*. The Guilford Press.
- Breen, W. E., Kashdana, T. B., Lenser, M. L. ve Fincham, F. D. (2010). Gratitude and forgiveness: Convergence and divergence on self-report and informant ratings. *Personality and Individual Differences*, 49, 932-937.
- Bugay, A. (2016). Affetme arttırılabilir mi?: Affetmeyi geliştirme grubu. *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal*, 4(37).
- Bugay, A. ve Demir, A. (2010). A Turkish Version of Heartland Forgiveness Scale. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 5, 1927-1931
- Byrne, B. M. (2010). *Structural equation modeling with amos*. New York: Routledge.
- Conversano, C., Ciacchini, R., Orrù, G., Di Giuseppe, M., Gemignani, A., & Poli, A. (2020). Mindfulness, Compassion, and Self-Compassion Among Health Care Professionals: What's New? A Systematic Review. *Frontiers in Psychology*, 11.
- Cosley, B. J., McCoy, S. K., Saslow, L. R., & Epel, E. S. (2010). Is compassion for others stress buffering? Consequences of compassion and social support for physiological reactivity to stress. *Journal of Experimental Social Psychology*, 46(5), 816-823.
- Çapan, M. (2019). Üniversite öğrencilerinin merhamet ve öz-anlayış düzeylerinin kişilik özellikleri açısından incelenmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Deniz, M., Kesici, Ş., & Sümer, A. S. (2008). The validity and reliability of the Turkish version of the Self-Compassion Scale. *Social Behavior and Personality: an international journal*, 36(9), 1151-1160.
- Dolunay-Cuğ, F. (2015). Self-forgiveness, self-compassion, subjective vitality, and orientation to happiness as predictors of subjective well-being. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Middle East Technical University, Ankara.
- Enright, R. D., Gassin, E.A. & Wu, C. (1992). Forgiveness: A developmental view. *Journal of Moral Education*, 21, 99-114.

- Enright, R. D. (1996). Counseling within the forgiveness triad: On forgiving, receiving forgiveness, and self-forgiveness. *Counseling and values*, 40(2), 107-126.
- Enright, R. D. (1991). The moral development of forgiveness. *Handbook of Moral Behavior and Development*, 1, 123-152.
- Enright, R. D. ve Fitzgibbons, R. P. (2000). *Helping clients forgive: An empirical guide for resolving anger and restoring hope*. Washington, DC: APA Books
- Eaton, J., Struthers, C.W. & Santelli, A.G. (2006). Dispositional and state forgiveness: The role of self-esteem, need for structure, and narcissism. *Personality and Individual Differences*, 41, 371- 380
- Finney, S. J., & DiStefano, C. (2006). Non-normal and categorical data in structural equation modeling. In Hancock, G. R., & Mueller R. O. (Eds.), *Structural equation modeling: A second course*, (pp. 269–314). Information Age Publishing, U.S.A.
- Freedman, S. & Enright, R. D. (2017). The use of forgiveness therapy with female survivors of abuse. *J Women's Health Care* 6(3). doi:10.4172/2167-0420.1000369
- George, D. ve Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference*, 17.0 update (10a ed.) Boston: Pearson.
- Gilbert, P. (Ed.). (2005). *Compassion: Conceptualisations, research and use in psychotherapy*. Routledge.
- Gilbert, P., & Irons, C. (2005). Focused therapies and compassionate mind training for shame and self-attacking. In P. Gilbert (Ed.), *Compassion: Conceptualisations, research and use in psychotherapy* (s. 263–325). Routledge.
- Goetz, J. L., Keltner, D., & Simon-Thomas, E. (2010). Compassion: An evolutionary analysis and empirical review. *Psychological Bulletin*, 136(3), 351–374. <https://doi.org/10.1037/a0018807>
- Hall, J. H., & Fincham, F. D. (2005). Self-forgiveness: The stepchild of forgiveness research. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 24(5), 621-637.
- Hu, L. T., & Bentler, P. M. (1999). Cut off criteria for fit indexes in covariance structural analysis: conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 6(1), 55-65.
- Huck, S. W. (2012). *Reading statistics and research* (6th ed). Boston: Pearson.
- James, L.R., Mulaik, S.A. & Brett, J.M. (1982). *Causal analysis: Assumptions, models and data*. Beverly Hills: Sage.
- Kline, R. B. (2015). *Principles and practice of structural equation modeling*. New York: Guilford Publications.
- Marcoulides, G., & Schumacher, R. (2001). *New developments and techniques in structural equation modeling*. London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Maydeu-Olivares, A., Shi, D., & Rosseel, Y. (2018). Assessing fit in structural equation models: A monte-carlo evaluation of RMSEA versus SRMR confidence intervals and tests of close fit. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 25(3), 389–402. <https://doi.org/10.1080/10705511.2017.1389611>
- McCullough, M. E., Pargament, K. I. & Thoresen, C. E. (2000). The psychology of forgiveness: History, conceptual issues, and overview. In M.E. McCullough, K.I. Pargament ve C.E.
- Neff, K. D. (2003a). The development and validation of a scale to measure self-compassion. *Self and Identity*, 2(3), 223-250.
- Neff, K. (2003b). Self-compassion: An alternative conceptualization of a healthy attitude toward oneself. *Self and Identity*, 2(2), 85-101.
- Neff, K. D., Kirkpatrick, K. L., & Rude, S. S. (2007). Self-compassion and adaptive psychological functioning. *Journal of Research in Personality*, 41(1), 139-154.
- Neff, K., & Tirsch, D. (2013). Self-compassion and ACT. *Mindfulness, acceptance, and positive psychology: The seven foundations of well-being*, 78-106. Pargament, K. I., McCullough, M. E., & Thoresen, C. E. (2000). *The frontier of forgiveness. Forgiveness: Theory, research and practice*, 299-319. Guilford Press.
- Pommier, E. A. (2011). *The compassion scale*. Dissertation Abstracts International Section A: Humanities and Social Sciences, 72, 1174.

- Roxas, M.M., David, A., & Caligner, E.C. (2014). Examining the relation of compassion and forgiveness among Filipino Counselors. *Asian Journal of Social Sciences and Humanities*, 3, 53-62.
- Schermelleh-Engel, K. & Moosbrugger, H. (2003). Evaluating the fit of structural equation models: Tests of significance and descriptive goodness-of-fit measures. *Methods Of Psychological Research Online*, 8 (2), 23-74.
- Schumacker, R. E., & Lomax, R. G. (2004). *A beginner's guide to structural equation modeling* (2nd ed.). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Schopenhauer, A. (2014). *Merhamet*, (Çev. Zekai Kocatürk). Dergah Yayınları, İstanbul.
- Skoda, A. M. (2011). *The Relation between Self-Compassion and Depression, and Forgiveness of Others*. Unpublished Master Thesis, University of Dayton.
- Sprecher, S., & Fehr, B. (2005). Compassionate love for close others and humanity. *Journal of Social and Personal Relationships*, 22(5), 629-651.
- Şimşek, Ö.F. (2007). *Introduction to Structural Equation Modeling, Basic Principles and Lisrel Applications*, Ankara: Ekinoks Publications.
- Thompson, L. Y., Snyder, C. R., Hoffman, L., Michael, S. T., Rasmussen, H. N. ve Billings, L. S. (2005). Dispositional forgiveness of self, others, and situations. *Journal of Personality*, 73, 313-359.
- Topbaşoğlu, T. (2016). *Yaşam doyumunun yordayıcısı olarak öfke ve affetme: Affetmenin düzenleyici rolü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- Zümbül, S. (2019). *Öğretmen Adaylarının Psikolojik İyi Oluş Düzeylerinde Bilinçli Farkındalık ve Affetmenin Yordayıcı Rollerini*. *Ege Eğitim Dergisi*, 20(1), 20-36.
- Walker, D. F., & Gorsuch, R. L. (2004). Dimensions underlying sixteen models of forgiveness and reconciliation. *Journal of Psychology and Theology*, 32(1), 12-25.
- Weston, R., & Gore, P. A., Jr. (2006). A brief guide to structural equation modeling. *The Counseling Psychologist*, 34(5), 719-751.
- Williams, C. R. (2008). Compassion, suffering and the self: A moral psychology of social justice. *Current Sociology*, 56(1), 5-24.
- Worthington, E. L. Jr. (1998). *Dimensions of forgiveness: Psychological research and theological perspectives*. Philadelphia: Templeton Foundation Press
- Worthington, E.L. Jr., Witvliet, C.V., Pietrini, P. & Miller, A.J. (2007). Forgiveness, health, and well-being: a review of evidence for emotional versus decisional forgiveness, dispositional forgiveness, and reduced unforgiveness. *J Behav Med.*, 30(4), 291-302. doi: 10.1007/s10865-007-9105-8.

BÖLÜM 9

HEMODİYALİZ HASTALARINDA HASTALIĞA BAĞLI TOPLUMSAL ROL DEĞİŞİMİ

Dr. Öğretim Üyesi Yasemin ÇÖLGEÇEN

*Yalova Üniversitesi İTBF Sosyal Hizmet
E-posta: akarcayasemin@gmail.com*

Hasret KURUEL

*Sosyal Çalışmacı
E-posta: hasret.kurel.hk@gmail.com*

ATIF: Çölgeçen, Y., Kuruel, H. (2020). Hemodiyaliz Hastalarında Hastalığa Bağlı Toplumsal Rol Değişimi. Ercan Karaçar, Özgür Kıran (Ed.), Sosyal Bilimlerde Güncel Konular ve Araştırmalar içinde (ss. 158-181). Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları

- BÖLÜM 9 -

HEMODİYALİZ HASTALARINDA HASTALIĞA BAĞLI TOPLUMSAL ROL DEĞİŞİMİ

Dr. Öğretim Üyesi Yasemin ÇÖLGEÇEN

*Yalova Üniversitesi İTBF Sosyal Hizmet
E-posta: akarcayasemin@gmail.com*

Hasret KURUEL

*Sosyal Çalışmacı
E-posta: hasret.kurel.hk@gmail.com*

GİRİŞ

Kronik hastalıklar, uzun süren ve genellikle yavaş ilerleyen, tam anlamıyla iyileşmenin sağlanamadığı, oluşmasında pek çok etkenin rol aldığı ve bireyleri ilaçlara, ailelere, çevreye ve sağlık kurumlarına/personeline bağımlı hale getiren hastalıklardır. Tüm ölümlerin %60'ı kronik hastalıklardan kaynaklanmaktadır. Başlıca kronik hastalıklar, kalp hastalıkları, felç, kanser, kronik solunum yolu hastalıkları ve diyabettir (WHO, 2005: 35; Bernell and Howard, 2016: 2). Kronik böbrek yetmezliği de sık görülen kronik hastalıklar arasında yer almaktadır. Tüm dünyada yetişkinlerin hemen hemen yüzde 10'unda bir çeşit böbrek hasarı olduğu tahmin edilmektedir. Türkiye'de ise kronik böbrek hastalığının yaygınlığı yüzde 15,7 olarak bulunmuştur. Bu, 9 milyon kronik böbrek hastası olduğu anlamına gelmektedir. T.C. Sağlık Bakanlığı (2018) verilerine göre 2016 yılı sonu itibariyle 56.687 hemodiyaliz, 3.508 periton diyalizi ve 14.280 böbrek nakli olmak üzere 74.475 son dönem böbrek yetmezliği olan hasta bulunmaktadır. Son dönem böbrek yetmezliğinin ideal tedavisi böbrek transplantasyonu olsa da transplantasyon tedavisindeki kısıtlılıklar nedeniyle, hastaların büyük bir oranı diyaliz ile, baskın olarak (%90) hemodiyaliz tedavisi ile, yaşamını sürdürmektedir (s.1-15).

Son dönem böbrek yetmezliği tedavisinin iki temel hedefi bulunmaktadır. Bunlardan ilki, hastaların yaşam süresini uzatmak diğeri ise hastalara daha iyi bir yaşam kalitesi sağlamaktır. Ancak hemodiyaliz tedavisi gören hastalar hayatlarını makineye bağımlı olarak devam ettirmek zorunda kalmaktadır. Bu durum ise hastalarda yalnızca fizyolojik sorunlara neden olmamakta aynı zamanda, psikolojik, sosyal, kültürel, ekonomik sorunları beraberinde getirmekte ve yaşam kalitesini düşürmektedir. Son

dönem böbrek yetmezliği olan bireylerde gelecek kaygısı, kendi kendine yetemeyeceğini düşünme, başkalarına bağımlı bir hayatı sürdürmekten korkma, çaresizlik, ölüm kaygısı, umutsuzluk, suçluluk, öz kırım düşünceleri, anksiyete ve depresyon vs. görülebilmektedir. Bu durum yalnızca hastaları değil aynı zamanda ailelerini de etkilemektedir. Hemodiyaliz tedavisi gören hastalar hastalıklarına bağlı olarak sosyal ilişkilerinde, aile, akrabalık, arkadaşlık ve komşuluk ilişkilerinde, sosyal hayata katılımında, iş yaşamlarında, yemek düzenlerinde değişimler yaşamaktadırlar. Bu bağlamda çalışmada, hemodiyaliz hastalarında hastalığa bağlı yaşanan toplumsal statü ve rol kaybını değerlendirilmektedir. Hemodiyaliz hastalarının yaşadığı rol ve statü kayıpları 23 hemodiyaliz hastası ile yapılan derinlemesine görüşmeler kapsamında analiz edilmiştir. Görüşmeler 'betimsel analiz tekniği' ile değerlendirilmiştir.

KAVRAMSAL ÇEVRE

Kronik Böbrek Yetmezliği ve Hemodiyaliz

Ulusal Böbrek Vakfı-Böbrek Hastalığı Sonuçları Kalite Girişimi (NKF-KDOQI)(2002) tarafından kronik böbrek yetmezliği glomerüler filtrasyon hızında azalma olsun ya da olmasın en az 3 ay süren objektif, tutarlı böbrek hasarı ve/veya GFH'nın 60 ml/dk /1,73 m²'nin altına inmesi durumu olarak tanımlanmaktadır. Tanıdan bağımsız olarak kronik böbrek yetmezliği, üç ay veya daha uzun süren böbrek hasarının bulunması veya böbrek fonksiyonunun azalması olarak tanımlanabilir.

Kronik böbrek yetmezliği veya kronik böbrek hastalığı böbreğin zaman içinde fonksiyonlarını kaybetmesidir. Erken tespit edildiğinde önlenbilir veya ilerlemesi geciktirilebilir bir hastalık olmasında rağmen, farkındalığının ve erken tanısının düşük olması sebebiyle gün geçtikçe ilerleyen böbreklerin fonksiyon kaybı sonunda böbrekler tamamen çalışamaz hale getirmektedir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2014: 1). Kronik böbrek yetmezliğine yol açan etkenler arasında glomerulonefrit, şeker hastalığına ya da yüksek tansiyona bağlı hasarlar, bazı doğumsal anomaliler, böbrek taşları veya enfeksiyonlar sayılabilir. Sağlıklı insanlarda üre ve kreatinin gibi bazı zararlı maddeler idrarla dışarı atılırken böbrek yetmezliği ile birlikte bu zararlı maddeler kanda birikmeye başlar. Son dönem böbrek yetmezliğinde ise kandaki zararlı maddelerin miktarı yükselir ve hayati tehlike gelişir. Bu aşamadaki hastalara ise diyaliz tedavisi ya da böbrek transplantasyonu gerçekleştirilmelidir (Koç ve Sever, 2008, s. 7).

Daha önce de ifade edildiği üzere Türkiye’de son dönem böbrek yetmezliği tedavisinde en çok uygulanan tedavi yöntemi hemodiyaliz tedavisidir. Hemodiyaliz; kanda biriken zararlı maddelerin yarı geçirgen bir membran aracılığıyla ve bir makine yardımı ile sıvı ve solüt içeriğinin yeniden düzenlenmesi ve hastaya geri verilmesi işlemidir. Bu işlem hastanın kanını temizler ve vücutta pek çok hasara neden olacak zararlı maddelerin vücuttan uzaklaştırılmasını sağlar. Hemodiyaliz tedavisi çoğunlukla haftada 2-3 kez ve 4-6 saat süre ile uygulanır ve ömür boyu devam eder. Hemodiyaliz tedavisi hastaların yaşam sürelerini uzatmakta, yaşam kalitelerini arttırmakta ve mortalite ve morbidite oranlarını azaltmaktadır (Akpolat ve Utaş, 2001: 1-10; Akı ve Dikmen, 2012: 25). Ancak pek çok psikososyal sorunu da beraberinde getirmektedir (House, 1987: 441-452).

Toplumsal Rol

Roller her kişinin hayatında bulunan bir başkakişi veya kişilere birleştiren davranışlara bağlı olarak belirlenmiş beklenti ve taleplerdir. Her statü¹ den beklenen davranış şekilleri bulunmakta buna da rol adı verilmektedir. Roller statüye bağlı olarak hak ve sorumluluklardan oluşmaktadır. Her insanın statü takımı mevcuttur ve takımın içerisindeki statülerinde belli başlı rolleri içinde barındırır. Her insandan toplum tarafından yerine getirmesi gereken yani toplumsal rollerine uyması beklenir. Toplumsal yaşam bu şekilde var olur. Sahip olunan statü arttıkça kişiden yerine getirmesi beklenen roller de artmaktadır (Ceylan, 2011: 99; Marshall, 1999: 623-625).

Toplumsal rol, toplumsal statünün gerektirdiği yükümlülükleri yerine getirme ve onun verdiği haklardan yararlanma biçimini ifade etmektedir. Statünün davranış boyutu olan rol oynanır, ona statü gibi sahip olunmaz (Doğan, 2002: 103). Toplumun en küçük yapı taşını oluşturan insan birden fazla sosyal statüye ve bu statüden kaynaklanan pek çok role sahiptir. Her bir bireyin statüsü ayrı bir değerlendirmeye alınmaktadır. Yani bir kişi tek bir statü sahibi değil aynı anda eş, çocuk, ebeveyn, kardeş, arkadaş, bir grup üyesi veya bir meslek erbabı olabilir. Bu ilişkilerden kaynaklanan roller ise hak ve sorumluluklardan, ödevlerden oluşmaktadır. Bir annenin çocuklarına karşı toplum tarafından beklenen davranışı sergilemesi onun

¹ Statü, ferde kendi elinde olmaksızın, ilişkide bulunduğu kimseler tarafından yapılan değerlendirmeyi ifade etmektedir. Bir kişinin statüsünün derecesi ilişkide bulunduğu insanların onun hakkındaki kanaatleri, ona karşı besledikleri itibar ve takındıkları tavra göre belirlenmektedir (Kurtkan, 1976: 153; Avşaroğlu, 1967: 25).

annelik rolünü yerine getirmesi anlamına gelir (Marshall, 1999: 625; Ceylan, 2011: 99-102).

Toplumsal roller, verilmiş roller ve kazanılmış roller olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Verilmiş roller, kendiliğinden gerçekleşir ve biyolojik kökenlidir. Bireyin isteğine ve kontrolüne bağlı değildir. Akrabalık, cinsiyet, yaş vs. gibi kişinin herhangi bir etkisi olmayan göstergeler verilmiş rollere aittir. Kazanılmış roller ise, kişinin sosyalleşme sürecinde kendi emeği ve çabası ile elde ettiği, kazandığı rollerdir. Kazanılmış rol göstergeleri ise bireyin çalışma, eğitim ve öğretim durumuna bağlı olarak elde edilmektedir (Denisoff and Wahrman, 1979: 155; Dönmezer, 1994: 147).

YÖNTEM

Araştırma Modeli

Bu çalışmada hemodiyaliz tedavisi gören hastalarının hastalığa bağlı toplumsal rol değişimlerini derinlikli bir anlayışla ortaya çıkarılması amaçlandığından nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Nitel yöntemin öne çıkmasında sosyal olguların kendine ait kapsamlarıyla bütüncül bir biçimde araştırılması fikri etkili olmuştur (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 39).

Araştırma kapsamında verilerin toplanması ve analizinde nitel araştırma geleneği içerisinde yer alan fenomenolojik yaklaşımdan faydalanılmaya çalışılmıştır. Fenomenolojik yaklaşım özünde kişisel deneyimleri oluşturması, araştırmanın, katılımcının öznel deneyimlerini, algılamalarına ve olaylara yükledikleri anlamlarla ilgilenmesinden dolayı tercih edilmiştir (Kümbetoğlu, 2017: 15).

Araştırmada veriler, veri toplama tekniklerinden derinlemesine görüşme tekniği ile elde edilmiştir. Derinlemesine görüşmeler yapılandırılmış, yarı yapılandırılmış ve yapılandırılmamış görüşmeler olmak üzere üç farklı kategoriye ayrılmaktadır (Qu and Dumay, 2011: 246). Bu çalışmada ise yarı yapılandırılmış görüşme tekniğinin kullanılmıştır.

Araştırma Grubu

	Cinsiyet	Yaş	Meslek	Medeni Durum	Bakım Veren	Diyaliz Tedavisi Süresi
Hasta-1	Erkek	61	Emekli	Evli	Eş	3 yıl
Hasta-2	Erkek	69	Emekli	Bekar	Oğlu	2,5 yıl
Hasta-3	Erkek	73	Marangoz (SGK yok)	Evli	Eş, çocuklar	3,5 yıl
Hasta-4	Erkek	66	Emekli	Evli	Eş	8 ay
Hasta-5	Erkek	64	Emekli (Muhasebeci)	Bekar	Kendisi	4,5 yıl
Hasta-6	Kadın	72	Emekli (Terzi)	Evli	Eş	3 yıl
Hasta-7	Kadın	63	Emekli	Evli	Kendisi	1 yıl
Hasta-8	Erkek	61	Emekli (Futbolcu)	Evli	Eş	7 ay
Hasta-9	Erkek	72	Emekli	Evli	Kendisi	1 yıl
Hasta-10	Kadın	75	Emekli	Bekar	Kendisi	7 ay
Hasta-11	Erkek	62	Emekli	Bekar	Komşuları	8 ay
Hasta-12	Kadın	64	Emekli	Evli	Eş	5 yıl
Hasta-13	Kadın	59	Emekli	Bekar	Çocuklar	10 ay
Hasta-14	Kadın	54	Emekli	Evli	Eş	9 ay
Hasta-15	Erkek	65	Emekli (Esnaf)	Evli	Eş	4,5 yıl
Hasta-16	Erkek	54	Emekli	Evli	Eş	3 yıl
Hasta-17	Kadın	68	Emekli	Evli	Eş	3 yıl
Hasta-18	Erkek	63	Emekli	Evli	Kendisi	2 yıl
Hasta-19	Kadın	68	Emekli	Evli	Eş, çocuklar	3 yıl
Hasta-20	Erkek	75	Emekli (Memur)	Evli	Kendisi	1,5 yıl
Hasta-21	Kadın	75	Emekli	Bekar	Kendisi	3 yıl
Hasta-22	Erkek	78	Emekli (Taksici)	Evli	Eş	2 yıl
Hasta-23	Kadın	65	Emekli	Evli	Eş	10 ay

Verilerin Toplanması

Araştırma için elde edilen veriler yarı yapılandırılmış görüşme formları vasıtasıyla oluşturulmuştur. Araştırmanın örnekleme tercih edilirken rastlantısal olmayan örneklemin kullanılması tercih edilmiştir. Araştırma konusu için amaçlı örnekleme tekniği kullanılmıştır. Bu teknik, araştırmacı tarafından araştırma konusuna uygun birtakım ölçütlere sahip görüşmeci aracılığıyla gerçekleştirilmektedir (Tekin, 2006: 24; Kümbetoğlu, 2017: 97-99). Araştırmacının katılımcıları diyaliz merkezinde en az 6 aydır tedavi görmekte olan araştırmaya katılma istek ve motivasyonuna sahip hastalar arasından seçilmiştir. Araştırmanın veri toplama süreci B. Diyaliz Merkezi'nden alınan izin doğrultusunda hemodiyaliz hastalarıyla 57 sorudan oluşan rehber form aracılığıyla yüz yüze görüşme ile

gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmelerin her biri tedavi gören hastanın kendi yatağında, ses kaydı ve gözlem notları almak suretiyle ortalama 35 dakikada gerçekleştirilmiştir. En kısası 25 dakika en uzununu ise 48 dakika sürmüştür. Bu görüşmeler 18.06.2019 – 19.06.2019 tarihleri arasında 23 hasta ile gerçekleştirilmiştir.

Verilerin Analizi

Bu çalışmada betimsel analiz yaklaşımının kullanılması uygun görülmüştür. Betimsel analiz yaklaşımı bağlamında görüşmede elde edilen verilerin özgün şekillerine sahip kalınmakta ve kişilerin dile getirdikleri doğrudan aktarılmaya çalışılmaktadır (Özdemir, 2010: 325-335). Görüşme yöntemiyle elde edilen veriler nitel veri analiz programı "MAXQDA 2018" ile analiz edilmiştir. Nitel veri analiz programları verilerin depolanmasını, tasnif edilmesini, kodlanmasını ve geri çağırılmasını kolaylaştıran programlardır. Ancak analizi araştırmacı yapmaktadır (Patton, 2014: 442).

BULGULAR

Hemodiyaliz Hastalarının Hastalık Sonrası Sosyal İlişkilerinde Meydana Gelen Değişmeler

Bireylerin sosyal destek ihtiyacını karşılayan etkileşimler sosyal ilişki kavramı ile açıklanabilir. Katılımcılara kronik böbrek yetmezliği sonrası sosyal ilişkilerinde değişiklik olup olmadığına dair sorular yöneltilmiştir. Hastalar genel olarak kronik böbrek yetmezliği sonucu sosyal ilişkilerinin değiştiğini ifade etmiştir.

“Bu hastalık gücümü aldı benden değil arkadaşlarımla görüşmek dışarı çıkacak takatim yok artık e bir de yaşımda ilerledi.” (hasta-4)

“Ben gençliğimde çok sosyal bir insandım hatta bu hastalığa yakalanana kadar da gezerdim, tozardım, maça giderdim yorgunluk nedir kimdir bilmezdim. 2 sene önceye kadar bizim tayfa aradığında ben onlardan önce orda biterdim şimdi arasalar gidemem, kendimde o gücü görmüyorum artık. Ah! Değişti tabi sosyal ilişkim de değişti ben de değiştim.” (hasta-2)

“Şimdi eğer hasta olmasaydım bu yatakta yatıyor olmazdım. Dışarıdaydım, işimde gücümdeydim ama şimdi haftanın üç günü buraya gelmek zorundayım. İşe devam edemiyoruz çoğumuz. Hele bir de diyaliz günüm yaklaşırsa eyvah ki ne eyvah zor atıyorum kendimi buraya.” (hasta-15)

Hastalar sosyal ilişkilerinin değişme nedenini olarak çoğunlukla hastalığın sebep olduğu fiziksel yorgunluk olarak görmektedir. Diyalizde geçen vaktin uzunluğu ve diyalizin sebebiyet verdiği yorgunluk sosyal ilişkilerde bozulmanın en önemli sebepleridir.

“Şikayetim halsiz olmak. Bizden kan çekerken kuvvetimizi de çekiyorlar. Eve gidip kahvaltı yapınca kendime geliyorum biraz.” (hasta-11)

“Diyalizde bacaklarıma çok fazla kramp giriyor. En çok canımı o acıtıyor. Bu ağrılarla nasıl sosyalleşeyim insanlarla görüşeyim ki” (hasta-7)

“Aksamalar oluyor buraya geliyorum haftada üç gün, günün yarısı burada geçiyor sonra eve gidiyorum, dışarı çıkmıyorum bacaklarımdan feri kalmıyor. Kimse ile de görüşüp dertleşemiyorum.”

Diğer taraftan hasta-13 ise hastalığın kendisini değiştirmedigi için sosyal ilişkisinde herhangi bir değişim meydana gelmediğini ifade etmiştir.

“Niye değişsin ki evim aynı, çocuğum aynı, komşum aynı değişmedi. Burada yeni arkadaşlar edindim. Bunlar insana göre değişir ıııı, ben hastayım diye mızımızlanmıyorum. Eski dostlarımla hala görüşürüm sağ olsun onlar da arar sorar. Ama beni ayırıyorlar işte gelebilecek misin, şunu yer misin bilmem ne bilmem ne aynıym ben aynı hasta oldum diye değişmedim.” (hasta-13)

Katılımcıların çoğunluğunun vermiş olduğu cevaplara göre hastalık sonrası sosyal ilişkilerinde azalmaların yaşandığı gözlemlenmektedir.

Sosyal ilişkiler ayrıntılı olarak değerlendirildiğinde aile ilişkileri, arkadaşlık ilişkileri, akrabalık ilişkileri ve komşuluk ilişkileri ayrı ayrı değerlendirilebilir. Bu bakımdan bu gruplar alt başlıklar altında değerlendirilmiştir.

- ***Aile İlişkilerinde Değişme***

Kronik böbrek yetmezliği olan birey yaşamını devam ettirebilmek için diyaliz gibi girişimsel bir tedavinin zaruri olması, tedavi sebebiyle oluşabilecek olası yan etkileri, diyaliz makinesi ve sağlık çalışanlarına bağımlı olma durumu, bireyin hayatının tüm yönlerini etkilemektedir. Hastalığı yönetebilme kapasitesi düşük olan bireyler yakınındakilere bağımlı durumdadır. Buradaki temel görev ise hane içerisinde aile üyelerine düşmektedir (Mollaoğlu, 2011: 181-184). Hastalandıktan sonra bireyler anne/baba rollerini yerine getirmekte birtakım aksamalarla karşılaşabilmektedirler. Bu anlamda katılımcılara hastalık sonrasında aile içindeki sahip olduğu anne/baba rolünde aksama olup olmadığı ve bu rollerde değişimler meydana gelip gelmediğine dair sorular yöneltilmiştir. Katılımcıların verdiği cevaplar genel olarak anne/baba rolünde birtakım aksamaların gerçekleştiğine dair olmuştur.

“Ben kendi başımın çaresine bakmak istiyorum ama bu mümkün olmuyor. Ben onlara hizmet etmek isterken daha çok hizmet gören oluyorum aslında bu güzel bir şey kötü değil fakat nasıl desem aksattım diyemiyorum çünkü aksatmak istemiyorum ama siz anlayın işte kendime bakamazken evlatlarım geldiğinde diyalizden çıkmış isem eğer yataktan kalkmak istemiyorum.” (hasta -19)

“ben bir baba olarak evlatlarımın her zaman arkasındayım maddi manevi hep. Babalık rolümü aksatıyor muyum aksatıyorum o da şöyle, ben üç senedir diyaliz hastasıyım. İlk zamanlar bu makineye baş kaldıracabiliyordum kendimi daha zinde çevik hissediyordum. Çocuklarıma daha fazla vakit geçiriyordum, onları pikniğe götürüyordum, alışverişe gidiyorduk şimdi bunları yapmak içimden gelmiyor, gözüm almıyor.” (hasta-1)

“Anne olarak yapmam gereken çoğu şeyi yaptım, anneanneyim torunuma çok fazla şey yapmak istiyorum üstüne titremek istiyorum. Gidip birkaç hafta kalmak istiyorum. İlk torunuma yapabilmiştim şimdi buraya geldiğim için öyle vakit yaratamıyorum.” (hasta-19)

“E tabi şimdi gözlerim görmediği için baya değişti, üzülüyorum yani niye yapamıyorum diye. Çocuklarım evlendi, uzaktan onlara destek olmaya çalışıyorum.” (hasta-6)

Annelik rolü açısından özellikle hasta-10’un ifadesi dikkat çekmektedir. Hastalık sonrası kızı ile anne-kız rollerini değiştirdiklerini ifade eden hasta, kızım anne ben de onun evladı oldum demiştir.

“...çok çalıştı kızım. Benim kızım bana bakmak için kocaya gitmedi, kocaya gidip ne yapacağım otururum evimde anneme bakarım dedi. Senin anlayacağın ben evlat kızım anne oldu. Değişti tüm düzenimiz değişti...” (hasta-10)

Hasta bireyler diyaliz seansına katılım sağladıkları günlerde yaşadıkları halsizlik sebebiyle başka bir kişinin varlığına gerek duymaktadır. Bu noktada aile bireyleri arasında en çok eşlerin destek sağladığı ve hasta bireylerin yerine getiremediği rolleri sağlıklı eşin üstlenmeye çalıştığı gözlemlenmiştir. Ancak evlilik ilişkisi açısından durum değerlendirildiğinde hemodiyaliz hastaları karı-koca rollerini yerine getirmekte zorlanmaktadır. Bu anlamda katılımcılara hastalık sonrasında eş rollerinde aksama olup olmadığı ve bu rolde değişimler meydana gelip gelmediğine dair sorular yöneltilmiştir. Katılımcıların verdiği cevaplar genel olarak eş rolünde birtakım aksamaların gerçekleştiğine dair olmuştur.

“Eş olarak rolümü tamamını yerine getiremiyorum. Daha çok eşim getiriyor. Düğmelerimi bile o diyor.” (hasta-17)

“Çocuklarım gitti, evlendi hepsi. Eşimle birlikte yaşıyoruz çok şükür. Babalık rolünü getirdik yerine zamanında şu an arasalar yine yardım ederim. Ama eşim hastalandıktan sonra elim kolum oldu, doğruyu söylemek gerekirse şu an pek de iyi bir eş olduğum söylenemez. İster istemez yapamadıklarım var muhakkak.” (hasta-9)

“Günlük düzenim değişti bununla beraber mecburen o rollerimde de değişiklikler oldu her ne kadar istemesem de.” (hasta-16)

“Eş rolümü de aksatıyorum galiba karım hiçbir şey söylemiyor ama ona çok yükleniyorum. Yakınlığımızda azaldı o kadar halsizim ki elimden bir şey gelmiyor.” (hasta-1)

“Eş rolümü aksattım sayılabilir, yemek yapıyorum temizlik yapıyorum bunları yapıyorum da düşününce önceki gibi ilgilenemiyorum eşimle.” (hasta-12)

Bununla birlikte yalnızca 2 katılımcı eş rollerini aksatmadıklarını belirtmişlerdir.

“Ben bir eş olarak yerine getiremediğim şeyler olduğunu düşünmüyorum.”(hasta-7)

“Ben bir eş olarak sorumluluklarımı aksatmıyorum.”(hasta-3)

Aile rollerinde meydana gelen değişim ve aksamalara rağmen hasta bireyler en çok aile bireylerinden destek gördüklerini ifade etmektedirler.

“...artık yalnız başıma bir şey yapmayı gözüm almıyor, ailem, eşim yanımda olursa güvende hissediyorum. Bir de böyle görevlilerden çekiniyor insan ne bileyim yakınımdaykiler sıcak geliyor bana, güvende hissediyorum.” (hasta-7)

“Ben kuruma başvurma gibi durumlardan pek anlamam benim oğlum ilgilenir hep, buraya gelirken bile tüm evraklarımı o hazırladı yoksa ben anlamıyorum. O bana büyük bir destek.” (hasta-2)

Katılımcıların birincil ilişkiler kurdukları kişilere karşı güven duygusu fazla olup onların varlığından güç almaktadır. Bunun yanında eşi vefat eden ve çocuklarından yeterli desteği göremediğini ifade eden hasta-11 hayatından memnun olmadığını ifade etmiştir. Hasta-11 in görüşü aile desteğinin önemini gözler önüne sermektedir.

“Eşim vefat etti, çocuklarım var ama yoklar. Bir beni bu diyalize getirdiler sonra hiç görüşmedik. Eşim yaşasaydı her şey daha başka olurdu. Bugün ölsem bugün bayramım olur çünkü ona kavuşacağımı biliyorum.” (Hasta-11)

- ***Arkadaşlık İlişkilerinde Meydana Gelen Değişmeler***

Önemli sosyal destek kaynaklarından birisi de arkadaşlardır. Kronik bir hastalığın varlığı tüm ilişkilerde olduğu gibi arkadaş ilişkilerinde de bazı değişimleri beraberinde getirebilmektedir. Katılımcılara hastalık sonrasında arkadaş ve dostluk ilişkilerinde değişimler meydana gelip gelmediğine dair sorular yöneltilmiştir. Katılımcıların çoğunluğu genel olarak arkadaşlık rollerinde hastalığa bağlı olarak birtakım değişimlerin gerçekleştiği ifade etmiştir.

“Değişti ya hastayım artık eskisi gibi rahat hareket edemiyorum onlara ayak uydurmakta zorlanıyorum ne yapalım hanımla oturuyoruz sabahtan akşama kadar.” (hasta-15)

“Geliyorum buraya mecbur 4 saat yatıyorum en büyük sorunum. Arkadaşlarıma vakit ayıramıyorum, düğünlere bile gidemiyorum. Perşembe günü bir tanıdığın düğünü var bir sonraki diyaliz seansım perşembe günü çakışıyor gidemiyorum. Burada çok fazla zaman geçirdiğim için dışarıya vakit ayıramıyorum. Diyaliz günleri çok halsiz düşünüyorum.” (hasta-23)

“Şöyle eğer sevgi anlamında soruyorsan değişmedi ama bir yerlere gidip gelemiyorum, gidiyorum da iki gidiyorsam üç gün evdeyim öyle. Biz üç askerlik arkadaşız, senelerdir bağımız hiç kopmadı hala görüşüyoruz ama bunun sıklığı değişti, zaten 3 gün buradayım o üç gün bir şey yapmıyorum diğer iki gün onların da dolu olsa en fazla 1- 2 defa görüşüyoruz işte. Askerlikten sonra eş dost alay ederci bizle çok fazla yan yanayız diye...” (hasta-1)

“Hem arkadaşım hem komşum değişti mi bilemiyorum hala gelip gidiyoruz ama birkaç sene önceye kadar gün yapardık altın günü. Kaç tane arkadaş toplanırdık yemekler, oyunlar, sohbet, dedikodu çok güzel vakit geçirirdik. Şimdi ben katılmıyorum bu sene onlarda gün yapmamışlar. Artık bu hastalıktan dolayı katılmıyorum niye bilmiyorum her geçen gün gücüm çekiliyor gibi.” (hasta-19)

“İster istemez aksıyor elinde değil insanın.” (hasta-21)

“İçimden gelmiyor keyfim olunca torunuma atıyorum kendimi, arkadaşlık falan filan hepsi geride kaldı artık hem yaştan dolayı e hastalığında etkisi var muhakkak.” (hasta-19)

“Değişiklik olmuştu şimdi de diyalize göre ayarladık sıkıntı olmuyor, plan yapacaksın yeni düzen oluşturacaksın o zaman sorun yaşamazsın. Hastalığı ilk öğrendiğim biraz aksama oldu ama. Moralim bozulmuştu çok üzgündüm kimseyle görüşmek istemiyordum.” (hasta-22)

Katılımcılardan bazıları arkadaşlık ilişkilerinde meydana gelen bozulmanın sebebini doğrudan sahip oldukları hastalık olarak görmekte ve arkadaşlarının kendilerini artık hasta birey olarak değerlendirdiklerini ifade etmektedirler.

“Oldu oldu geçen gün görüşmüşler mesela eşim görmüş bana telefon açmadılar halbuki biz her hafta görüşürdük, üzülüyorum... hastayım artık sadece ben onların gözünde.” (hasta-4)

“...konuşunca herhangi bir değişiklik yokmuş gibi davranıyorlar ama çağırıyorlar, ben çağırıyorum iki üç defa ısrar edersem geliyorlar öyle işte.” (hasta-2)

Diğer taraftan dört katılımcı ise, arkadaşlık rollerini aksatmamaktadırlar.

“Var var arkadaşlarımla görüşmem var, bazıları geliyor bana oturuyoruz sohbet ediyoruz, bir değişiklik olmadı.” (hasta-1)

“Şu anda arkadaşlarım ile görüşmede sıkıntı yok da tatil için sıkıntı yaşıyorum.” (hasta-18)

“Ben biraz depresyon yaşadım ilk zamanlar. İlk zamanlar hiç kimseyle görüşmedim, görüşmek istemedim. Şimdi iyiyiz eskisi gibi gelip gideriz birbirimize.” (hasta-5)

“Aksatmadım kahveye de giderim yürüyüşe de. Canım sıkılır evde durunca.” (hasta-8)

- ***Akrabalık İlişkilerinde Meydana Gelen Değişmeler***

Önemli sosyal destek kaynaklarından biri de kan bağı ile kurulmuş olan akrabalık ilişkileridir. Bu anlamda katılımcılara hastalık sonrasında akraba ilişkilerinde ve rollerinde değişmelerin meydana gelip gelmediğine dair sorular yöneltilmiştir. Katılımcıların çoğunluğu akrabalık ilişkilerinde değişmelerin gerçekleştiğine dair olmuştur.

“Akrabalarımız hep şehir dışındalar haliyle benim oraya ulaşım sağlamam zor oluyor onlar geldikçe görüşebiliyoruz. Diyalize başladığımdan beri daha şehir dışına yolculuk yapmak nasip olmadı.” (hasta-10)

“Gelip gitme olayı sıkıntı oluyor, akraban da olsa rahat edemiyorsun kendi evin gibi değil.” (hasta-4)

“Benim akrabalarımı ziyaret etmem azaldı, görüşeceksek eğer onlar gelirler genelde.” (hasta-3)

“Sık sık gelemiyorlar artık rahatsız olurum diye çekiniyorlar gibi.” (hasta-8)

“Hastalanınca ilk zaman gelen giden olurdu şimdilerde yok, ıı birkaç kere ben kapı açtım hoş karşılanmadım artık ben de uğramıyorum birkaçına.” (hasta-5)

Katılımcıların vermiş olduğu cevaplardan da anlaşılacağı üzere hasta birey kendini toplumdaki soyutlamakta, bazı durumlarda ise çevresi tarafından dışlanmaktadır. Dolayısıyla bu durum bireyin kendi isteği ile olabildiği gibi çevresi tarafından da gerçekleşmektedir.

Diğer taraftan hasta-17 ise, akrabalık ilişkilerinin değişmediğini eskisi gibi devam ettiğini belirtmiştir.

“Aynı bir değişiklik yok görüşüyoruz yine gitmesem bile gelirler.” (hasta-17)

- ***Komşuluk İlişkilerinde Meydana Gelen Değişmeler***

Hasta olduktan sonra birçok sosyal ilişkide olduğu gibi komşuluk ilişkilerinde de değişimler yaşanmıştır. Katılımcıların çoğunluğunun verdiği cevaplar genel olarak komşuları ile eskisine göre daha az görüştükleri yönünde olmuştur.

“Önceden daha iyiydik sanki. Şimdi hem hastayım diye hem de gözlerim iyi görmediğimden gelmiyorlar. Üzülüyorum, çok özlüyorum eski günleri. Gelirlerdi ben komşularıma giderdim. Belki bana zahmet olmasın diye gelmiyorlardır.” (hasta-6)

“Azaldı öyle çat kapı gelmiyorlar. Müsait miyim diye telefon açıyorlar üst kat komşum bile hastalanınca tavırları değişti. Çekiniyorlar...” (hasta-21)

“Hem arkadaşım hem komşum değişti mi bilemiyorum hala gelip gidiyoruz ama birkaç sene önceye kadar gün yapardık altın günü. Kaç tane arkadaş toplanırdık yemekler, oyunlar, sohbet, dedikodu çok güzel vakit geçirirdik. Şimdi ben katılmıyorum bu sene onlarda gün yapmamışlar. Artık bu hastalıktan dolayı katılmıyorum niye bilmiyorum her geçen gün gücüm çekiliyor gibi... Farklılık oldu benden kaynaklı hem de. Çarşı pazara çıktım mı her kapının önünde 5 dakikada olsa soluklanırdım iki laklak ederdik. Gitmeyince onlarda eli eteği çekti, hepsi değil ama.” (hasta-19)

Diğer taraftan katılımcılardan hasta-8 ve hasta-13 komşuluk ilişkilerinin değişmediğini ifade etmiştir.

“Değişti diyemem, görüşüyoruz sohbet ediyoruz öyle.” (hasta-8)

“Bir değişme olmadı, kapımı açarlar komşularım.” (hasta-13)

Hemodiyaliz Hastalarının Hastalandıktan Sonra Sosyal Hayata Katılımlarında Meydana Gelen Değişmeler

Kronik böbrek yetmezliği, hastaların sosyal hayattan uzaklaşmasına sebep olan kronik hastalıklardan biridir. Sosyal ilişkilerde meydana gelen bozulmalar hastaların sosyal izolasyon yaşamasına neden olmaktadır. Hastalar evinden çıkamaz hale gelmekte ve gerçekleştirdikleri sosyal aktiviteler ev içinde gerçekleşmektedir. Bu anlamda hemodiyaliz hastalarının en çok gerçekleştirdikleri aktivitelerden biri televizyon seyretmektir.

“Evde vakit geçiriyorum en çok.” (hasta-1)

“Evdeyim kuzum. Buradan çıkıyorum eve gidiyorum. Televizyonun başına oturuyoruz. Öyle böyle vakit geçirmeye çalışıyoruz.”(hasta-14)

“Evden dışarı çıkamıyorum. Sosyal hayat yok. Televizyon izleniyor. En iyi arkadaşım oldu denilebilir.” (hasta-8)

“Televizyon izlemeyi çok severdim en çok yaptığım şeyde bu oluyor diyalizden çıkınca eve gidiyorum. Yatıp dinlenirken karşısında uyuyakalıyorum.” (hasta-22)

“Diyaliz seanslarımda, evde hep televizyon izliyorum başka türlü vakit geçmiyor.” (hasta-16)

“Sosyal hayatım çok azaldı evden çıkmıyorum açıyorum belgeseli birçok arkadaştan daha iyi geliyor bana.” (hasta-5)

“Evde yatıyorum sürekli, tv açıp izliyorum. Sezon dizilerini seviyorum zaman geçiyor.” (hasta-12)

“Benim bütün vaktim buranın dışında evde geçiyor. Evde de en çok tv izliyorum, en sık spor kanallarını izliyorum. Dediğim gibi eskiden futbolcuymum spor kanallarına bakarak hevesimi gidiyorum. Hangi takıma kim gitmiş, kim transfer olmuş merakımı gideriyorum.” (hasta-8)

Hasta olmadan önceki süreçte sosyal hayata katılan hasta bireyler, bu faaliyet belirli bir efor gerektirdiğinden hastalık sonrası evden çıkamaz hale gelmişlerdir. Bu anlamda katılımcılara hastalık sonrasında gezip dolaşma faaliyeti ile ilgili değişmelerin meydana gelip gelmediğine dair sorular yöneltilmiştir. Katılımcıların verdiği cevaplar genel olarak gezip dolaşma faaliyetinde değişmelerin gerçekleştiğine dair olmuştur.

“Gezip dolaşma azaldı diyaliz yoruyor beni evde duruyorum.” (hasta-17)

“Eskiden olsa kimse tutamazdı. Ele avuca sığmazdım. Yorulmak nedir bilmezdim. Değişmedi diyemiyorum şimdi burada olmasam yani diyalize girmesem kim bilir nerde olurdu.” (hasta-5)

“Alışveriş yapmak, faturaları yatırmak, gezip dolaşmak çok rahatlatıyordu. Kafam dağılıyordu, içimden hala çıkıp gezmek geliyor ama kendime güvencim hiç yok.” (hasta-12)

“Oturmaya alışkın değildim. Yaklaşık 4 sene oldu diyalize başlayalı. Artık alıştım ağrım sızım olmuyor ama hareketlerde kısıtlanmalar var. İlk zamanlar psikolojim alt

üst olmuştu. Koluma bağladılar bir şey her gün gidiyorum hastaneye gezip tozmayı bile unuttum. Yeter ki iyileşeyim dedim.” (hasta-15)

“Balkona çıkıp çamaşır asamadım zamanlar oldu. Bazen bir günüm bir günümü tutmuyor.” (hasta-10)

“Beni üzen şey kendi suyumu yatırırđım, elektriğimi yatırırđım, çarşıya giderdim, pazara giderdim bunlardan çok huzur buluyordum, şimdi yapamıyorum.” (hasta-23)

“Bir yere gidemiyorum, bir şey yapamıyorum zar zor hanım çıkarıyor yürüyüşe diye ondan da arka mahalleden öteye gitmiyorum.” (hasta-3)

“Ne günlerdi ne günlerdi o zamanlar hastalanmadan önce at gibiydim. Gezmek tozmak ne kelime uçar koşardım ama bitti. Şimdi ölümü gözlüyoruz ölümüz bu yataktan çıkacak.” (hasta-19)

Kronik böbrek yetmezliği bulunan hastalar fiziksel kısıtlamalarından kaynaklı kendilerini yoracak davranışlarda bulunmaktan kaçınmaktadır. Bu durum çoğunlukla diyaliz tedavisinin neden olduğu bedensel güçsüzlükten ve zamanın büyük bir bölümünün diyaliz merkezinde geçmesinden kaynaklanmaktadır.

Aynı zamanda katılımcıların verdiği cevaplar genel olarak hasta olmadan önceki yaşantılarında da egzersiz ve spor alışkanlığı bulunmadığı şeklinde olmuştur. Öncesinde spor yapma alışkanlığı bulunan hastalar ise hasta olduktan sonra bu aktiviteleri gerçekleştiremediklerini ifade etmişlerdir.

“Önceden çıkar yürüyüş yapardım en azından ama şimdi nerde az biraz yürüyebilsem şükrediyorum.” (hasta-3)

“Ben antrenörlük yapıyordum şu an yapamıyorum biraz daha zaman geçsin kendimi toparlayayım yine antrenörlük yapmayı düşünüyorum.” (hasta-8)

Katılımcıların vermiş oldukları cevaplar değerlendirildiğinde diğer sosyal aktivitelere oranlara seyahat etme davranışı daha fazla etkilenmiştir. Katılımcılar hastalanmadan önce diledikleri gibi seyahat ettiğini, hastalık başlayınca bu aktivitenin azaldığını, diyaliz tedavisinden dolayı bulunduğu çevrenin dışına çıkmaması gerektiğinin ifade etmişlerdir.

“Seyahat etme olayı azaldı. Evle diyaliz merkezi arası mekik dokuyorum artık. Gezme dolaşmayı bile düşürdük. Seyahate çıkmak bana pahalıya patlar.” (hasta-15)

“Uzak bir yere gidersek eğer diyaliz merkezi ayarlamamız gerekiyor. O yüzden kafamıza göre hareket etmiyoruz. Alıp başımı gideyim 4-5 gün kalayım olayı yok olmamalı çünkü ucunda ölüm var. Önce gideceğin yeri belirleyeceksin oradaki diyaliz merkezleri görüşüp kendine yer ayırttıracaksın. Zorluyor işte.” (hasta-20)

“Elini ayağını bağlıyor artık istediğim gibi değil bana yararlı olacak şekilde davranıyorum yakın yerlere gelip gidiyorum çok sık değil o da. Ama şehir dışına çıkmadım.” (hasta-10)

“Ben 8 aydır diyaliz hastasıyım henüz bir tatil planı yapmadım. Yaparsam burada yaparım çünkü haftada 3 gün diyalize geliyorum o yüzden şehir dışına çıkmayı düşünmedim.” (hasta-11)

“Sağlıklı halim gibi değilim ama yine yapmak istediklerimi yapıyorum. İstedğim yere gidiyorum kalma yapamıyorum. Çünkü diyalize günaşırı giriyorum. O yüzden bir yere gittiğimde mesela Düzce’ye gittiğimde ne yapıyorum cumartesi gidiyorsam pazartesi buradayım, diyalize girmem lazım.” (hasta-7)

“Kısa zamanlı yolculuklar yapıyorum kendimi zorlamıyorum öyle böyle olup gidiyor.” (hasta-2)

Hasta olmadan önceki süreçte seyahat aktivitesinde bulunan hastaların oranı diğer sosyal aktivitelere göre daha fazla olduğu ve hasta olmadan önce oldukça seyahat eden bireylerin hasta olduktan sonra bu aktivitelerinin azaldığı görülmektedir. Bunun sebebi haftanın 3 günü diyaliz tedavisi görmek zorunda olmalarıdır. Hastalar uzun seyahatlerde gittikleri yerde bir diyaliz merkezi ile anlaşıp orada diyaliz tedavisi görebileceklerinden emin olurlarsa uzun yolculuklara çıkabilmektedirler.

Hastaların Hastalık Algıları

Kronik böbrek yetmezliği nedeniyle hemodiyaliz tedavisi gören hastalar hastalığı ilk öğrendiklerinde birtakım duygusal evrelerden geçerler. Bu anlamda katılımcılara hastalığı öğrendiklerinde neler hissettiklerine dair sorular yöneltilmiştir. Elde edilen cevaplar katılımcıların hastalığı ilk öğrendiklerinde şok yaşadıkları ve hastalığı kabullenmekte zorlandıkları yönünde olmuştur.

“İlk duyduğumda inanmadım çok korktum. Böbreklerin alınacak dediler ne yapacağımı şaşırđım. Ölürüm herhalde dedim, alınmazsa da ölürsün dediler. O zamanlar çok zorlandım. Kolay şey değil, psikolojim alt üst oldu.” (hasta-10)

Hastalığı kabul edememe aşamasında birçok insan başka doktorlara gitmeye ve alternatif tedavi arayışı içerisine girmeye meyillidir. Katılımcıların da bu yönde çaba harcadıkları gözlemlenmiştir.

“Böbreklerimin iflas ettiğini öğrendim. Korktum, beklediğim bir şey değildi. Doktoruma güveniyordum. Ne olur ne olmaz diye başka bir doktora daha gittim. Orda da sonuç aynıydı. Kabul etmekten başka çare kalmadı. Böbrekleri aldılar. Kötü hissettim artık bir organım yoktu. Akabinde diyalize başladım. Her şey üst üste geliyor gibiydi. Ailevi problemlerim de vardı. Çocuklarım çok üzüldü. Yapacak bir şey yok son durum bu.” (hasta-20)

“Çok ağladım. Aklıma ilk ölüm geldi, çocuklarım geldi. İnanmak istemedim baya doktor doktor gezdik. En son İstanbul’da bir doktora gidince anladım. Hayatım bitmiş gibiydi, çok kızgındım, üzüldüm. Kafam çok ağrıdı.” (hasta-12)

Bazı hastaların ise psikolojik çökkünlüğe sebep olan depresif aşamayı da yaşadığı gözlemlenmiştir.

“Çapa’da bir doktor böbreğimi aldı. Ben de üzüldüm ama kızım kadar değil. İyileşene kadar başımdan ayrılmadı kaç hafta işine bile gitmedi. Kızım kötü olunca ben de psikolojim bozulacak gibi hissettim. Ben hayatta hiçbir şeyi unutmazdım şimdi buraya geldiğimizde kilomuza bakıyorlar eve varınca unutmuş oluyorum.

Diyet listemiz var ona uygun yemek yiyoruz bu hastalık yüzünden böbrekler gittiği gibi süt nerde yoğurt nerde diyeti de bırak psikolojim kötü oldu, sinirli oldum daha çok, ben kendimi kaybettim ilk 2- 3 ay hiç uyku yüzü görmedim, bu neydi niye benim başıma geldi diye. Kızımın ağlaya ağlaya içim kan ağladı. Sonra açtı kızım bilgisayar diyalizi buldu sonra buraya geldik.” (hasta-10)

“Çok etkiledi. Eski günlerim aklıma geliyor, psikolojimi çok bozdu yoksa başka derdim olmadı. Daha yeni alıştım, ilk zamanlar çok zor geliyordu. Böyle 4 saat yatağa bağlı olmak çok zor geldi.” (hasta-21)

Bunun yanında hasta-3 hastalığı sebebiyle intihar etmeyi düşündüğü fakat dini inancının bu düşünceye engel olduğunu bildirmiştir.

“Dini inancım olduğu için intiharın günah olduğunu bildiğim için imkanı yok ama dini inancım olmasaydı büyük ihtimalle intihar ederdim...” (Hasta-3)

Hasta-19 ise, hastalığı kabullendiğini “Veren Allah alan Allah buna şükür. Ya yatalak olsaydım, hiç isyan etmedim.” cümlesi ile ifade etmektedir.

Kronik bir hastalığın varlığı bireylerde benlik saygısı düşürmektedir. Bu anlamda katılımcılara haftalarının üç gününü diyaliz tedavisi olarak geçirmek sebebiyle kendilerini nasıl değerlendirdiklerine dair sorular yöneltilmiştir. Katılımcıların büyük bir kısmı diyaliz makinasına bağlı olmak nedeniyle özerkliklerinin kısıtlandığını, sağlığın değerini anladıklarını, kendilerini diğer bireylerden eksik hissettiklerini, psikolojik olarak yıprandıklarını, diyaliz makinesi olmadan yaşamlarını devam ettiremeyeceklerini, yaşamlarını diyaliz seanslarına göre düzenlediklerini ifade etmişlerdir. Buradan hareketle kronik böbrek hastalığı fizyolojik, psikolojik ve aynı zamanda sosyal sorunları beraberinde getirmekte ve bu sorunlar hastaların kendilerini algılama şekillerini farklılaştırmaktadır.

“Stresli oldum. Diyalize gelene kadar ki son zamanlarda iş göremiyordum. Çok rahatsızdım. Diyalizi tavsiye ettiler. Geldik görüştük doktorla. Sonra konu komşu ziyarete geldi. O zaman dedim kötüyüm diye. Kendimi çok yetersiz hissettim. Onlardan farklı gördüm. Eskiden yaptığım şeyleri artık kısıtlı yapabiliyorum. Bu da kendimi yetersiz hissettiriyor.” (hasta-1)

“Kendi başıma yapamadığım şeyler çok. Kendi başıma gezemiyorum, alışveriş gidemiyorum. Hal böyle olunca insan kendine diyor artık sen eski sen değilsin kendimi yetersiz olduğumu düşünüyorum. Evden diyalize diyalizden camiye vakit geçiyoruz iyi hissettiğim günlerde kahveye gidiyorum” (hasta-15)

“Özgüven eksikliğim oldu. Elektrik işçisiydim yapamayacağımı düşündüm işi bıraktım. İşim zor ve tehlikeliydi bu hastalık da tehlikeli. Tedavime yöneldim. Arkadaşlık ortamımı kısıtladı, işi bıraktım, her hafta 3 gün buradayım psikolojimi kötü etkiledi. Sinirlerimi yıpratıyor ama zorla dayanıyorum. Gelmek istemiyorum bu seferde olmuyor. Yakın arkadaşlarım sen gel, sen otur gibi ilgi gösteriyorlar. O zaman kendimde bir problem olduğunu düşünüyorum. Onlar kadar dayanamayacağımı düşünüp beni ayrı tutuyorlar, görmediğim ilgiyi görür oldum. Bir noksanlığım var biliyorum ama dışarıdan bu kadar belli edilmesi canımı sıkıyor.” (hasta-8)

“Tedavinin nasıl olacağını bilmiyordum. Böbreklerin alınacak dediler içten içe bir korku bastırdı. Çok dua ettim. Halimize şükür.” (hasta-21)

“Diyalizi araştırmaya başlayınca gönlüm ferahladı. Bir yolu varmış dedim. Kafayı yiyecek gibiydim zor günlerdi çok zor günlerdir.” (hasta-14)

Hastalar hastalığı kabul ettikten sonra tedavi sürecine uyum sağlayabilmekte ve memnuniyet düzeyleri artmaktadır. Katılımlara göre hastalandıktan sonra hastalıkla beraber mutlu bir biçimde yaşamına devam etmesi için en gerekli olan ailesinin desteğini almaktır. Yine katılımcıların cevaplarına göre dini vazifelerini yerine getirme ve hastalık ve süreç hakkında bilgi sahibi olmak bireyi rahatlatmaktadır.

“Memnunum, memnum olmayıp ne yapacağım başka çare yok.” (hasta-18)

“Hiç tedavisi yok değil sonuçta. Gelip kanımı temizletip gidiyorum. Eşim yanımda memnunum.” (hasta-3)

“Sevdiğin önceden yaptığın şeyleri artık yapamıyorsun, zorlanıyorsun. Ben ne yapacağım, nasıl yapacağım diye düşünüyorsun. Gezemiyoruz, tozamıyoruz çok şükür namazımı kılabilirim” (hasta-17)

“Memnunum Allaha şükür ayaktayım. Dini vazifelerimi yerine getirebiliyorum. Ailemde yanımda daha ne olsun. (Hasta-19)

“Hayatımdan şikayetçi değilim, eşim ve çocuklarım her zaman yanımda destek oluyorlar. Hasta olmak benim tercihim değildi. Yaşamamız lazım. Diyalize girmediğim günler geziyorum eşimle. Diyalizden çıktığım günlerde dinlenmem gerekiyor. Vücudum yorgun düşüyor. Eşim sağ olsun benim dememe kalmadan her şeyi yerine getiriyor. O yüzden şikayetçi değilim burada daha neleri var. Ben şanslıyım.” (Hasta-20)

Mesleki İşlevsellik ve Mesleki Rehabilitasyon

Mesleki işlevsellik, bireyin içinde yaşadığı toplumda güven içinde var olabilmesini, kendini gerçekleştirebilmesini, tüketici konumdan üretici konuma geçmesini ve dolayısıyla hasta bireylerin kendilerine olan özgüven ve sayısını da arttıracak önemli etkenler arasında yer almaktadır (Waghorn and Lloyd, 2005: 1). Ancak hemodiyaliz hastalığı gibi kronik hastalıklar çoğunlukla mesleki işlevsizliğe ve aileden birinin istihdamdan kopmasına sebep olmaktadır. Mesleki işlevsizliğin kronik hastalar açısından neden olduğu pek çok problem bulunmaktadır. Hastalık sebebiyle iş hayatına devam edemeyen hastalar maddi sıkıntılar yaşamakta, aile fertlerine yük olduğu duygusu hissedebilmekte, iş yerinde sahip olduğu statülerinden doğan rollerinde kayıplarla karşılaşmaktadırlar. Bu durum psikolojik sorunlara neden olmaktadır.

Katılımcılardan elde edilen verilere göre iş ve mesleki görevlerini yerine getirmede erkek hastalar daha fazla sorun yaşamaktadırlar. Kadın katılımcıların birçoğu ev hanımı olduklarını mesleki rollere sahip olmadıklarını dile getirmişlerdir. Bu anlamda katılımcılara iş ve mesleki rollerini gerçekleştirebilme konusunda sorulan soruya katılımcıların çoğunluğunun cevabı hastalandıktan sonra çalışmaya devam edemedikleri yönünde olmuştur. Bunun yanında hasta-19'un eşi bakım vermek için işini bırakmak durumunda kalmıştır.

“Hastalanmadan önce emekli olmuştum, eğer emekli olmadan hastalansaydım işi mecbur bırakırdım. Haftanın üç dört günü buradayız, beş on dakika kalmıyoruz diyalizde, dört saate yakın vakit geçiriyoruz. Ben bırakmasam patron yol verirdi. Kim kabul eder haftanın yarısı işe gelmeyi. Şahsen ben de kabul etmem. İyi ki emekli olmuşum yoksa işi bırakırdım. Bütçem çok zorlanırdı. Geçim derdi derken bir de hasta olsaydım vay halimize.” (hasta-1)

“Yüksek tansiyon hastasıydım o yüzden böbrekler gitti. Son ev, iş, gezme tozma çoğu şeyde azalma oldu. Bitmedi ama azaldı yani.” (hasta-10)

“Ben spor antrenörlüğü yapıyordum şimdi yapamıyorum. Diyalizden sonra birtakım sıkıntılarım oldu, devam edemedim.” (hasta-8)

“İlk zamanlar çok agresiftim, bu meret beni nerden buldu diye. İşe gitmedim. Sonra diyalize geldik. Olan zamanın çoğunu burada geçiyorum. Ağrı sızı yok ama güçsüzlük var, halsizlik oluyor. O yüzden bir mesleğim olup devam ettirebilmem artık çok zor.” (hasta-16)

“Yaşam düzenim kısıtlandı, aynı şekilde ekonomik gücüm kısıtlandı bunlardan şikayetçiyim.” (hasta-16)

“Bizim en büyük şikayetimiz şu, diyalize girenlerin çoğu idrarını yapamıyor. Böbrek çalışmayınca ne olacak. Bir hap onu kullanıyorum. Ağrılarım olmuyor. Ama mesleğime devam edemedim...” (hasta-18)

Aynı zamanda bazı katılımcılar hastalandıktan sonra yakınlarının da mesleklerini devam ettiremediklerini belirtmişlerdir.

“Kızım otellerde çalışıyordu. Bodrum, Marmaris oralarda hep çalıştı. Eşim vefat etti ben de böyle oldum. Kızım mesleğini bıraktı, evlenmedi. Evde bana bakıyor.” (hasta-15)

“Ev hanımıyım. Yemekleri, misafir hazırlıklarını ben yapıyorum. Eşim temizliğe yardım ediyor. Diyalizden çıktıktan sonra iki üç saat dinlenmem gerekiyor anca kendime gelebiliyorum. Eşim emekli aynı zamanda küçük esnaflık yapıyordu. Ben hastalandıktan sonra benimle ilgilenmek için dükkanı kapattık. Ben de elimden geldiğince vazifelerimi yapmaya çalışıyorum. Eşim benim yüzünden işi bıraktı, benim değil ama onun işi etkilendi.” (hasta-19)

“İster istemez aksadı, şu an mesleğimi yapamıyorum hasta olduğu öğrendikten birkaç ay içinde işi gücü bıraktım. Doktoruydu hastanesiydi derken bırakmak zorunda kaldım. Eşimde sigortalı işte çalışıyordu ben hastalanınca o da işe devam etmek istemedi benimle ilgilenmek için o da bıraktı işi.” (hasta-22)

Meslek kaybı yaşayan hastalar imkanları olsa çalışmayı istediklerini belirtmişlerdir.

“Çalışmayı çok isterim ama kendimi biliyorum eski gücüm kuvvetim yok. O yüzden doğrusunu söylemek gelirse pek fazla ümidim de yok.” (hasta-16)

“Hastalandıktan sonra işimi, mesleğimi yapamıyorum, diyalizden çıkınca yorgun düşünüyorum ama mesleğimi çok seviyordum şu an imkanım olsa aynı işi yapardım.” (hasta-6)

“Spor antrenörlüğünü artık yapamıyorum. Diyalizden sonra birtakım sıkıntılarım oldu, devam edemedim ama devam edeceğim biraz zaman geçsin kendimi toparlayayım.” (hasta-8)

“Çalışmayı isterim ama olmuyor. Gün aşırı diyalize geliyorum geldiğim günlerde yorgun oluyorum.” (hasta-5)

Hastaların Hastalıktan Sonraki Dönemde Olağan Düzenlerinde ve Yemek Düzeninde Meydana Gelen Değişiklikler

Hemodiyaliz hastaları fizyolojik nedenlerden dolayı evlerinde birtakım düzenlemeler yapabilmektedirler. Hastalandıktan sonra meydana gelen sorunlardan kaynaklı hastalar bazı zamanlar günlük işlerini yerine getirmede zorluk yaşayabilmektedir. Hastalanmadan önce kişisel bakımlarını gerçekleştirebilen kronik hasta bireyler hastalıktan sonra bu gereksinimi gerçekleştirmede birtakım zorluklar yaşamaktadırlar. Katılımcı hastaların bir kısmı kendi bakımlarını gerçekleştirebildiklerini ifade ederken bir kısmı da diyaliz tedavisi oldukları günlerde aile bireylerinden destek aldıklarını ifade etmişlerdir.

“Kendi ihtiyacımı kendim görebiliyorum çok fazla yardıma gerek duymuyorum.” (hasta-9)

“Kişisel ihtiyaçlarımı kendim karşılıyorum ama diyalizden çıktığım günler eşimden destek alıyorum mecbur.” (hasta-12)

“Kişisel bakımımı kendim karşılayabiliyorum.” (hasta-21)

“Kimseye yük olmak istemiyorum o yüzden kendim karşılamaya çalışıyorum.” (hasta-7)

“Her anlamda eşim en büyük destekçim, zorlandığım zaman eşim yardımcı oluyor.” (hasta-23)

Hastalıktan kaynaklı hastaların durumlarına uygun olarak evlerindeki var olan düzende de değişiklikler olabilmektedir.

“Büyük bir farklılık olmadı aslında yattığım odayı değiştirdik, balkonu olan odaya geçtim. Her zaman olmuyor arada bir nefes darlığı yaşıyorum ondan değiştirdik.” (hasta-13)

“Evde değil ama salondaki koltuk benim için hep açık duruyor evde olunca yatıp televizyon izliyorum.” (hasta-4)

“Hastalıktan dolayı değil, sürekli evde olduğum için sıkılıyorum eşyaların yerini değiştiriyoruz. Eşim düzenliyor ben hastalandıktan sonra ev işlerini pek yapamıyorum.” (hasta-19)

Katılımcıların vermiş oldukları cevaplara göre hastalık sonrası evdeki olağan düzenlerinde ciddi bir değişikliğin gerçekleşmediği gözlemlenmiştir.

- ***Diyet***

Hemodiyaliz hastalarında tedavide başarı hastaların diyet ve sıvı kısıtlamasına uyumu ile oldukça ilişkilidir (Kammerer et al. 2007: 479). Yapılan pek çok çalışmada hastaların diyet ve sıvı kısıtlamalarına uyumsuzluk gösterdiklerini ortaya çıkarmıştır (Kugler et al., 2005: 25; Cvenegros et al., 2004: 155). Hemodiyaliz tedavisinin en önemli parçalarından biri olan diyetlerine uyum gösterip göstermediklerini belirlemek için sorulan soruya verilen cevaplar değerlendirildiğinde katılımcıların büyük çoğunluğu diyetlerine uygun beslendikleri yönünde cevap vermişlerdir.

“Eskiden ben bir elma yerdim şimdi yarısı yiyorum, zeytin yemiyorum dokunuyor, çoğu şeyi kısıtlı yiyoruz sebzeleri bile. Diyet doktorumuz geliyor ne derse onu yapıyoruz.” (hasta-2)

“Ben hastalandıktan sonra eşim yemekleri tuzsuz yapmaya başladı.” (hasta-22)

“Doktorun söylediği şekilde yemek düzenimi ayarladım.” (hasta-11)

“Evde yemekleri kendimi dinç hissettiğimde kendim hazırlıyorum ama mutlaka diyetime göre hazırlıyorum yoksa çok zorluk çekiyorum her yerim şişiyor.” (hasta-19)

“Yemekleri kendim hazırlıyorum tuzsuz ve az yağlı hazırlıyorum. Diyetime uygun olarak eşim de kalp hastası az yemeye çalışıyoruz.” (hasta-12)

“Bizim doktorumuz diyor ki ye ama az ye bana yeme demiyor. Sağlıklı insanlar gibi o yüzden hiç şikayetim yok.” (hasta-15)

Bunun yanında diyet konusunda şikayette bulunan hastalarda bulunmaktadır.

“En çok şikayetim anlamadığım şeyler oluyor. Erik yeme diyorlar yasakmış. O yasak bu yasak öyle böyle devam ediyor.” (hasta-10)

“Hayatımın büyük bir oranı kısıtlarla geçiyor. En çok kısıtlama da yemekten. Bu beni bazen yoruyor.” (hasta-16)

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada hemodiyaliz hastalarında hastalığa bağlı yaşanan toplumsal rol değişimini belirlemek amaçlanmıştır. Bu temel amaç doğrultusunda hemodiyaliz tedavisi gören 23 hemodiyaliz hastası ile derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler neticesinde elde edilen veriler hastaların hastalığa bağlı sosyal ilişkilerindeki değişme, sosyal hayata katılımındaki değişmeler, hastalık algılamaları, mesleki işlevsellik

ve günlük rutinlerde meydana gelen değişiklikler olmak üzere beş temel başlık altında değerlendirilmiştir.

Sosyal destek ihtiyacını karşılayan sosyal ilişkiler, kronik hastaların hastalıkla baş etme ve depresyon oranlarını azaltması açısından oldukça önemlidir. Literatürde gerçekleştirilen çalışmalarda da özellikle kronik hastalığı olan bireyler için hissedilen yüksek düzeyde sosyal desteğin hastalıkla baş etme ve depresyon oranlarını azaltması ile ilişkili olduğu bulunmuştur (Primomo et al., 1990: 153; Gallant, 2003: 185-191). 36 hemodiyaliz hastasına yönelik yapılan bir çalışmada ise sosyal desteğin yüksek moral düzeyi ile ilişkili olduğu tespit edilmiştir (Dimond, 1979: 101). Sosyal ilişkileri değerlendirmek açısından elde edilen veriler hastalık sonrası hastaların büyük bir bölümünün sosyal ilişkilerinde bozulmaların yaşandığını göstermiştir. Hastaların sosyal ilişkilerinde meydana gelen bozulmalarının sebepleri diyalizde geçen vaktin uzunluğu, diyaliz tedavisinin sebebiyet verdiği yorgunluk ve hastaların psikolojik olarak kendilerini kötü hissetmeleri sosyal ilişkilerde bozulmanın en önemli sebepleridir.

Sosyal ilişkiler, aile ilişkileri, arkadaşlık ilişkileri, akrabalık ilişkileri ve komşuluk ilişkileri olarak ayrı ayrı ele alınmıştır. Aile bireyleri ile olan ilişkiler açısından değerlendirildiğinde, hastaların anne/baba rollerini aksattıkları görülmüştür. Günler (2011: 160)'in hemodiyaliz hastalarıyla yaptığı çalışmada da hasta bireylerin ortalama olarak yarısının anne ve baba rolünü gerçekleştirmede sorun yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Ebeveynler çocuk rolüne bürünebilmekte çocuklarda ebeveyn rolünü gerçekleştirebilmektedir. Bu noktada kendisine bakmak için kızının evlenmediğini ifade eden annenin ifadesi oldukça dikkat çekmektedir. Hasta yakınları hastalarına bakım vermek için kendi sosyal hayatlarını yaşamaktan feragat etmek durumunda kalabilmektedir.

Özellikle diyaliz seansına katılım sağladıkları günlerde yaşadıkları halsizlik sebebiyle hastalar başka bir kişinin varlığına gerek duymaktadır. Bu noktada aile bireylerinden yardım alan hastalar en büyük desteği eşlerinden görmektedirler. Aile içerisinde eş ilişkisi açısından durum değerlendirildiğinde ise hemodiyaliz hastalarının karı-koca rollerini yerine getirmekte zorlandığı gözlemlenmiştir. Meriç ve Oflaz (2013: 24)'in hemodiyaliz hastalarının eşleri ile gerçekleştirdikleri çalışmada da, eşler duygusal gelgitler yaşadıklarını ve kendilerini eş olarak görmekten ziyade bakıcı olarak görmeye başladıklarını ifade etmişlerdir. Günler (2011: 160)'in hemodiyaliz hastalarıyla ilgili yaptığı

çalışmada ise hastaların yaklaşık %60'ının cinsel konuda sorun yaşamakta olduğu ve rollerini gerektiği gibi yerine getiremediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu bakımdan genel olarak hemodiyaliz hastalarının eş ilişkilerinde aksamalar gerçekleşmektedir.

Hastalar hastalık nedeniyle arkadaşlık rollerini gerçekleştirmede de güçlük çekmişlerdir. Arkadaşlık ve dostluk rollerini yerine getirebilme oranı anne/baba rollerini yerine getirebilme oranından daha düşüktür. Buna bağlı olarak hastaların aile ilişkilerine daha fazla vakit ayırdığı sonucuna varılabilir. Hastaların bir kısmı akrabalık rollerini yerine getirebilme hususunda azalmaların yaşandığını, akraba ve komşularının kendileri hastalandıktan sonra ziyaretleri belirli günlere yaydıklarını ve ziyaretlerini kısıtladıklarını ifade etmektedirler. Bu durumun sebepleri hasta bireylerin kendilerini toplumdan soyutlaması olabileceği gibi bazı durumlarda ise çevresi tarafından dışlanmasıdır. Dolayısıyla ilişkilerdeki bozulmalar bireyin kendi isteği ile olabildiği gibi çevresi tarafından da gerçekleşmektedir. Fakat hastaların beyanına göre, bazı akraba ve komşular hastaya nasıl davranacaklarını bilemediğinden ya da hastaların rahatsız olmasından çekindiklerinden de görüşmeyi kısıtlayabilmektedir.

Hastalandıktan sonra sosyal hayata katılımında çeşitli zorluklar yaşanmaktadır. Fiziksel anlamda kendilerini yetersiz gören hastalar vakitlerinin çoğunu ev içerisinde geçirmekte ve gerçekleştirdiği tek aktivite enerji kaybı gerektirmeyen televizyon izleme olmaktadır. Hastalar bir taraftan kendilerini yoracak davranışlarda bulunmaktan kaçındığından ve bedensel, psikolojik ve sosyal açıdan sorunlarla karşılaşmalarından dolayı gezip dolaşma ve seyahat etme aktivitelerinde değişiklikler yaşamaktadırlar. Hastaların hemodiyaliz seanslarını aksatmamaları gerektiği için şehir dışına yaptıkları gezilerde kısıtlamalar meydana gelmektedir.

Hastalığı ilk öğrendiklerinde hastalar şok, inkar, öfke, pazarlık, depresyon ve kabullenme olmak üzere bazı duygusal evrelerden geçerler. Bu anlamda katılımcılar ilk olarak şok yaşamış ve hastalığı öğrendiklerinde kabullenememişlerdir. Bu aşamada pek çok hasta hastalığı kabul etmekte zorlandığı için başka doktorlara gitmiş ve alternatif tedavi arayışı içerisine girmiştir. Bazı hastaların ise psikolojik çökkünlüğe sebep olan depresif aşamayı da yaşadığı gözlemlenmiştir. Bu dönemde intihar etmeyi düşünen hasta da bulunmaktadır. Hastalar hastalığı kabul ettikten sonra tedavi sürecine uyum sağlayabilmekte ve memnuniyet düzeyleri artmaktadır. Hastalara göre hastalandıktan

sonra hastalıkla beraber mutlu bir biçimde yaşamına devam etmesi için en gerekli olan ailesinin desteğini almaktır. Yine hastaların cevapları, dini vazifelerini yerine getirme ve hastalık ve süreç hakkında bilgi sahibi olma rahatlatmalarını sağladığını göstermektedir.

Kronik bir hastalığın varlığı ve hemodiyaliz makinesine bağlı bir hayat sürdürmek hastaların benlik saygısı düşürmektedir. Bu anlamda katılımcıların büyük bir kısmı diyaliz makinasına bağlı olmak nedeniyle özerkliklerinin kısıtlandığını, sağlığın değerini anladıklarını, kendilerini diğer bireylerden eksik hissettiklerini, psikolojik olarak yıprandıklarını, diyaliz makinesi olmadan yaşamlarını devam ettiremeyeceklerini ve yaşamlarını diyaliz seanslarına göre düzenlediklerini ifade etmişlerdir. Buradan hareketle kronik böbrek hastalığı fizyolojik, psikolojik ve aynı zamanda sosyal sorunları beraberinde getirmekte ve bu sorunlar hastaların kendilerini algılama şekillerini farklılaştırmaktadır. Duyan ve Mutlu (2012: 26-28)'nin hemodiyaliz tedavisi alan hasta bireylere yönelik çalışmalarında da benzer bir şekilde, hastaların makineye bağımlı olarak yaşamaları, hastalandıktan sonraki dönemde aile ve sosyal yaşantısında meydana gelen sorunları, gelecek planları ile ilgili endişeleri, beden imajındaki değişimler, ölüm fikrine sahip olmaları gibi etmenlerin hastaların benlik saygısı üzerinde olumsuz etkiler oluşturduğu tespit edilmiştir.

Hastalanmadan önce iş ve meslek sahibi olan hastaların tamamı hastalandıktan iş ve mesleki rollerini yerine getirememektedirler. Hastaların hemodiyaliz tedavisi almaya başladıktan sonra düzenli olarak gelir getiren bir işte çalışamamaları birtakım ekonomik problemler yaşamalarına ve buna bağlı olarak yaşam kalitelerinin azalmasına sebebiyet vermektedir. Hastaların yanında bazı hasta yakınları da bakım verme rolü sebebiyle çalışmayı bırakmak durumunda kalmıştır. Hastalar diyaliz işleminin uzun sürmesi ve kendilerini yetersiz hissetmeleri nedeniyle işlerine devam edememektedir. Ancak daha önceden çalışan hastaların hemen hemen hepsi imkan olsa yeniden çalışmak istemektedirler.

Bu sonuçlar doğrultusunda hemodiyaliz tedavisi gören hastaların yaşamış oldukları psikolojik, sosyal ve fiziksel sorunların etkilerini en aza indirmek ve hastaların tıbbi bakım ve tedaviden en iyi şekilde yararlanmalarını sağlamak amacıyla birtakım önerilerde bulunulmuştur.

Kronik böbrek yetmezliği nedeniyle hemodiyaliz tedavisi alan hastaların aile, akraba, arkadaş ve komşularıyla ilişkileri azalmakta, diğer insanlara karşı beklenti ve

bağımlılıkları artmakta, toplumsal rol ve sorumluluklarını yerine getirmede zorluklar yaşamaktadırlar. Hastalığın sebep olduğu fiziksel sorunların yanında pek çok psikolojik ve sosyal sorun da bulunmaktadır. Ancak diyaliz merkezleri çalışanları değerlendirildiğinde çoğunlukla hemşire ve hekim gibi sağlık profesyonellerinden oluştuğu gözlemlenmektedir. Bu bakımdan sağlığın biyolojik, psikolojik ve sosyal yönden tam bir iyilik hali olduğu düşünülürse eğer hastaların bütüncül iyilik halinin sağlanabilmesi için psikologların ve sosyal çalışmacıların da bu ekip içerisinde yer alması gerektiği görülmektedir. Hemodiyaliz merkezlerinde psikolog ve sosyal çalışmacılar istihdam edilmelidir.

Meslek sahibi olmak maddi kazanç sağlamakla birlikte sosyal ve psikolojik anlamda da bireyi güçlendirmektedir. Bu açıdan çalışmaya istekli olan hastaların kendilerine uygun olmak şartıyla çalışma yaşamına katılmaları için mesleki rehabilitasyon gerçekleştirilmelidir.

Hastaların yaşam kalitesinin yükseltilmesi için her ne kadar fiziksel, psikolojik ve sosyal tedavi sağlanıyor olursa olsun onların değişiyse hastalar hayatlarını bir makineye bağımlı olarak geçirmeye devam etmektedirler. Bu sorunu en aza indirebilmek adına en uygun tedavi böbrek transplantasyonudur. Bu noktada tüm toplumun organ bağışı konusunda bilinçlendirilmesi oldukça önemlidir.

Son olarak hastaların yanında sağlık personelini de unutmamak gerekir. Diyaliz süreci hastalar açısından olduğu kadar sağlık personeli açısından da oldukça yıpratıcıdır. Sağlık personelinin de psikolojik açıdan desteklenmesi ve hem hastaların hem hasta yakınlarının hem de sağlık çalışanlarının sosyal grup çalışmaları ile desteklenmeleri oldukça fazla önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Akpolat, T. & Utaş, C. (2001). Böbrek Yetmezliği: Genel Bilgiler. İçinde T. Akpolat & C. Utaş (Edt.), Hemodiyaliz Hekimi El Kitabı (ss. 1-10). Kayseri: Anadolu Yayıncılık.
- Avşaroğlu, A. (1967). Beşeri Münasebetler. Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları.
- Ceylan, T. (2011). Toplumsal Sistem Analizinde Toplumsal Statü ve Rol. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 15 (1), 89-104.
- Cvengros, J. A., Christensen, A. J. & Lawton, W. J. (2004). The role of perceived control and preference for control in adherence to a chronic medical regimen. *Ann Behav Med*, 27, 155-61.
- Denisoff, R. S. & Wahrman, R. (1979). *An Introduction Sociology*. New York: Macmillan Publishing Co., Inc.

- Dimond, M. (1979). Social support and adaptation to chronic illness: The case of maintenance hemodialysis. *Researchin Nursing & Health*, 2(3), 101-108.
- Dönmezer, S. (1994). *Toplumbilim*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Gallant, M. P. (2003). The Influence of Social Support on Chronic Illness Self-Management: A Review and Directions for Research. *Health Education & Behavior*, 30(2), 170-195.
- Günler, O.E. (2011). *Hemodiyaliz Hastalarında Hastalığa Bağlı Toplumsal Rol Değişimi Beklenti ve Sorunları: Bir Sağlık Sosyolojisi Çalışması (Yüksek Lisans Tezi)*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- House, A. (1987). Psychosocial problems of patients on the renal unit and their relation to treatment outcome. *Journal of Psychosomatic Research*, 31, 441-452.
- K/DOQI (2002). Clinical practice guidelines for chronic kidney disease: evaluation, classification and stratification. *Am J Kidney Dis*, 39 (2 Suppl 1), S1-266. Retrieved from <https://jhu.pure.elsevier.com/en/publications/kdoqi-clinical-practice-guidelines-for-chronic-kidney-disease-eva-3>.
- Kammerer, J., Garry, G., Hartigan, M., Carter, B. & Erlich, L. (2007). Adherence in patients on dialysis: strategies for success. *Nephrol Nurs J*, 34, 479-86.
- Koç, Z. & Sever, M. Ş. (2008). *Diyaliz hastalarında beslenme*. (6. Baskı), İstanbul: İstanbul Tıp Fakültesi İç Hastalıkları Anabilim Dalı.
- Kugler, C., Vlaminck, H., Haverich, A. & Maes, B. (2005). Nonadherence with diet and fluid restrictions among adults having hemodialysis. *J Nurs Scholarsh*, 37, 25-29.
- Kurtkan, A. (1976). *Genel Sosyoloji*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi.
- Kümbetoğlu, B. (2017). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. (Çev: O. Akınbay& D. Kömürcü). Ankara: Bilim ve Sanat Yay.
- Mollaoğlu, M. (2011). Diyaliz Hastalarında Yeti yitimi, Günlük Yaşam Aktiviteleri ve Öz Yeterlilik Durumu. *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 10(2), 181-186.
- Patton, M.Q. (2014). *Nitel Araştırmanın Doğası*. (Çev: M. Bütün & S. B. Demir). İçinde Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri (ss. 3-29), Ankara: Pegem Yayınları.
- Primomo, J., Yates, B. C. & Woods, N. F. (1990). Social Support for Women during Chronic Illness: The Relationship among Sources and Types to Adjustment. *Researchin Nursing & Health*, 13, 153-161.
- Qu S. Q., Dumay, J. (2011). The Qualitative Research Interview. *Qualitative Research in Accounting & Management*, 8(3), 238-264.
- T.C. Sağlık Bakanlığı (2014). *Türkiye Böbrek Hastalıkları Önleme ve Kontrol Programı (2014-2017)*, Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı.
- Tekin, H. (2006). Nitel Araştırma Yönteminin Bir Veri Toplama Tekniği Olarak Derinlemesine Görüşme. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 1(1), 102-113.
- Waghorn, G. & Lloyd C. (2005). The Employment of People with Mental İllness. *Australian e-Journal for the Advancement of Mental Health (AeJAMH)*. 4(2),1-43.
- Yıldırım, A. ve H. Şimşek. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (6. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

BÖLÜM

10

TÜRKİYE'DE DEĞİŞEN KAHVE TÜKETİM ALIŞKANLIKLARI VE ETKİLEŞİM TEMELLERİ

Arş. Gör. Büşra YEŞİLYURT

*Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
E-posta: busrayesilyurt@ibu.edu.tr*

ATIF: Yeşilyurt, B. (2020). Türkiye'de Değişen Kahve Tüketim Alışkanlıkları ve Etkileşim Temelleri. Ercan Karaçar, Özgür Kıran (Ed.), Sosyal Bilimlerde Güncel Konular ve Araştırmalar içinde (ss. 183-201). Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları

- BÖLÜM 10 -

TÜRKİYE'DE DEĞİŞEN KAHVE TÜKETİM ALIŞKANLIKLARI VE ETKİLEŞİM TEMELLERİ

Arş. Gör. Büşra YEŞİLYURT

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

E-posta: busrayesilyurt@ibu.edu.tr

GİRİŞ

Kahve, doğuşundan günümüze kadar uzanan süreçte ortaya çıkan kahve tüketim dalgaları ve bu tüketim anlayışlarının küresel olarak yarattığı etki ile çok çeşitli anlamlar kazanarak, bir içecekten daha fazlasını ifade eden kültürel bir öge haline gelmiştir. Kahvenin keşfi ve yayılım coğrafyasından kaynaklanan etkileşimler uzun yıllar etkisini göstermiş ve ulaştığı tüm coğrafyalarda sosyolojik bir anlam kazanmasına yol açmıştır. Bu durumun ülkemizdeki kahve tüketim eğilimlerinde de kendini gösterdiği ve önemli bir kültürel etkileşimi simgelediği düşünülmektedir.

Bir karışımda kullanılan çekirdekler, her biri kendine has niteliklere sahip birçok farklı kökene sahip olabilmekte ve bu da kavruldukları şekle göre farklılık göstermektedir. Kahveler, çok çeşitli aparatlar kullanılarak hazırlanabilmekte; çok farklı stillerde demlenebilmekte ve çok farklı boyutlarda sunulabilmektedir. Süt ve şeker gibi katkı maddeleri ile veya katkı maddeleri olmadan hazırlanabilmektedir. İçildiği bardak bile önemli mesajlar iletebilmekte ve kahveyi anlamlı bir sembole dönüştürebilmektedir. Kahvenin günümüze kadar uzanan yolculuğu ele alındığında bir bireyin kahve seçimi, yalnızca ekonomik değil aynı zamanda kültürel sermayesinin de göstergesi olabilmektedir. Bu doğrultuda toplumumuzun etkilediği ve etkilendiği kahve tüketim alışkanlıklarının, ekonomik unsurların yanı sıra kültürel arka planları da dikkate alınarak değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir.

1. KAHVENİN DOĞUŞU

Kahve çekirdeklerinin keşfinin en az 1.000 yıl öncesine dayandığı tahmin edilmektedir. O dönemde keşfedilen Arabika çekirdeklerinin ilk olarak Etiyopya'nın Kaffa şehrinde bulunduğu, Robusta çekirdeklerinin ise Batı Afrika'da bulunduğu ifade edilmektedir (Moldvaer, 2015). Etiyopya'da kahvenin bulunmasına yönelik pek çok rivayet bulunmaktadır. Kahvenin bulunuşu ile ilgili söz konusu kesitlerde, Şazili adı

verilen dervişin çobanının, keçileri otatırken keçilerin bir ağaçtan meyve yediğini ve bu meyveyi yedikten sonra canlandıklarını Şazili'ye anlatması ile başlamıştır. Şazili'nin de bu meyveyi demleyip içtikten sonra aynı canlılığı kendinde gördüğünü ifade ettiği, bu şekilde kahve tüketiminin keşfedildiği aktarılmaktadır. Bir efsaneye göre de kahve ağaçları, bir veli tarafından ekilen keçi tezeğinden filizlenmiştir. Bir diğer söyleme göre de kahveyi ilk keşfeden ve sağlık fonksiyonu için kullanan kişi Hz. Süleyman'dır. Hz. Süleyman, bir yolculuk esnasında uğradığı kasabada yaşayanların belirsiz bir hastalığa yakalandığını gördükten sonra Cebrail tarafından iletilen buyrukla kahve çekirdeklerini su ile kaynatarak ilk kahveyi yapar ve hastalara içirir (Demir, 2014). Tüm bunlarla birlikte Orta Çağın önemli tıp alimlerinden İbn-i Sina'nın 1000'li yıllarda kahveyi tükettiği dile getirilmektedir (Yıldız, 2007). 1000'li yıllarda kahvenin besleyici bir gıda olduğu ve uzun süreli tokluk sağladığı düşüncesi ile ekme yapımında kullanıldığı; dinçlik vermesi sebebiyle bir içecek olarak tüketiminin ise ilerleyen yıllarda gerçekleştiği ifade edilmektedir (Işın, 2001).

Kahvenin Etiyopya'dan Yemen'e ulaşip bir içecek olarak tüketilmeye başlamasının hangi tarihlerde ve kimler vasıtasıyla gerçekleştiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Genel görüş Afrikalı kölelerin bu yayılımda etkili olduğu yönündedir. Bununla birlikte Şazili adı verilen tarikat tarafından sıklıkla tüketilmesi vasıtasıyla yayıldığı ve tasavvuf çevrelerinde popüler bir içecek olduğu da ifade edilmektedir (Topik 2009; Kuzucu ve Koz, 2015). Kahvenin uluslararası yolculuğunda en büyük etkileşimin ise Mekke'ye ulaşması ile gerçekleştiği düşünülmektedir. Farklı ulusların ziyaret ettiği önemli bir ibadet merkezi olan Mekke'de, Hac ibadeti için gelen insanların bu içeceği satın alarak kendi ülkelerine götürmesi önemli bir etkileşimin yolunu açmıştır. İbadet maksadıyla gelen ziyaretçilerin bu içeceği satın almasındaki en büyük motivasyonun ise inanç temelli olduğu düşünülmektedir. Kahvenin yayılımı ile alakalı farklı görüşlerden birisi de bu noktada ortaya çıkmaktadır. Müslüman toplumlarda kahvenin yayılımında Şazili tarikatının öğütleri ve ibadet sırasında tükettikleri bu içeceğin bir zorunluluk gibi algılanmasının etkili olduğu düşünülmektedir. Şazili'nin "kahve aynı zezem gibidir, ne niyetle içerseniz ona yarar" söyleminin bu içeceğe bir kutsiyet atfedildiğini gösterirken (Yıldız, 2007); batılı toplumlar da bu yayılımı Hristiyanlık ile özdeşleştirmiştir. Hristiyanlık geleneklerine uyarlanmış bu söylemlerde de kahveyi keşfeden kişinin Hristiyan bir din adamı olduğu, ibadet sırasında güç sağlaması ve daha fazla ibadete imkân tanınması açısından din

adamlarının kahve tükettikleri, Arap yarımadasına da bu din adamları aracılığıyla yayıldığı ifade edilmektedir (Heise, 2001; Wild, 2007; Kuzucu ve Koz, 2015).

2. KAHVENİN KÜLTÜR TARİHİ

16. yüzyılda kahve Osmanlı toplum hayatı da dahil olmak üzere İslam coğrafyasındaki en geniş sınırlarına ulaşmış olup aynı zamanda önemli bir sosyal hareketliliğin de temellerini atmıştır. İlk kahve ticaretini yapan Araplar, bu dönemlerde kahvenin ticaretini tekelinde tutabilmek için kahve çekirdeklerini kaynatıp satarak başka yerlerde yetiştirilmesini önlemek gibi kontrollü bir politika izlese de bir Hollandalının Yemen'den kahve fidesi kaçırmasıyla kahvenin Avrupa yolculuğu da başladığı ifade edilmektedir (Işın, 2001; Yıldız, 2007). Kahvenin Avrupa yolculuğu için bir başka söylemde ise 1615 yılında Avrupa'ya kahveyi ilk getirenlerin Venedikli tüccarlar olduğu da ifade edilmektedir. Literatürdeki kaynaklarda Osmanlı döneminde açılan kahvehanelerin de bu yayılımda etkili olduğu; Londra'daki ilk kahvehanenin, Osmanlı'dan bir asır sonra, 1652'de, Osmanlı İmparatorluğu ile ticaret yapan tüccarların İstanbul, İzmir ve Halep şehirlerindeki fabrikalarda uzun süreli ikametleri sırasında kahve içmeye alışmış tüccarlar tarafından açıldığı ifade edilmektedir (Ellis, 2004-2008; Cowan, 2008).

İlk olarak Hollanda'ya, ardından İngiltere ve Fransa'ya yayılan kahve, "Müslüman içkisi" ve "İslam şarabı" olarak adlandırılmış ve kuşkuyla yaklaşmıştır (Alyanak, 2001; Berry, 2005). Avrupa ülkelerince kahvenin İslam dini ile bağdaştırılması uzun bir süre devam etmiş; edebi eserlerde de bu içeceğe karşı uyarılar yapılmıştır. Bu eserlerde "Türk içeceği" olarak geçen kahvenin zararlarından bahsedilerek "onu bırakamayan bir Müslüman gibi olma" öğütlerinde bulunulduğu ifade edilmektedir (Renneberg, 2016). Bu gibi eserlerin ve halk arasında anlatılan hikayelerin varlığı sebebi ile Avrupa ülkelerinde kahve içeceği uzun yıllar Türk ve Müslüman içeceği olarak anılmıştır. Benzer şekilde Britanya'da da kahve meyvelerinin genellikle Türk tanesi ve Muhammed tanesi olarak adlandırıldığı ifade edilmektedir (Matar, 1998). Tüm bu tartışmalar devam ederken kahve içeceği zamanla sosyal yaşamın içerisinde yerini almaya başlamış ve özellikle üst sınıfların tükettiği, kahve veya kahvehane adı verilen mekanların açılmasına sebep olan önemli bir içecek haline gelmiştir. Kahvenin benimsenmesi ile birlikte kültürel etkileşimin önemli bir göstergesi olan bazı Türk sembollerin de Avrupa ülkelerinde bir pazarlama tekniği olarak kullanıldığı; açtıkları mekanların tanıtımını yapmak ve insanları satın almaya teşvik etmek amacıyla sarık takarak servis yapıldığı (Maclean ve Matar,

2011); İngiltere'deki pek çok kahvenin Osmanlı sultanlarının adı ve Türk Başı gibi isimler ile açıldığı ifade edilmektedir (Cowan, 2005).

Bugün dünyada en çok kahve tüketen ülkelerde ilk sırada yer alan Amerika'nın kahve ile tanışması ise 19. yüzyılda gerçekleşmiştir. Avrupa'dan Amerika'ya uzanan bu yolculukta Gabriel Mathieu de Clieu adlı deniz subayının kahve fidesi olarak bahçesine ekmesi, farklı bir dönemin başlamasına ve kahvenin bugün en büyük üretici ülke konumunda bulunan Brezilya'ya ulaşmasına sebep olmuştur (Girginol, 2016).

Kahvenin yayılım gösterdiği coğrafyalarda açılan kahve ve kahvehaneler ile farklı bir boyutta ele alınarak, sosyolojik bir olguya dönüştüğü görülmektedir. Zamanla insanların kahvehaneleri yalnızca bu içeceği tüketmek için ziyaret etmesi durumu değişmiş; insanların toplanıp sohbet ettiği, vakit geçirdiği ve bir sonraki adımda ise entelektüel konuların konuşulduğu, siyasi toplantıların yapıldığı mekanlar haline dönüşmüştür (Durukan, 2013). Kahve ve kahvehanelerin toplumsal olarak siyasi bir boyut kazanmasıyla hem İslam topraklarındaki alimler ile siyasi kişilikler hem de Avrupa topraklarındaki otoriteler kahvehanelerin sakıncalı mekanlar olduğunu ifade etmesi yaygınlaşmış ve bu mekanların kapanmasına kadar giden yolun açılmasına sebep olmuştur (Çaksu, 2019). İslam coğrafyasında ve Avrupa'da tüm bu gelişmeler yaşanırken kahvenin yayılımından etkilenmeyen Uzakdoğu ülkelerinde çayın, Taoizm ve Zennizm gibi dini inançlarla bağdaştırılan, dinsel törenlerin seramonilerinde sıklıkla tüketilen önemli bir içecek olarak kabul edildiği görülmektedir (Reimertz, 2003).

Kahvenin keşfinden farklı coğrafyalara yayılımına ve sosyolojik bir anlam kazanmasına kadar yaşanan süreçte etkili olan unsurlar ele alındığında kültürel değerlerin bu süreci önemli ölçüde etkilediği görülmektedir. Birçok milletin kahve içeceğiyle tanıştığı dönemlerde farklı coğrafyalarda dini sebeplerle çayın tüketiminin yaygın olması da bu kanıyı destekler niteliktedir. Tüm bunlarla birlikte zamanla bir içecekten öteye geçerek sosyal ve politik bir araç olarak kullanılması da kahvenin inanç temelli yayılımının ve tüketiminin dışında bir anlam kazanmasına sebep olmaktadır.

3. KAHVE TÜKETİM DALGALARI

Kahve dalgalarının oluşumunda kahve çekirdeklerinin nasıl elde edildiği, kahvenin nasıl yetiştirildiği ve hasat edildiği, ürünlerin nasıl paketlenildiği ve taşındığı ve hatta taze çekirdeklerin nasıl işlendiği veya kavrulduğu gibi konulardaki değişiklikler etkili olmaktadır. Bu anlamda boş zaman sembolü olarak kahve tüketiminin kültürel bir

imge haline dönüşmesi 1920'li yıllarda gerçekleşmiştir. Birinci nesil veya ilk dalga olarak adlandırılan kahve yaklaşımı bu dönemde karakterize olmuştur. Kahvenin hem üretimi hem de tüketiminin nispeten ucuz olduğu bu dönemde, kahve tüketimi ağırlıklı olarak evlerde gerçekleştirilmektedir (Halevy, 2011). Bu dönemde pratik bir şekilde su ile karıştırılarak tüketime hazır hale gelen kahvelerin popülaritesi hızla artarak yaygın bir şekilde tüketilmeye başlanmış ve Nescafe, Maxwell House, Folgers gibi ticari markaların kahve sektörüne girmesiyle insanların günlük olarak tükettiği vazgeçilmez bir içecek haline gelmiştir (Özdamla-Akkaya, 2019). İlk dalga kahve yaklaşımında, üretildiği lokasyonlardan dünyaya yayılım göstermekte ve bu büyük ölçekli dağıtıma odaklanan ticarileştirmenin bir sonucu olarak düşük kaliteli kahve ile karakterize edilmektedir. Tamamen ticari getirisi üzerine kurulan bir sistemde kahvenin bugünkü anlamları tüketici için bir şey ifade etmediğinden, herhangi bir içecekten farksız olarak satın alınmasını sağlamaktaydı (Boaventura ve ark. 2018). Dolayısıyla granül kahvelerin tüketildiği bu dönemde, kahve tüketiminin ticari bir ürün olarak pazarlanması ön planda olup kalitesi ve sosyal yönü gibi unsurlar ikinci planda tutulduğunu söylemek mümkündür.

Sanayi toplumunun ilerlemesiyle 1960'ların sonlarında, kahve tüketim alışkanlıkları değişim göstererek ikinci dalga kahve yaklaşımının oluşmasına zemin hazırlamıştır (İstanbul-Dinçer, Gedik ve Özdemir-Güzel, 2016). Alfred Peet'in kahve çekirdeklerinin kavurma tekniğini geliştirerek kahve hazırlamada yeni metotlar kazandırmasının bu kahve anlayışının başlangıcında önemli bir çıkış noktası olduğu düşünülmektedir. Bu dönem, özel kahveler ve endüstriyel olarak üretilen kahvelerin aksine kontrollü üretimin gerçekleştirildiği kahveler gibi daha yüksek kaliteli kahvelerin piyasaya sürülmesiyle karakterize edilmektedir. Bu dönemde insanların ev dışı kahve tüketimi ve bu tüketimler için kurulan özel kahve dükkânları hızlı bir şekilde yaygınlaşmıştır. Kahvenin sunumu ile espresso, cappuccino ve latte gibi çeşitli türlerde kahveler ile özdeşleşen bu dönemde (Kement, 2019) Alfred Peet'in şirketini satın alan Starbucks, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki bu hareketin simgesi haline gelmiştir. Ponte (2002)'nin 'latte devrimi' olarak tanımladığı; özelleştirilebilir (boyut, tatlandırıcı, köken, süt) geniş bir yelpazede sunulan espresso bazlı içeceklerin doğuşu ikinci dalganın odak noktası olmuştur. Bugün hala oldukça popüler bir kahve zinciri olan Gloria Jean's gibi çeşitli franchise kahve dükkânları zincirlerinin kurulması, kahve tüketimi için keyifli, standartlaştırılmış bir ortamda kaliteli hizmet ve ürünlerin sunulması, kahve

makinelere egemen olmaya başlaması gibi pek çok gelişme bu dönemin kahveye yüklenen anlamlarının gelişmesinde etkili olduğu düşünülmektedir (Giovannucci, 2001). Hizmet veren kahve zincirlerinin sunduğu yeni kahve deneyimleri, kahve üretiminde önemli düzeyde kalite artışı ve kahvenin sosyal yönünün gelişmesi gibi unsurlar, tüketicilerin evlerde de granül kahve tüketimini azaltarak kapsül kahveler tüketmesinin yolunu açmıştır (Boaventura, 2018).

Üçüncü dalga, ürün farklılaşması ve tüketim deneyimindeki değişiklikler yoluyla özel kahve tüketiminde bir devrimi temsil etmektedir. Bu kahve anlayışında, kahve bir sanat eseri olarak kabul edilerek; kahve kökeni, hasat zamanı, doğru işlenmesi ve hassas bir şekilde hazırlanması gibi konular ön plana çıkmaktadır. Bu anlayışta kahvenin, tıpkı bir şarap gibi zanaat ürünü hassaslığında işlenmesi gerektiği düşünülmekte ve “kahve asla sadece kahve değildir” söylemi ekseninde hareket edilmektedir (Howell, 2013; Morris, 2013; Wilson ve Wilson, 2014). Bu kahve anlayışını diğer kahve dalgaları ile ayıran temel noktalar ise; hafif ila orta kızartma tercihi, farklı kökenlerden hasat dönemlerine göre mevsimlik kahve çekirdeklerinin kullanımı, tropikal bir meyve olarak içeceği dönüşen kahvenin malzeme kalitesine dikkat çekilmesiyle üretilen sembolik kalitenin önem kazanması, baristaların artan profesyonelliği, kahve tüketimine yönelik eğitimlerin yapılması ve espresso makinelerinin yanında elle demleme tekniklerinin de önem kazanması olarak ifade edilmektedir (Rosenberg, Swilling ve Vermeulen, 2018). Kahve kalitesi ile ilgili vurgular genellikle menşei ifadelerinden faydalanılarak yapılmaktadır. Harmanlanmış kahvelerin yerine tek kökenli kahvelerin önem kazandığı bu dönemde bu kahvelerin kendine özgü özellikleri, çiftlikteki biyofiziksel süreçler (toprak, iklim, çeşit), meyve bahçesi bakımı, hasat ve öğütme gibi emek uygulamaları yoluyla doğada üretildiği, bu kahvelerin ‘gurme’ kahveler olduğu vurgusu yapılmaktadır (Wilson ve ark. 2012).

Son yıllarda özellikle Berlin, New York ve Tokyo gibi büyük şehirlerde ortaya çıkan dördüncü dalga veya yeni dalga kahve anlayışı, üçüncü dalga kahve anlayışındaki sanat temelli bakış açısından uzaklaşarak kahvenin bilimsel yönüne odaklanmış durumdadır. Bu kahve anlayışında; kahve çekirdeğinin işlenmesinin bir bilim olduğu, hazırlık aşamasında doğru ölçülerin kullanılmasının temel prensip olduğu, suyun kimyası, süt bilgisi ve ekipmanların özellikleri gibi pek çok detay önem kazanmıştır (Korhonen, 2020). İleri teknoloji cihazların kullanımı ve hazırlık aşamasında benimsenen bilimsel metot ve prensipler ile kahve yapımının yalnızca bir içecek üretiminden fazlası

olduğu düşünülmektedir. Bunlarla birlikte dördüncü kahve anlayışında “gerçek bir zanaatkar kahve deneyimi, yalnızca en kaliteli çekirdeklerin küçük partiler halinde tedarik edilmesine dayanır” düşüncesi hakimdir (District Roasters, 2020). Birinci dalga kahvelerin kalitesiz içecekler olarak adlandırılmasının toplu tüketim için büyük miktarlarda üretiminin yapılmasından kaynaklandığı düşünüldüğünde, dördüncü nesil kahve anlayışının küçük partiler halinde kahve çekirdeklerinin tedarik edilerek işlenmesi gerektiğini savunmasının, kahve kalitesinin artırılmasında oldukça önemli bir etken olduğu düşünülmektedir. Yerel çiftçilerden küçük partiler halinde kahve alımının sürdürülebilirlik için gerekliliğini savunan bu anlayış ekseninde; yerel, yüksek kaliteli ve butik hizmet veren, yerinde kahve kavurma dükkânları da önem kazanmıştır.

Kahvenin doğuşundan günümüze kadar uzanan süreçte kahve tüketimi için çeşitli motivasyonlar olmakla birlikte, tüketim alışkanlıklarının değişimi, küresel lojistik ağlarının kuvvetlenmesi, teknoloji temelli buluşlar gibi pek çok unsurun kahve içme eyleminin bir içecek tüketmekten daha fazlasını ifade ederek zevk, deneyim, yaşam tarzı ve sosyal statü ile ilişkilendirilmesine sebep olmaktadır (Samoggia ve Riedel, 2018).

Endüstriyel bir ürün olarak keyif alma motivasyonu olmadan tüketilen kahve anlayışının ardından ortaya çıkan kahve dalgaları ile birlikte kahvenin bireyler arasındaki dostlukları ve etkileşimleri kolaylaştırdığını ve tüketicilerin sosyal bir çevre ile temas halinde olmasını sağlayan bir rutinin parçası olduğu ve bu sosyal değerinin kahve tüketimine teşvik ettiği görülmektedir (Spinelli ve ark. 2017). Bununla birlikte kahve tüketiminin en önemli etkenleri duyuşsal ve işlevsel güdüleridir; tüketiciler kahveyi tadı ve aromasını sevdiği için tercih ettiği, kahve içmenin temel sebebi olduğu ifade edilmektedir (Harith, Ting ve Zakaria, 2014; Sousa ve ark. 2016). Bu doğrultuda üçüncü dalga kahve anlayışında kahve kalitesinin, hazırlanma aşamasına zanaatkar yaklaşımın ve sunumunun önem kazanmasının da kahve tüketimini arttıran unsurlar olduğu düşünülmektedir.

4. KAHVE TÜKETİMİNDE KÜLTÜREL ETKİLEŞİMLER

Kahvenin tarihsel süreçte algılanan kimliğine bakıldığında çok çeşitli şekillerde evrildiği görülmektedir. Başlangıçta İslam coğrafyasında neredeyse kutsal bir anlam atfedilen bu içeceğin Avrupa’da, yayılış coğrafyasından kaynaklanan bir endişeyle karşılandığı görülmektedir. Bu gelişmelere karşın kahvenin yayıldığı hemen hemen tüm toplumlarda kahvehane gibi mekanların açılması ile birlikte sosyal bir olguya dönüşmesi

söz konusu olmuştur. Kahvenin endüstriyel olarak üretiminin gerçekleştiği yılların ardından gelen çeşitli kahve tüketim anlayışlarının günümüze kadar uzanan sürece etkisinin oldukça büyük olduğu görülmektedir. Kahveye ve tüketimine yüklenen anlamlar gittikçe önem kazanmış ve hatta çoğu toplum için temel bir içecek olarak algılanması söz konusu olmuştur. Öyle ki birçok ülkede sayısız kahve dükkânları ve hatta otomatik kahve satış noktaları kurulmuştur. Bu doğrultuda bugün insanların çok çeşitli motivasyonlarla tükettiği kahvelerin, küresel olarak büyük bir etkileşim alanının oluşmasına olanak sağladığı düşünülmektedir.

Kahve tüketimine yönelik alışkanlıkların ve algı değişimlerinin kahve zincirlerinin dünyanın birçok yerinde açılması ile başladı; bu zincirlerle birlikte kahvenin uluslararası alanda etkileşime çok açık bir hale geldiği açıktır (Hersh, 2016). Çay gibi içeceklerin sıradan bir imaja sahip olmasına karşın kahve tüketiminin sofistike batı yaşantısıyla ilişkilendirilmesinin (Verma, 2013) Çin gibi 1980'li yıllara kadar kahve ile hiç karşılaşmamış toplumlarda bile bir merak uyandırarak büyük bir etkileşime sebep olduğu ifade edilmektedir (Zhang, 2012). Çay çeşitlerinin özellikle de yeşil çayın seramonisi olan özel bir içecek olarak kabul edildiği Asya ülkelerinde dahi, kahvenin daha çekici bir içecek olarak görülmeye başlandığı ifade edilmektedir (Su vd., 2006). Starbucks gibi zincir kahve dükkânlarından alınan kahvelerin insanların sosyal yaşamda kendilerini bir sınıfa ait hissettirdiği ve sosyal medyada kendilerine bir alan bulmalarında bir araç işlevi gördüğü de ifade edilmektedir (Hersh, 2016). Bu nedenle kahvelerin etkileşiminde kahve çekirdeklerini yalnızca bir gıda olarak değil küresel etkileşimi tetikleyen bir olgu olarak görülmesi gerektiği düşünülmektedir.

18. yüzyıl boyunca Avrupa'da kahve, genellikle öğütülmüş çekirdeklerin tek bir kapta doğrudan su ile kaynatılması ile hazırlanmaktaydı. Bu hazırlama stili bugün hala Türk Kahvesinin hazırlanmasında kullanılan bir yöntem olmakla birlikte; o dönem içeceği kıtaya getiren Osmanlıların uygulamalarından türetilen bir yöntem olarak Avrupa'da uzun yıllar kullanıldığı ifade edilmektedir (Morris, 2013). 1908 yılında, Alman ev hanımı Melitta Bentz, adını taşıyan kağıt filtreleme sisteminin patentini alarak 'daha temiz' tada sahip kahve üretilmesine olanak sağlamıştır. 1933'te İtalyan Bialetti şirketi, daha konsantre bir içecek hazırlamak için buhar basıncından yararlanan bir set üstü süzgeç olan 'moka pot'ları üretmeye başlamıştır (Ukers, 1935; Bersten, 1992). Ev tipi üretimin uzun hazırlık aşamaları, ev dışı tüketimlerde kahvenin müşteriye ulaşma süresini uzattığından İtalya'da La Pavoni ve Victoria Arduino olmak üzere bir dizi

makine üreticisi, kahveyi basınç altında demlemek için buharı kullanmaya başlayarak ekstraksiyon oranını hızlandırmıştır. Bu hızlı kahve makineleri, espresso'nun keşfine sebep olmuştur (Morris, 2013). Buharla doğrudan temas sonucu yanık tadının baskın hissedilmesi sebebiyle farklı metotlar arayan şirketler daha sonra piston sistemi kullanarak yüksek basınç altında kahve demleyebilen makineler üretmeye başlamış ve bu makinelerin ürettiği kahvelere yüzeyinde köpük tabakası oluşması sebebiyle *crema caffè* adı verilmiştir. 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan çok farklı kavurma metotları ve araçlarının doğuşu ile İtalya'da Lavazza, Almanya'da Jacobs, Eduscho ve Tschibo, Hollanda'da Douwe Egberts ve İsveç'te Gevalia gibi birkaç önemli firma pazarda egemenliklerini kurmuştur (European Coffee Federation, 2011; Morris, 2013). Toplumların kahve tüketim alışkanlıklarının en büyük etkileşiminin ise cappuccino, caffè latte ve latte macchiato gibi İtalyan tarzı espresso bazlı içeceklerin yaygın olarak benimsenmesiyle başladığı söylenebilmektedir. Bu süt bazlı içecekler Amerikan damak tadına uygun hale getirilerek "karamel latte" gibi daha tatlı aromalara sahip içecekler üretilmesine ve bunun gibi pek çok kahve çeşidinin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır (Thurston, Morris ve Steiman, 2013).

Avrupa'da küreselleşmenin ve teknolojik imkânların gelişiminin etkisi ile kahve tüketim anlayışı, yeniliklere açık ve güncel bir alan haline gelmiştir. Farklı kültürlerin üretim ve işleme metotları birbirleri ile bağlantılı olarak gelişmiş ve bir ülkede bulunan metodun farklı bir ülkede geliştirilerek yeni bir ürünün tüketimi söz konusu olmuştur. Avrupa'da tüm bu gelişmeler yaşanırken ülkemizde de kahve tüketim anlayışının farklı bir boyut kazandığını söylemek mümkündür. Uluslararası Kahve Örgütü (ICO) tarafından hazırlanan Dünya Kahve Tüketim Raporuna göre Türkiye'de 2018-2019 yılı kahve tüketimi 1.368 çuvala -60 kiloluk- ulaştığı ve ithalat rakamlarının önemli bir boyut kazandığı görülmektedir (ICO, 2020).

Ülkemizde kahvenin büyük bir kültür ögesi olarak benimsenmesi yüzyıllar öncesine dayanmaktadır. Uzun yıllar kahve ticaretini elinde bulunduran Osmanlı'da Türk kahvesi ikramının yapıldığı, sunumunun bir sanat olarak benimsendiği bilinmektedir. Geleneklere ve törenlere derinlemesine kök salmış olan Türk kahvesi, günümüzde hala misafirlere ikram edilen önemli bir içecek olarak kabul edilmektedir. Kahvenin hazırlığının ve sunumunun belli inceliklere sahip olması, sanatsal bir yaklaşımı içermesi sebebiyle üçüncü dalga kahve tüketim anlayışında kendine yer bulmaktadır. Bununla birlikte ikinci ve üçüncü dalga kahve tüketim anlayışı doğrultusunda açılan

kahve dükkânları, zincir dükkânların şubelerinin sayısındaki artış ve özellikle genç nüfusun farklı kahveleri keşfetme motivasyonu gibi sebeplerin, toplumumuzun kahve tüketim alışkanlıklarında değişikliklere zemin hazırladığı söylenebilmektedir (Kaya ve Toker, 2019). Literatürde ülkemizin kahve tüketim alışkanlıklarının ve bu alışkanlıklarda meydana gelen değişimlerin incelendiği çok sayıda çalışma mevcuttur.

Yılmaz ve ark. (2016) son yıllarda değişim gösteren kahve tüketim alışkanlıklarını ve tüketici özelliklerini incelediği çalışmada Türk kahvesi ve çay tüketim alışkanlığı yüksek olmasına karşın farklı kahvelere olan ilginin hızla arttığı sonucuna ulaşmıştır. Farklı kahve tüketim dalgalarının insanların yeni ürünleri deneyimlemeye yönelik motivasyonlarında etkili olmasının yanı sıra ikinci dalga kahve tüketim anlayışı ile birlikte kurulan kahve zincirlerinin marka değer algısının da tüketim eğilimlerini etkilediği düşünülmektedir. Akşit-Aşık (2017) değişen kahve tüketim alışkanlıkları ve Türk kahvesi üzerine yaptığı çalışmada katılımcıların marka kahve tüketim eğiliminin daha fazla olduğu sonucuna ulaşması da bu kanıyı destekler niteliktedir. Küresel bir marka değerine ulaşmış olan bu kahve zincirlerinin sosyal bir sınıf algısı oluşturduğu ve kahve tüketim eğilimlerinde kendini gösterdiği düşünülmektedir. Baruönü ve Örs (2018) ikinci dalga kahve tercihini etkileyen faktörleri belirlemeyi amaçladığı çalışmada kahve tüketim eğilimlerinde sosyal değerinin etkili olduğu sonucuna ulaşmıştır. Söz konusu çalışmada kör test uygulaması ile katılımcıların en sık sipariş verdiği kahveleri tattığı ve yalnızca %53'ünün siparişini verdiği kahveyi teşhis edebildiği saptanmıştır. Bu doğrultuda tüketicilerin kahveye yalnızca bir içecek olarak yaklaşmadığını, sosyal arka planının dikkate alınması gereken önemli bir olguyu simgelediğini söylemek mümkündür. Benzer şekilde İnce (2018)'nin Türkiye'de kahve tüketim alışkanlıklarına popüler kültürün etkisini incelediği çalışmada hazır kahve, filtre kahve ve diğer farklı kahvelerin modernliği çağrıştırdığı, Türk kahvesinin toplum ve aile simgelerini çağrıştırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Küresel olarak büyük bir etkileşim kanalı açan kahve tüketim dalgalarının ülkemizdeki etkisinin dönüştürücü bir güce sahip olduğu düşünülmektedir. Buna karşın Karaman ve ark. (2019) Türk kahvesinin tüketim sıklığı, tercih edilme nedenleri ve diğer kahveler ile rekabetinin belirlenmesi amacı ile gerçekleştirdiği çalışmada elde edilen verilere göre katılımcıların düzenli olarak kahve tükettikleri ve bu kahve tüketim alışkanlığında en sık tüketilen kahve türünün Türk kahvesi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Benzer şekilde Kaya ve Toker (2019)'in İstanbul ilinde 18-50 yaş aralığındaki bireylerin

kahve tüketim alışkanlıklarını incelediği çalışma sonuçlarına göre en fazla tüketilen kahvelerin sırasıyla Türk kahvesi, espresso, filtre kahve, hazır kahve ve buzlu kahve olduğu sonucuna varılmış; üçüncü dalga kahve tüketim anlayışının hayatımızda giderek bir önem kazandığı ifade edilmiştir.

Son yıllarda küreselleşmenin etkisi ile insanların yeniliklerden haberdar olabileceği ve erişim sağlayabileceği alanların artması, teknolojik olanakların çoğalması gibi birçok unsurun etkisi toplumumuzun kahve tüketimi eğilimlerinde de kendini göstermektedir. Literatürdeki çalışmalar Türk kahvesi tüketiminin hala en yaygın tercih olduğuna yönelik veriler sunsa da filtre kahve, espresso, latte, cappucino, mocha, ve americano gibi kahve çeşitlerinin de tüketiminin yaygınlaştığı ifade edilmektedir. Kahvenin tüm dünyada algılanan sosyal boyutunun ve özellikle popüler kahve zincirlerinin yarattığı sosyal sınıf aidiyeti algısının (Piong, 2013; Smith-Maguire ve Hu, 2013) ülkemizdeki yansımalarının bu eğilimlere yön verdiği düşünülmektedir. Türk kahvesinin ulusal mutfak kimliğine ait önemli bir miras olduğu düşünüldüğünde, farklı kahve türleri karşısında rekabet edebilirliği bu mirasın korunması açısından oldukça önemlidir.

4.1. Türk Kahvesi ve Etkilediği Kültürler

Türk kahvesi: Son derece ince öğütülmüş kahve çekirdeklerinin kullanıldığı Türk kahvesi, kahvenin suda yavaşça kaynatılmasıyla hazırlanmaktadır. Öğütülen çekirdekler farklı menşelerden olup; hazırlama yönteminin yalnızca Türkiye'ye ait olması sebebi ile bu ismi almıştır. Hazırlığında kullanılan cezveler ve servisinde ikram edilen çeşitli ürünler Türk kahvesinin sanatsal bir yaklaşımla hazırlanmasını sağlamaktadır. Osmanlı döneminde gülsuyu ve lokum ile servis edilmesi yaygınken; günümüzde genellikle su, lokum veya çikolata ile birlikte servis edilmektedir. Bol köpüklü ve küçük porsiyonlarla ikram edilmesi yaygın olan Türk kahvesi; porsiyon bakımından espresso ile benzerlik göstermesine karşın bir sohbet aracı olarak görüldüğünden, espressonun aksine uzun soluklu bir içecek olarak algılanmaktadır. Tüm bunlarla birlikte Türk kahvesinin hazırlığında kullanılan geleneksel materyallerin de teknolojik bir boyut kazandığı; geleneksel olarak kullanılan bakır cezvelerin kullanımı devam etse de hem evlerde hem de toplu tüketim alanlarında elektrikli kahve makinalarının kullanımının gittikçe yaygınlaştığı görülmektedir.

Osmanlı İmparatorluğunun ilk kahvehaneyi 1554 yılında açtığı bilgisi dikkate alındığında, bugün popüler olan kahve zincirlerinden yüzyıllar önce ilk çekirdeğin kavrulduğu ve tüketildiği açıktır. Bununla birlikte uzun yıllar bugün farklı ülkelere ait olan topraklarda hüküm sürmüş olması ve kahve ticaretini uzun yıllar elinde tutması gibi faktörler, Türk kahvesinin farklı uluslar tarafından benimsenmesine ve tüketilmesine de olanak sağlamıştır. Günümüzde hala farklı ülkelerde farklı isimlerle bilinmekte; bu ülkelerdeki hazırlanış ve sunum şekli ile Türk kahvesi geleneğinin kültürleri etkilediği görülmektedir.

Tablo 4.1.: Farklı Ülkelerde Türk Kahvesi

Ülke	Türk Kahvesi İçin Kullanılan Yerel Terimler	Türkçe Eşdeğeri
Maceristan	Török kávé	Türk kahvesi
Arnavutluk	Turke kafe	Türk kahvesi
Ermenistan	Surç	Kahve
Bosna Hersek	Bosanska kahva	Boşnak kahvesi
Bulgaristan	Турско Кафе	Türk kahvesi
Kıbrıs	kypriakós kafés κυπριακός αφές	Kıbrıs kahvesi
Yunanistan	ελληνικός καφές	Yunan kahvesi
Hırvatistan	Turska kava	Türk kahvesi
İsrail	Kafé Turki	Türk kahvesi
Sırbistan	Турска/Turska	Türk kahvesi
Slovenya	Turška kava	Türk kahvesi
Makedonya	турско кафе	Türk kahvesi
Kosova	Turska kafa	Türk kahvesi

Kaynak: Abraham-Barna, 2013.

Balkan ülkelerinin genelinde Türk kahvesinin adı değiştirilmeden günümüze kadar ulaştığı görülmektedir. Bununla birlikte Bosna Hersek'te ulus inşa etme politikası doğrultusunda (Çaksu, 2019) Boşnak kahvesi olarak adlandırılmasına karşın Türk kültüründen bir miras olduğu kabul edilmekte; hazırlanışında bol köpüklü olmasından lokum ile birlikte sunulmasına kadar tüm adımlar ülkemizdeki ile aynı özellikte olduğu görülmektedir (Surovčák, 2010). Balkan ülkelerinde insanların birbirine “kahve içelim” dediğinde akla gelen ilk kahvenin Türk kahvesi olduğu ve Türk kahvesinin espresso gibi kahvelerin bireyselliğinin ve çabuk tüketiminin aksine uzun sohbetler ve ritüelleri

çağrıştırdığı ifade edilmektedir (Kadrija, 2015). İsrail’de bugün en büyük kahve dağıtıcılarının Türk kahvesi ve espressoyu sıkı bir şekilde pazarladığı ifade edilmektedir. Hazırlık ve sunum şekli ile tamamen Türk kahvesi üretimi ile aynı metotlar izlenmekte; ülkemizde olduğu gibi farklı aromalarla da (özellikle kakule) tüketimi söz konusu olabilmektedir (Neiman, 2017). Aynı zamanda tüketiminin oldukça yaygın olduğu; iş aralarında ve sohbet esnasında insanların en sık tükettiği kahvenin lokum ile birlikte servis edilmiş Türk kahvesi olduğu ifade edilmektedir (Kresh, 2020). Yunanistan, Ermenistan ve Kıbrıs’ta ise farklı isimlerle bilinmesine karşın hazırlığından sunumuna kadar her detayı Türk kahvesi üretimi ile aynı kahveler üretilmektedir. Bu ülkelerle yaşanan siyasi ve politik olaylar, Türklük ile ilişkilendirilmiş sembollerin kullanımını kısıtlanmasına ve Türk kahvesinin de farklı isimlerle tüketilmesine sebep olmuştur (Çaksu, 2019).

Bu bilgiler doğrultusunda Türk kahvesinin etkileşim gösterdiği coğrafyanın sınırlı olduğu görülmektedir. Avrupa kahve kültürünün küresel bir etkiye sahip olduğu düşünüldüğünde Türk kahvesinin daha bölgesel bir yayılım seyrettiğini söylemek mümkündür. Son yıllarda gastrodiplomasi kavramının önem kazanması ile birlikte Türk kahvesinin tanıtımına yönelik çeşitli etkinlikler gerçekleştirilmekte ve bu uygulamaların kültürel etkileşim için önemli bir alan oluşturduğu düşünülmektedir. 2012 yılında yapılan “Mobil Türk Kahvesi Kamyonu” bu uygulamalara örnek olabilecek geniş çaplı bir tanıtım organizasyonudur. ABD’nin Doğu Kıyısı boyunca ve Avrupa’da Hollanda, Belçika ve Fransa’da ücretsiz Türk kahvesi dağıtarak gerçekleştirilen kampanyada halka Türk kahvesi dağıtılırken, kahvenin Türk kültürü ile tarihi bağlantısı hakkında ve incelikleri hakkında bilgilendirmeler yapılmıştır. Bu organizasyonda fincandaki kahve telvesinden kehanet ritüeli yapılmasına kadar detaylı bilgiler gezilen bölgedeki halka aktarılmıştır (Werman, 2012; Rockower, 2014).

Türk kahvesinin gelecek nesillere aktarılabilmesi ve küresel bir değer kazanabilmesi için yapılabilecek çok sayıda uygulama bulunmakla birlikte en temel unsurun ülkemizdeki kahve tüketim alışkanlıkları içerisinde rekabetinin korunabilmesini sağlamak olduğu düşünülmektedir. Avrupa ve ABD kahve tüketim alışkanlıklarının büyük bir kültürel etkileşime sebep olduğu açıktır. Bu etkileşim yalnızca ürün bazlı olmakla kalmayıp zincir kahvecilerin “take away” ve “to go” gibi “al ve çık” konseptte kahve tüketimine olanak sağlaması ile tüketicilerin bireyselliğe yönelmesi, sohbet ortamı olmaksızın işe giderken veya yürürken kahve içme alışkanlığı edinmesi gibi birçok unsur

üzerinde de etkili olduğu söylenebilmektedir. Tüm bunlar doğrultusunda tüketilen ürünün bir içecekten daha fazlası olduğu, güçlü bir kültürel etkiye sahip olduğunun göz ardı edilmemesi gerektiği düşünülmektedir.

4.2. Tüketim Alışkanlıklarının Etkileşim Temelleri

Türkiye’de ikinci kahve tüketim dalgası ile birlikte açılan çok sayıda küresel zincir kahve dükkânı, sundukları çeşitli alternatiflerle yeni ürünlerin denenmesi ve kahve kültürüne yavaş yavaş giriş yapmasına zemin oluşturmuştur. Bu zincir kahve dükkânlarında en çok tercih edilen ürünlerin filtre kahve, espresso, latte ve cappuccino gibi kahvelerden oluştuğu ifade edilmektedir (Karakundakoğlu, 2019). İtalyan kahve kültürünün tüm Avrupa’da kaliteli bir kahve tüketim deneyimi ile eşleştirilmesi önce Amerikan kahve tüketim alışkanlıklarına etki etmiş, daha sonra çeşitli versiyonları ile küresel bir tüketim materyaline dönüşmesine olanak sağlamıştır (Morris, 2013). Bu kahveler günümüzde, açılan zincir kahve dükkânlarında çeşitli aromalarla sıcak veya soğuk birçok alternatifi ile zenginleştirilmiş bir şekilde sunulmaktadır. İnsanların bu çok çeşitli alternatifleri denemeye yönelik motivasyonları ise farklılık göstermektedir.

Avrupa ve ABD reklam şirketlerinin kahveyi yumuşak bir güç olarak kullanarak kahve kültürüne duyulan sempatiyi arttırma çabalarının uzun yıllardır güçlü bir strateji olarak öne çıktığı düşünülmektedir. Bu doğrultuda kahve reklamlarını analiz edildiği bir çalışmada (Rudeen, 2018) kahvenin iş aralarında tüketilmesi elzem bir içecek olarak yansıtıldığı; bu şekilde enerjik bir çalışma temposuna ulaşılabileceği, “sabah kahvemi içmeden benimle konuşma” gibi sloganlarla güne kahvesiz başlamanın negatif hisler uyandırabileceği gibi mesajların verildiği ifade edilmektedir. Kahveye dair yansıtılan bu imajı güçlendirerek kahve tüketim alışkanlıklarına etki eden bir diğer unsurun da Dünya’nın en büyük zincir kahve dükkânlarından olan Starbucks’ın Avrupa’da en çok şubesinin bulunduğu ikinci ülkenin 420 şube ile Türkiye olmasının mümkün olabileceği düşünülmektedir. Ülkemizde de insanların Batı kültürünün bu sembollerinden etkilenerek ev tipi kahve makinaları ile hazırlanan veya kahve dükkânlarından alınan kahvelerle güne başlama eğilimde olduğunu söylemek mümkündür. Yabancı kahve markalarının kahveyi sokakta yürürken dahi içmeye uygun olarak tüketicilere sunmalarının, uzun soluklu ve oturularak tüketim imajı olan Türk kahvesine göre, küreselleşmiş ve hızlı bir dünyada yaşayan bireyin ruh haline daha fazla cevap verir nitelikte olduğu düşünülmektedir (Fendal, 2012). Bununla birlikte bu mekanlar

sosyalleşme çağrısının dışında bireysel vakit geçirilebilir bir alan imajı yaratarak ücretsiz internet erişimi sunmakta (Ramadan, 2017) böylece insanların kahve eşliğinde işlerini yapabileceği bir alan olarak algılanması sağlanmaktadır. Bu mekanların genellikle alışveriş merkezlerinde veya bu lokasyonlara yakın yerlerde kurulmasının da önemli bir strateji olduğu düşünülmekte; tüketici sirkülasyonunun yoğun olduğu bu bölgelerde çok fazla insanın ziyaret etmesine açık mekanlar olmasını sağlamaktadır.

İkinci dalga kahve tüketim anlayışı ile birlikte açılan kahve dükkânlarında kahvede kullanılacak sütün türü (badem sütü, soya sütü vb.), miktarı, kullanılan tatlandırıcılar ve porsiyon seçimi gibi çok çeşitli tercihlerin sunulması kişiselleştirilmiş bir kahve alma imkânı tanınması, standartlaşmış bir lezzet sunması, hazırlık aşamasının teknolojik donanımlar sayesinde hızlı olması, çoğu kahve zincirinin standart bir dekorasyona sahip olması gibi pek çok sebep tercih edilme oranını artırmaktadır (Hersh, 2016; Rosenberg, Swilling ve Vermeulen, 2018). Kişiselleştirilmiş kahve deneyiminin yanı sıra özellikle algılanan bir marka değeri olan zincir kahve dükkânlarında sosyal statü göstergesi olarak bu kahvelerin tüketiminin söz konusu olduğu düşünülmektedir. Douglas ve Isherwood (2002) ürün veya hizmetlerden alınan hazzın, fiziksel tüketimle ilişkisinin ötesinde birer sembol olarak kullanılmasının söz konusu olduğunu; bu ürün veya hizmetlerin isimlerini başkalarıyla paylaşmaktan zevk aldığımızı aktarmaktadır. Ülkemizde ev dışı kahve tüketiminin de bu anlayış ekseninde gelişim gösterdiğini söylemek mümkündür. Kahraman (2016)'ın çalışmasında Starbucks'ı ziyaret eden insanların %73'ünün sosyal ağlardan buldukları mekanı bildirdiğini belirtmesi ve bu oranın bu kadar yüksek olmasının tüketicilerin mekanı sosyal sınıf göstergesi olarak diğer insanlara gösterme ihtiyacından kaynaklandığını ifade etmesi de bu kanıyı destekler niteliktedir.

Starbucks gibi zincir kahve dükkânları Türkiye pazarına diğer birçok Avrupa ülkesinden daha geç girmiş olsa da sosyo-kültürel etkisi dönüştürücü olduğu için nüfuzunun çok daha derin olduğu düşünülmektedir (Dinçer ve Özçelik, 2020). Bu ikinci dalga kahve anlayışının meydana getirdiği değişim ve etkileşimleri; kahve bilgisinin, niteliğinin ve merakının hakim olduğu üçüncü dalga kahve tüketim anlayışı daha farklı bir boyutla etkilemeye devam etmiştir. Ne tükettiği ile yakından ilgilenen insanlar için bu kahve anlayışı; kahvenin kökeni, yetiştirildiği mevsim, kavurma tekniği ve süresi gibi birçok unsurun önem kazanmasıyla ülkemizde de kendini göstermektedir. İkinci dalga kahve anlayışının aksine daha sakin lokasyonlardan konuşlanarak insanlara kitap

okuyabilmesi için imkân sağlaması, butik konseptte olan bu dükkânların menülerinde kahve çekirdeklerinin menşei, yetiştiği coğrafyanın rakımı, işleme nitelikleri, kavurma metotları ve demleme yöntemleri hakkında bilgilere yer vererek tüketicinin satın alacağı ürün hakkında daha fazla söz hakkı tanınması gibi unsurların bu kahve anlayışının benimsenmesinde önemli bir etken olduğu düşünülmektedir (Fischer, 2017; Güler ve ark. 2020). Ülkemizde özellikle İstanbul gibi büyük şehirlerde gittikçe artan sayılarının da tüketim anlayışını yönlendirmede etkili olduğu düşünülmektedir. Bu mekanların genel konseptinin kahve bilimine vurgu yapması, bazılarının “kahve laboratuvarı” konsepti ile hizmet vermesi (Walter’s Coffee, 2020) gibi durumların da kahve bilgisine başvurmaya dair ilginin artmasına sebep olduğu düşünülmektedir.

SONUÇ

Kahvenin doğuşundan günümüze kadar uzanan süreçte çeşitli şekillerde tüketildiği ve bu tüketimlere dair motivasyonların farklılık gösterdiği görülmektedir. Avrupa kahve kültürünün derin bir nüfuza sahip olması ve popüler kahve zincirlerinin dönüştürücü etkilerinin ülkemizdeki kahve tüketim alışkanlıklarına etkisi, önemli bir tüketim kültürü olan Türk kahvesinin rekabeti açısından oldukça önemlidir. Literatürdeki çalışmalar doğrultusunda Türk kahvesinin etkileşim gösterdiği coğrafyanın sınırlı olduğu görülmektedir. Bu sınırlı yayılımda küreselleşme ile gündelik yaşamın yoğun bir tempoya sahip olması ve Türk kahvesinin ise uzun soluklu sohbetlerle özdeşleşmiş kültürel bir öge olarak öne çıkması gibi durumların hızlı tüketim temposuna yanıt veremeyecek nitelikte olmasının etkili olduğunu söylemek mümkündür. Türk kahvesinin gelecek nesillere aktarılabilmesi ve küresel bir değer kazanabilmesi için gastrodiplomasi kavramı ekseninde yapılabilecek çok sayıda uygulama bulunmakla birlikte en temel unsurun ülkemizdeki kahve tüketim alışkanlıkları içerisinde rekabetinin korunabilmesini sağlamak olduğu düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Abraham-Barna, C. G. (2013). The term of Turkish coffee—a semasiological approach. *Journal of Agroalimentary Processes and Technologies*, 19(2), 271-275.
- Aşık, N. A. (2017). Değişen kahve tüketim alışkanlıkları ve Türk kahvesi üzerine bir araştırma. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, DOI: 10.21325/jotags.2017.152.
- Baruönü, F. Ö., & Örs, M. (2018). İkinci dalga kahve tercihini etkileyen faktörler: içtiğimiz kahveleri tanıyor muyuz. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6 (4), 150-173.
- Berry, H. (2005). The coffee house: A cultural history. *The English Historical Review*, 120(489), 1447-1448.
- Bersten, I. (1992). Coffee floats, tea sinks. I. Bersten.

- Boaventura, P. S. M., Abdalla, C. C., Araujo, C. L., & Arakelian, J. S. (2018). Value co-creation in the specialty coffee value chain: the third-wave coffee movement. *Revista de Administração de Empresas*, 58(3), 254-266.
- Coates, K. (2016). Coffee to Go. Retrieved from <https://www.sapiens.org/column/the-human-palate/coffee-to-go/>.
- Cowan, B. (2008). *The social life of coffee: The emergence of the British coffeehouse*. New Heaven: Yale University Press.
- Çaksu, A. (2019). Bir Siyasî İçecek Olarak Türk Kahvesi/Turkish Coffee as a Political Drink. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (41), 369-386.
- Demir, E. (2014). Kahve-Mistik Bir Lezzetin Küresel Bir Tutkuya Dönüşümünün Kısa Tarihçesi. *Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi*, 3-24.
- DISTRICT Roasters (2020). Fourth Wave Coffee From District Roasters. Retrieved from <https://districtroasters.com/pages/what-is-fourth-wave-coffee/>.
- Diñçer, E.M., Özçelik, A. (2020). Chasing Coffee: A New Research Agenda in Turkey. *Global Society*, 57, 323-331. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12115-020-00486-3>
- Douglas, M., & Isherwood, B. (2002). *The world of goods: Towards an anthropology of consumption*. East Sussex: Psychology Press.
- Durukan, L. (2013). Çekirdek'ten Kültür'e: Türk Kültüründe Kahve ve Kahvehane. *Bilim ve Kültür*, (02), 124-134.
- Ellis, M. (2004). Pasqua Rosee's Coffee-House, 1652-1666. *The London Journal*, 29(1), 1-24.
- Ellis, M. (2008). An introduction to the coffee-house: A discursive model. *Language & Communication*, 28(2), 156-164.
- Fendal, D. (2014). Türkiye'deki Kahve ve Mutfak Kültürünün Dönüşümü Üzerinden Küreselleşme Sürecinde Küresel ve Yerel Kültürün Etkileşim ve Eklemlenişi. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, 147-180.
- Fischer, E. F. (2017). Quality and inequality: Taste, value, and power in the third wave coffee market (No. 17/4). *MPIfG Discussion Paper*.
- Giovannucci, D. (2001). Sustainable coffee survey of the North American specialty coffee industry. Retrieved from <http://www3.cec.org/islandora/en/item/1700-sustainable-coffee-survey-north-american-specialty-coffee-industry/>.
- Girginol, R. C. (2016). *Kahve, Topraktan Fincana*. İstanbul: Cinius Yayınları.
- Güler, O., Akyel, S., Nakilcioğlu, S., Çağlayan, G. D., & Kıcıman, A. (2020). Etkileşim ve Sürdürülebilirlik (Distinctive Gastronomic Promises of Third Wave of Coffee Concept: Quality, Social Interaction and Sustainability). *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 8(3), 2337-2352.
- Halevy, A. (2011). The infinite emotions of coffee. *Macchiatone Communications*.
- Harith, Z. T., Ting, C. H., & Zakaria, N. N. A. (2014). Coffee packaging: Consumer perception on appearance, branding and pricing. *International Food Research Journal*, 21(3).
- Heise, U. (2001). *Kahve ve Kahvehane*. (Çev: M. Tüzel). Ankara: Dost Kitap Evi.
- Hersh, G. (2016). *Cultural Implications of Starbucks Consumption in China: Why do Chinese Have a Latte on their Mind?* University of Mississippi. Sally McDonnell Barksdale Honors College. Honor Thesis.
- Howell G. 2013. Appreciating quality: the route to upward mobility of coffee farmers. In R.W. Thurston, J Morris & S. Steiman (Eds.). *Coffee: a Comprehensive Guide to the Bean, the Beverage, and the Industry* (pp. 99-101). Lanham: Rowman and Littlefield.
- International Coffee Organization (2020). *World Coffee Consumption Report*. Retrieved from <http://www.ico.org/prices/new-consumption-table.pdf/>.
- Işın, E. (2001). *Tanede Saklı Kahve. İçinde. Selahattin Özpalabıyıklar (Edt.)*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Yayınları.
- İnce, E. (2018). Türkiye'de Popüler Kültürle Değişen Kahve Kültürü. *TC Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Medya Ve Kültürel Çalışmalar Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*.
- İstanbullu Diñçer, F., Gedik, S., & Özdemir Güzel, S. (2016). New Approach in Gastronomy: Third Wave Coffee. *Journal of International Social Research*, 9(45).

- Kadrija, M., A. (2015). It's never just a cup of coffee to me, it's a taste of my Albanian culture. Retrieved from <https://thetempest.co/2015/06/18/culture-taste/turkish-coffee-is-my-culture/>.
- Kaya, G., & Toker, S. (2019). Kahve Tüketim Alışkanlıklarının İncelenmesi: İstanbul Örneği. *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 2(3), e-ISSN: 2636-8137.
- Kahraman, A. B. (2016). Kahve mi? Starbucks'ta Kahve mi? Starbucks Mağazalarının Tüketici Kültürü ve Yaşam Tarzları Açısından Değerlendirilmesi. *Electronic Turkish Studies*, 11(2).
- Karaman, N., Kılıç, A., & AVCIKURT, C. (2019). Tüketicilerin Kahve Kafeleri Ziyaret Eğilimlerinin ve Değişen Kahve Tüketim Alışkanlıklarının Belirlenmesi: Geleneksel Türk Kahvesi Üzerine Bir Araştırma. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 612-632.
- Kement, Ü. (2019). Üçüncü Nesil Kahve Sunan İşletmelerde Hizmet Kalitesi, Müşteri Tatmini ve Davranışsal Niyet İncelemesi; Algılanan Fiyatın Düzenleyicilik Rolü. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 1252, 1270.
- Korhonen, J. (2020). 4th Wave of Coffee - Project by Robert Paulig Roastery and Artisan Cafe. Retrieved from <https://www.baristainstitute.com/blog/jori-korhonen/april-2020/4th-wave-coffee-project-robert-paulig-roastery-and-artisan-cafe/>.
- Kresh, M. (2020). Turkish coffee: Anywhere in Israel and anytime, you'll find people sipping cups of Turkish coffee. Retrieved from <https://www.fromthegrapevine.com/israeli-kitchen/recipes/turkish-coffee/>.
- Kuzucu, K. ve Koz, S., M. (2015). *Türk Kahvesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- MacLean, G., & Matar, N. (2011). *Britain and the Islamic world*. Oxford: Oxford University Press.
- Matar, N. (1998). *Islam in Britain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moldvaer, A. (2015). *Kahve Tutkusu*. İstanbul: NTV Yayınları.
- Morris, J. (2013). Why espresso? Explaining changes in European coffee preferences from a production of culture perspective. *European Review of History*, 20(5), 881-901.
- Neiman, R. (2017). How do Israelis relax? A cup of strong Turkish coffee of course. Retrieved from <https://www.israel21c.org/a-turkish-coffee-break-is-a-traditional-way-to-chillax/>.
- Piong, C. (2013). Starbucks Coffee as a Veblen Good: Perceived Status Enhancement, Brand Involvement, and Brand Loyalty. Arizona: Northcentral University.
- Ponte, S. (2002). Thelatte revolution? Regulation, markets and consumption in the global coffee chain. *World development* 30(7), 1099-1122.
- Ramadan, A. A., Kasuma, J., Yacob, Y., Shahrinaz, I., & Rahman, D. H. A. A. (2017). Loyalty Program, Store Satisfaction and Starbuck's Brand Loyalty Among the Millennial. *Advanced Science Letters*, 23(8), 7420-7423.
- Reimertz, S. (2003). *Çayın Kültür Tarihi*. (Çev: M. Tüzel). Ankara: Dost Kitap Evi.
- Renneberg, R., Berkling, V., & Rapoport, I. (2016). Noch einen Espresso für meine Leber. In *Alles Bio oder was? Alles bio oder was?*, (pp. 127-129). Berlin, Heidelberg: Springer
- Rockower, P. (2014). The State of Gastrodiplomacy. Retrieved from <https://www.bidd.org.rs/the-state-of-gastrodiplomacy/>.
- Rosenberg, L., Swilling, M., & Vermeulen, W. J. (2018). Practices of Third Wave Coffee: A Burundian Producer's Perspective. *Business Strategy and the Environment*, 27(2), 199-214.
- Rudeen, K. The History of Coffee and its Concurrent Marketing Strategies. *History*, 4, 17-2018.
- Samoggia, A., & Riedel, B. (2018). Coffee consumption and purchasing behavior review: Insights for further research. *Appetite*, 129, 70-81.
- Smith Maguire, J., & Hu, D. (2013). Not a simple coffee shop: Local, global and glocal dimensions of the consumption of Starbucks in China. *Social Identities*, 19(5), 670-684.
- Sousa, A. G., Machado, L. M. M., Silva, E. F. D., & Costa, T. H. M. D. (2016). Personal characteristics of coffee consumers and non-consumers, reasons and preferences for foods eaten with coffee among adults from the Federal District, Brazil. *Food Science and Technology*, 36(3), 432-438.
- Spinelli, S., Dinnella, C., Masi, C., Zoboli, G. P., Prescott, J., & Monteleone, E. (2017). Investigating preferred coffee consumption contexts using open-ended questions. *Food Quality and Preference*, 61, 63-73.

- Su, A. Y., Chiou, W. B., & Chang, M. H. (2006). The impact of western culture adoration on the coffee consumption of Taiwan: A case study of Starbucks. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 11(2), 177-187.
- Surovčák, M. (2010). Za tureckou kávou a starými balkánskými kavárnami. *Porta Balkanica*, 2(1), 33-40.
- Özdamla Akkaya, Ö. (2019). Kürselleşme Sürecinde Sosyalleşme Aracı Olarak 3. Dalga Kahveciler ve Tasarım Kültürü (Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Thurston, R. W., Morris, J., & Steiman, S. (Eds.). (2013). *Coffee: A comprehensive guide to the bean, the beverage, and the industry*. Maryland: Rowman & Littlefield Publishers.
- Topik, S. (2009). Coffee as a social drug. *Cultural Critique*, (71), 81-106.
- Ukers, W. H. (1935). *All about coffee*. Library of Alexandria.
- Verma, H. V. (2013). Coffee and tea: Socio-cultural meaning, context and branding. *Asia-Pacific Journal of Management Research and Innovation*, 9(2), 157-170.
- Werman, M. (2012). Sharing Turkey's Centuries-Old Coffee Tradition with a Food Truck. Retrieved from <https://www.pri.org/stories/2012-05-11/sharing-turkeys-centuries-old-coffee-tradition-food-truck/>.
- Wild, A. (2007). *Kahve: Bir Acı Tarih*. (Çev: E. Ulusoy). İstanbul: MB Yayınevi.
- Wilson, A. P., & Wilson, N. L. (2014). The economics of quality in the specialty coffee industry: insights from the Cup of Excellence auction programs. *Agricultural Economics*, 45(S1), 91-105.
- Wilson, B. R., Conley, J. F., Harris, T. M., & Lafone, F. (2012). New terrains of taste: Spatial analysis of price premiums for single origin coffees in Central America. *Applied Geography*, 35(1-2), 499-507.
- Yıldız, C. (2007). *Kahvehane Kültürü*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Yılmaz, E., Oraman, Y., Özdemir, G., Arap, S., & Yılmaz, İ. (2016). Türk Kahvesi Tüketim Eğilimleri ve Tüketici Özelliklerinin Belirlenmesi. XII. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi, Isparta, Kongre Kitabı, 457-473.
- Zhang, X. (2012). *When Tea Leaf Meets Coffee Bean: Starbucks® in China and the Circuit of Culture* (Doctoral dissertation). University of Florida.

BÖLÜM

11

DİJİTAL DÖNÜŞÜM BAĞLAMINDA DİJİTAL LİDERLİK VE DİJİTAL LİDERLER

Dr. Öğretim Üyesi Ayşe ASİLTÜRK

Avrasya Üniversitesi

E-posta: ayse.asilturk@avrasya.edu.tr

ATIF: Asiltürk, A. (2020). Dijital Dönüşüm Bağlamında Dijital Liderlik ve Dijital Liderler. Ercan Karaçar, Özgür Kıran (Ed.), Sosyal Bilimlerde Güncel Konular ve Araştırmalar içinde (ss. 203-226). Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları

- BÖLÜM 11 -

DİJİTAL DÖNÜŞÜM BAĞLAMINDA DİJİTAL LİDERLİK VE DİJİTAL LİDERLER

Dr. Öğretim Üyesi Ayşe ASİLTÜRK

Avrasya Üniversitesi

E-posta: ayse.asilturk@avrasya.edu.tr

GİRİŞ

Dijitalleşme ve dijital dönüşüm olgusu, kamu ve özel sektör ayırt etmeksizin sektörlerde faaliyet gösteren farklı türde organizasyonları hızla ve temelden değiştirmektedir. Dijitalleşen organizasyonların klasik organizasyon yapılarından farklı olarak yönetim ve liderlik gereksinimlerinin de farklılaştığı ileri sürülebilir. Nitekim dijitalleşmenin etkilerinin daha erken izlenebildiği özel sektör işletmelerinde dijitalleşmenin yönetilmesine yönelik dönüşüm yönetim ofisleri gibi proaktif organizasyon yapılarının oluşturulmaya başlandığı görülmektedir.

Bu çalışma esas olarak dijitalleşmenin ağırlık kazandığı dijital çağda, işletmelerin liderlik ihtiyacı ve liderlik faaliyetleri üzerine odaklanmaktadır. Çalışmanın temel amacı, liderlik kavramının dönüşümüyle birlikte, dijital çağda işletmelerin ihtiyaçlarına yönelik gelişmeye başlayan dijital liderliğin özelliklerini ortaya koymaktır. Bu bağlamda çalışma, dijital liderliği ele alan teorik ve amprik çalışmalardan müteşekkil bir literatür taramasını içermektedir.

Bu çalışmada sırasıyla geçmişten günümüze liderlik kavramının gelişimi ekseninde, dijital çağ ve dijital dönüşümün özellikleri incelenmiş; dijitalleşmenin liderlik üzerindeki etkileriyle birlikte dijital dönüşüm sürecinde ihtiyaç duyulan liderlik tarzı betimlenmiştir. Aynı zamanda çeşitli araştırmaların bulgularına dayanarak dijital liderlere ait bir profil çizilmiştir.

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE LİDERLİK KAVRAMININ GELİŞİMİ

Liderlik kavramının ne denli karmaşık bir kavram olduğunu anlayabilmek için öncelikle, liderlik üzerine yaklaşımların tarihsel gelişimi analiz edilmelidir.

Aşağıda dogmatik, hümanist, pragmatik ve bütünsel yaklaşımların yönetsel düşünceye katkıları ve liderlik araştırmaları değerlendirilmiştir.

Dogmatik Yaklaşım (1840'lar-1900'ler): 19. yüzyılla birlikte Avrupa'daki siyasi yapıların çeşitliliği, artan ekonomik karşılıklı ilişkiler ve bağımlılıklar tarafından harekete geçirilen, giderek daha farklı liderlik biçimleri ortaya çıkmıştır. Sanayi devriminin başlamasıyla, günümüzde yönetim disiplinleri olarak bilinen disiplinler ekonomik ortamda hayati olmaya başlamıştır. Bunlar içerisinde karmaşık süreçleri organize etmek ve iş paylaşım yapılarındaki işlevleri kontrol etmek bulunmaktadır. Artan ticaret ve büyüyen işletmelerle birlikte, iş paylaşımı veya işbirliği süreçleri, sonuç olarak da liderlik faaliyetleri iş hayatında giderek daha önemli hale gelmiştir(Bukepha, 2018:6).

Literatürde Klasik Yönetim Yaklaşımı *olarak da bilinen bu yaklaşımın öncüleri arasında, Frederick W. Taylor'a ait Bilimsel Yönetim Yaklaşımı, Henry Fayol'a ait Yönetim Süreci Yaklaşımı ve Max Weber'e ait Bürokrasi Yaklaşımı yer almaktadır.* Bu dönemde insanın çalışmasına mekanik bir bakış açısı geliştirilmiş; işler, verimliliği artırmak için, parçalanmış ve ölçülebilen bağımsız görevlere bölünmüştür. Klasik Yönetim Yaklaşımı, insanın duygularıyla değil, aklıyla rasyonel olarak hareket ettiğini, ekonomik çıkarlarına öncelik verdiği için para ile motive edilebileceğini; sıkı bir denetim ve yönetime ihtiyaç duyduğunu varsaymıştır (Jakubik ve Berazhny, 2017: 472).

Liderlik konusunda ilk geliştirilen yaklaşım olan Özellikler Yaklaşımı, lideri ayırt edici olan bazı özelliklere atıfta bulunmuştur. Thomas Carlyle'nin "Büyük Adamlar Okulu" kuramında olduğu gibi, belirli niteliklere sahip olarak doğan bireyler her zaman ve her yerde bir lider haline gelebilirler (Şimşek vd., 2014:155-156).

Hümanist Yaklaşım (1930'lar - 1940'lar): Klasik Yönetim Yaklaşımının etkileri Avrupa ve ABD'de devam ederken, ABD'de Western Electric şirketinin Hawthorne tesislerinde 1924 yılında başlayan deneyler, aslında etkinlik ve verimliliğin geliştirilmesi adına başlatılmış olsa da, insan unsurunun organizasyon içerisindeki etkisini açıklamada önemli bir mihenk taşı olmuştur. Hümanist (Neo-klasik) Yaklaşımına göre, insan ekonomik değil, sosyal bir canlıdır; organizasyonlar gayri resmi ve sosyal sistemlerdir. Diğer taraftan bu yaklaşım, demokratik liderlik yöntemlerini vurgulayarak, iyi insan ilişkilerinin insanların performansını iyileştirdiği savunmuştur (Jakubik ve Berazhny, 2017: 472).

Davranışsal Yaklaşım başlığı altında gerçekleştirilen liderlik araştırmaları arasında Ohio State Üniversitesi ve Michigan Üniversitesi araştırmaları, Blake ve Mouton'un Yönetim Tarzı Matriksi, Tannenbaum ve Schmidt Liderlik Doğrusu, Mc

Gregor'un X ve Y Teorileri ile Likert'in Dörtlü Yaklaşım Modeli yer almaktadır (Şimşek vd., 2014:158).

Pragmatik Yaklaşım: 1950'lerde yönetimde pragmatik yaklaşım, organizasyonlara yönelik organik görüşe doğru evrilmiş; karmaşık doğaya sahip insanın verimlilikten çok yaratıcılığa odaklanması gerektiği varsayılmıştır. Yönetim teorilerinin gelişiminin bu aşamasında, "bağlam" önemli hale gelmiştir. Uygun uygulamaların belirlenmesinde yönetim ve liderlik, "tarih, zaman ve teknolojinin" önemli bir rol oynayacağı bir bağlamda gerçekleşiyor olarak görülüyordu. Pragmatik yaklaşımda aynı zamanda sorunlar için tek bir en iyi çözüm olmadığı varsayılmıştır (Jakubik ve Berazhny, 2017: 472).

Durumsal liderlik kuramları arasında, örneğin, Fiedler Durumsallık Modeli, House ve Evans Amaç Yol Yaklaşımı, Vroom ve Yetton Liderlik Yaklaşımı, Reddin Üç Boyutlu Liderlik Yaklaşımı, Hersey ve Blanchard Yaşam Dönemi Modeli yer almaktadır (Şimşek vd., 2014:163)

Bütünsel Yaklaşım: 1950'lerden itibaren teknoloji, insan ve çevre arasındaki ilişkilere odaklanan; liderlik anlamında kesin tanımlardan kaçan, liderliği gelişen ve dinamik bir süreç ve yolculuk olarak gören bütünsel bir yönetim okulu gelişmeye başlamıştır. Sistem düşüncesi, karmaşıklık ve kötü problemler anlamında liderliğin gerçekleştiği bağlamlar geliştikçe liderlik anlayışı da değişmiştir (Jakubik ve Berazhny, 2017: 472).

Liderlik kavramının odak noktaları, 1940lı yıllara kadar bireysel liderin becerileri ve özellikleri; 1960lı yıllara kadar etkili liderlik davranışının belirlenmesi; 1980li yıllara kadar durumsal liderlik teorileri; 2000li yıllara kadar dönüştürücü, ilham verici, vizyoner, motivasyonel liderlik teorileri olmuştur. Bilgi ekonomisinde dağıtılmış liderlik (distributed leadership) teorisi, bilgi çalışanlarının yönetilmek yerine ilham almaları ve eğitilmeleri gerektiğini ileri sürmektedir (Huczynski ve Buchanan, 2007: 694-729; Jakubik ve Berazhny, 2017: 475). 20. yüzyılda çok sayıda yönetim modeli ortaya çıkmıştır ve böylece günümüze kadar "Hedeflere Göre Yönetim", "Toplam Kalite Yönetimi" ve "Yalın Yönetim" gibi çeşitli teorilerin ileri sürülmüş olduğu görülmektedir (Bukepha, 2018:6).

DİJİTAL ÇAĞ ve İŞLETMELERDE DİJİTAL DÖNÜŞÜM

Dijital çağın temel özellikleri arasında (1) birbirine bağlılık (2) azalan zaman gecikmesi ve bilgi bolluğu, (3) artan şeffaflık ve karmaşıklık, (4) hiyerarşinin ve kişisel

engellerin ortadan kaldırılması, (5) karar etkinleştiricilik ve bütünlük geliştirme (6) insanlaştırma etkisi bulunmaktadır (Sahyaja ve Rao, 2018: 739).

Dijital dönüşüm kavramı, "dijital teknolojilerin getirdiği değişiklik ve fırsatların toplumdaki etkisinden stratejik ve öncelikli bir şekilde tam anlamıyla yararlanmak için iş faaliyetleri, süreçleri, yetkinlikleri ve modellerinin derin ve hızlanan dönüşümü" olarak tanımlanmaktadır (Demirkan vd., 2016: 14; Sow ve Aborbie, 2018:141).

Dahlstrom vd. (2017:2-8) düzinelerce dijital dönüşüm deneyimine dayanarak, dijital dönüşüm sürecinde en önemli kararları aşağıdaki gibi belirtmiştir:

- İşletmenin amacını belirleme,
- Dijital dönüşüm yöneticilerinin belirlenmesi,
- Vizyonun, kilit paydaşlarla paylaşılması,
- İşletmenin dijital ekosistem içinde nerede konumlandırılacağına belirlenmesi,
- Dönüşüm sırasında nasıl karar verileceğinin belirlenmesi,
- Fonların hızlı ve dinamik bir şekilde nasıl tahsis edileceğinin belirlenmesi,
- Ne zaman ve ne yapılacağına belirlenmesi.

Araştırmacı ve uygulayıcılar, dijital dönüşümün işletmeler açısından aşağıdaki faydalarını tespit etmiştir (Afandi, 2017: 2):

- *Yeni hizmet teklifleri ve iş modellerinin geliştirilmesi:* Örnekler arasında Uber, Airbnb, yeni çevrimiçi bankacılık türleri, sosyal ağlar, kitle fonlaması girişimleri ve benzeri uygulamalar sayılabilir.
- *Bazı ortak faaliyetlerin otomasyonunun sağlanması:* Örneğin, Apple Siri, Google Now ve IBM Watson gibi yapay zeka prototipleri; Amazon Echo ve Google Home gibi donanım hub'ları; veya Zendesk, Linkit ve Brandfolder gibi müşteri etkileşim araçları oluşturulmuştur
- *Çalışan üretkenliği ve yaratıcılığının geliştirilmesi:* Bu tür iyileştirmeler, çalışanların daha hızlı karar verme, hizmet hızı ve yanıt, daha güçlü bağlantı ve daha yüksek işbirliği seviyelerinin arttırılmasından kaynaklanmaktadır.
- *Müşteri deneyimlerinin geliştirilmesi:* Yeni hizmet sistemi türlerinin oluşturulması ve mevcut hizmetlerin değer önerilerinin iyileştirilmesinden kaynaklanmaktadır.

Bazı bariz örnekler arasında, çevrimiçi komisyoncu ve ödeme sistemleri, e-açık artırmalar, Google Play ve iTunes gibi uygulama pazarları ve diğerleri bulunmaktadır.

- *İşlemlerin verimliliği ve doğruluğunun iyileştirilmesi:* Nakliye, lojistik, üretim süreçleri ve ürün / hizmet sunum sistemlerinin otomasyonu, kaliteyi önemli ölçüde artırmakta; teslimat süresini azaltmakta ve maliyetleri düşürmektedir.
- *Hizmetlerin ve ürünlerin kişiselleştirilmesi:* Dijital teknolojiler, değişen müşteri ihtiyaç ve tercihlerine hızlı yanıt verilebilmesini; müşterileri hizmet oluşturma ve sunma sürecine entegre etmeyi sağlamaktadır.

Afandi (2017)'nin araştırmasında işletmelerin, dijitalleşme ile ilgili güçlü beklentileri olduğu; spesifik olarak, bu beklentilerin çoğunun, müşteri bağlantı ve ilişkilerindeki gelişmeler, operasyonların düzene sokulması ve daha hızlı piyasa tepkileri için kritik bilgilere erişim hakkında ortaya çıktığı görülmüştür. Araştırmaya katılan iş liderlerinin çoğunluğu dijital araçları "karar vermeyi sağlayan ve güçlü analitik araçlar" olarak nitelendirirken; bazı katılımcılar, karar verme sürelerini kısaltmak ve bilgi işlemeyi iyileştirmek istediklerini belirtmiştir.

DİJİTAL DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE LİDERLİK

Gençer ve Samur (2016:227)'a göre, dijitalleşmenin yanı sıra artan karşılıklı bağlantı ve bağımlılıkların meydana getirdiği yeni dijital hayat ve ekonomi, mekanik yönetim anlayışının, liderlikle ilgili temel soru ve endişeleri karşılamada yetersiz kalmaktadır.

Herhangi bir dijital dönüşüm, değişim tamamlandığında başarılı bir uygulamaya ve iyileştirilmiş sonuçlara yol açacak stratejik bir model gerektirmektedir. Berman (2012) dijital dönüşümü ele aldığı çalışmasında, yeni müşteri değer önerileri oluşturmayı veya operasyon modellerini dönüştürmeyi hedefleyen işletmelerin, hızla değişen müşteri gereksinimlerine esneklik ve yanıt verebilmek için yeni bir yetenek portföyü geliştirmeleri gerektiğine dikkat çekmektedir. Çalışma aynı zamanda, operasyonların dijital ve fiziksel bileşenlerini entegre etmek için uyumlu bir plana sahip olan şirketlerin iş modellerini nasıl başarılı bir şekilde dönüştürebileceğini açıklamaktadır.

Bir organizasyon, manuel bir süreçten kapsamlı bir dijital platforma geçmeye çalıştığında, uzun vadede bu tür bir değişikliği devam ettirebilmek için etkili olabilecek

başarılı bir liderlik stratejisi gerektirmektedir. Ancak pek çok lider, bu tür bir dönüşümü denetleyecek teknik bilgi veya beceriye sahip değildir. Buna ek olarak, süreçte yeni görev ve bilgiler edinmeleri gerekir, aksi takdirde bu değişiklik önemli maliyet aşımalarına ve yetersiz yürütmeye yol açabilir (Sow & Aborbie, 2018:140).

Dolayısıyla dijital bir dönüşüm için önemli beşeri, finansal ve teknolojik sermayenin tümü uyumlu hale getirilmelidir. Organizasyonlar, bu dönüşümü yönetebilecek, bilgi ve deneyimlerinin süreci etkilemesine izin verebilecek liderler istihdam etmelidir (Dahlstrom vd., 2017).

Dijital çağdaki birçok dönüşüm, artık organizasyonların uzun vadeli hissedar geri dönüşü sağlamak için yeni dijital teknoloji ve platformlardan nasıl yararlanabilecekleri ile ilgilidir. Bu nedenle bu sonucu destekleyen ve mümkün kılan bir “dönüşüm ofisi” kurmak oldukça önemlidir. 1990'larda, Dönüşüm Yönetim Ofisleri (Transformation Management Offices) öncelikle bir organizasyonun ERP sistemine geçişine yardımcı olmaya ve iş akışlarını ve süreçlerini optimize etmeye odaklanmışken; günümüzde bu ofisler, organizasyonların dijital geleceği optimize etmelerine, yeni teknolojilerden yararlanmalarına, iş modellerini dönüştürmelerine, müşteri ve çalışan deneyimlerini geliştirmelerine yardımcı olmaktadır (EY, 2019:2).

Bu bağlamda, dijitalleşmeyle birlikte, liderler yalnızca belirli organizasyonel çalışma alanlarını iyileştirmekle kalmaz, bazen operasyonları yürütmek ve hizmetleri sunmak için yeni yollar bulmaya çalışırlar (Afandi, 2017:1-4).

İŞLETMELERDE DİJİTAL DÖNÜŞÜME YÖNELİK ARAŞTIRMALAR

Dijital dönüşüm vaadinin, uygulamada nadiren gerçekleştiği gözlenmektedir. MIT Sloan Management Review (SMR) ve Capgemini Consulting, işletmelerin dijital teknolojiyi kullanarak iş performansını iyileştirmek için nasıl başarılı veya başarısız olduğunu daha iyi anlamak üzere 2013 yılında çeşitli sektörlerden 1.559 yönetici ile bir anket gerçekleştirmiştir. Ankete verilen yanıtlar, yöneticilerin teknolojinin işe dönüştürücü bir değişim getirme yeteneğine inandıklarını; ancak yeni teknolojiden harika sonuçlar almanın ne kadar zor olduğu konusunda hayal kırıklığına uğradıklarını göstermiştir.

MIT SMR ve Deloitte'un 2015 Küresel Dijital İş Araştırması, olgunlaşan dijital işletmelerin, çalışma şeklini dönüştürme hizmetinde sosyal, mobil, analitik ve bulut gibi dijital teknolojileri entegre etmeye odaklandığını ortaya çıkarmıştır. Aksine daha az

olgun dijital işletmeler, ayrı dijital teknolojilerle ayrı iş sorunlarını çözmeye odaklanmaktadır.

Planing ve Pfoertsch (2016) 40 vaka çalışmasına dayanarak, büyük şirketlerin dijital dönüşüme yönelik başlıca stratejik kararlarını analiz etmiş; bu şirketlerde dijital dönüşümün çok boyutlu stratejik yolları izlediğini göstermiştir. Bu analize göre araştırmaya katılan şirketler, stratejik karar alanlarını “ürün veya hizmetlerin dijitalleştirilmesi ve iş modellerinin dijitalleştirilmesi” olarak iki boyutta yapılandırmıştır. Sonuç olarak araştırma, büyük şirketlerin iki farklı stratejik yolu aynı anda takip etmelerinin kaçınılmaz olacağını, ancak bu şekilde dijital dünyada rekabet edebileceklerine işaret etmektedir.

2017 Dijital İş Raporunda MIT SMR ve Deloitte, dijital olarak olgunlaşan şirketlerin, işbirliğini artırarak, yeniliği ölçeklendirerek ve yetenek yaklaşımlarını yenileyerek başarıya ulaştığını göstermiştir.

Kahre vd. (2017) dijital iş stratejisi (digital business strategy) kavramını önde gelen veri tabanlarında (EBSCOhost, JSTOR, Science Direct) "dijitalleştirme", "dijital strateji", "dijital iş stratejisi", “bilgi teknolojisi” ve “strateji” kavramlarının kombinasyonlarının yer aldığı akademik çalışmaları incelemiştir. Bu literatür taraması, dijital iş stratejisinin hem teorik hem de pratik uygulamada artan önemini göstermektedir. Tespit edilen çalışmaların % 80'inden fazlası 2010 ile 2016 yılları arasında yayınlandığı için, sonuçlar bu kavramın yeniliğini ve akademide dikkat çektiğini vurgulamaktadır.

2019 Dijital İş Raporu'nda, MIT SMR ve Deloitte'un anket analizi ve yönetici görüşmeleri, dijital olarak olgunlaşan işletmelerde yeniliğin ayırt edici özelliklerini ortaya çıkarmıştır. Ekosistemler ve işlevler arası ekipler, işletmelerin çevik olmalarına izin verirken, bu artan çeviklik, aynı zamanda kapsamlı bir yönetim değerlendirmesini gerektirmektedir.

Harvard Business Review Analytic Services tarafından yapılan yakın tarihli bir ankete katılan yaklaşık 700 katılımcının % 86'sı, dijital dönüşümün doğru kültür, gözden geçirilmiş iş süreçleri ve yeni teknolojinin bir kombinasyonunu gerektirdiğini belirtmiştir. Ancak, yakın geçmişe göre çok fazla değil, yalnızca % 20'si dönüşüm stratejilerini etkili olarak değerlendirmiştir. Son dönemde işletmelerde dijital dönüşüm dürtüsü yalnızca yoğunlaştı ve iş başarısı için daha gerekli hale geldi. Ankete katılan

yöneticilerin % 95'i, son iki yılda öneminin arttığını,% 70'i ise değişimin önemli olduğunu söylemiştir (HBR, 2020).

Baculard vd. (2017:1) araştırması her sektördeki dijital liderlerin, rekabet açısından diğerlerini büyük bir farkla geride bıraktığını; beş şirket kategorisinin finansal sonuçlarını dijital gelişmişlik derecelerine göre karşılaştırdıktan sonra, dijital liderlerin gelirlerinin, geride kalanlara göre iki kat daha hızlı arttığını tespit etmiştir. Ancak, dijital dönüşüm çalışmalarına dâhil olan şirketlerin sadece % 5'i kendileri için belirledikleri beklentileri karşıladıklarını veya aştıklarını bildirmiştir. Bu şirketlerin % 75'i, değer in seyrilmesi ve vasat performansa razı olmuştur.

Daha önce “teknolojik bilgi eksikliğinin ve eski sistemlerin yaygınlığının” başarılı dijital dönüşümün önündeki ortak engel olduğuna inanılırken, son dönemdeki literatür çalışmaları, bu sorunun genellikle bu tür bir dönüşüm için “liderlik eksikliğinden” kaynaklandığı fikrini desteklemektedir (Whitehurst, 2015; Baculard, 2017; Kahre vd., 2017; Afandi, 2017:1-4).

Bu araştırmaları destekler biçimde Westerman (2014) şirketi farklı bir operasyonel moda itmenin yöneticilerin dijital dönüşümdeki temel görevi olduğunu belirtmektedir. Eğer liderler, dijital dönüşüm için bir vaka yaratamazlarsa ve değişiklikler yoluyla organizasyona liderlik edemezlerse, tüm çabaların başarısız olması muhtemeldir. Bu bağlamda, Westerman (2014), dijital dönüşümdeki başarısızlıkların genellikle ya koordinasyon olmadan dağıtımın ya da liderlerin katılım eksikliğinin bir ürünü olduğunu vurgulamıştır.

Baculard (2017), birçok organizasyonun büyük miktarlarda para yatırarak ve dijital teknolojileri mümkün olan en kısa sürede devreye alarak yaygın bir hata yaptığını belirtmektedir. Bu durum, genellikle “koordinasyon eksikliğine ve organizasyonlar arası teknolojinin uyumlu entegrasyonunun sağlanamamasına” yol açabilmektedir.

Fitzgerald vd. (2013) çalışması dijital dönüşüm sürecinde genellikle engel oluşturan birkaç faktör olduğunu ortaya koymuştur. Organizasyonlardaki sorunların, tüm seviyelerde aciliyet eksikliği, kültür ve örgütsel kısıtlamalarla ilgili olmakla birlikte; etkili liderlik yoluyla çözülebileceği tespit edilmiştir.

Westerman vd. (2014) çalışmasında, finans, üretim ve ilaç gibi geleneksel endüstrilerdeki büyük şirketlerin stratejik avantaj elde etmek için dijitali ne kadar

kullandığı vurgulayarak; başarılı dijital dönüşüme yol açan ilke ve uygulamalara dikkat çekmiştir. Asian Paints, Burberry, Caesars Entertainment, Codelco, Lloyds Banking Group, Nike ve Pernod Ricard da dâhil olmak üzere 400den fazla küresel işletme üzerinde yapılan bir araştırmaya dayanan kitaplarında, araştırmacılar Dijital Master olabilmek için ne yapılması gerektiğini göstermiştir.

Westerman vd. (2014), başarılı dijital dönüşümü, “dijital yeteneklere nereye yatırım yapılmalı ve dönüşüme nasıl liderlik edilmeli” çerçevesinde açıklamıştır. Bu bağlamda aşağıdaki sorulara cevaplar aranmıştır:

- Müşterilerinizle nasıl daha iyi etkileşim kurabilirsiniz?
- İşlemler dijital olarak nasıl geliştirilir?
- Dijital vizyon nasıl oluşturulur?
- Dijital faaliyetlerinizi nasıl yöneteceksiniz?

Whitehurst (2015) kitabında günümüz liderlerinin, hız ve çevikliğin herhangi bir şirketin başarısının anahtarı olduğunu bilmekle birlikte, organizasyonlarının rekabet gücünü koruyacak kadar hızlı hareket edememesinden dolayı hayal kırıklığına uğradığını belirtmektedir. Bu manada tipik bir komuta zincirinin çok yavaş ve iç kaynakların çok sınırlı olduğu; ancak insanların normal beklentilerin ötesine geçtiği söylenmiştir. Dijital dönüşüm anlamında, cevaplanması gereken sorular ise aşağıdaki gibi belirtilmiştir:

- Hız arttıkça, insanların enerjisi ve yaratıcılığına nasıl ilham veriliyor?
- Organizasyonu en ileri düzeyde tutmak için müşteriler, satıcılar ve ortaklarla nasıl işbirliği yapılıyor?
- İşletmelerin ustalaşması gereken hız ve karmaşıklıkla ne tür bir organizasyon eşleşmekte ve bu organizasyon nasıl kurulabilir?

Yönetim uygulamalarını dijital ve sosyal çağın değerlerine uyarlamak için Whitehurst (2015), açık ve yenilikçi bir organizasyon modelinin nasıl çalıştığına dair içeriden bir bakış açısı sunmuştur. Bu bağlamda, topluluk oluşturma, fırsatlara hızlı bir şekilde yanıt verme, işletme içi-dışında kaynaklardan ve yeteneklerden yararlanma, hesap verebilirlikle hareket etmeleri için her seviyedeki insanlara ilham verme, motive etme ve güçlendirme konularını incelemiştir.

DİJİTAL DÖNÜŞÜMÜN YÖNETİLMESİNDE DÖNÜŞÜM YÖNETİM OFİSLERİ

Dönüşümün ölçeği, odak noktası ve doğası göz önünde bulundurulduğunda, istikrar ve rekabet konumu açısından işletmenin iç ve dış gerçekliği hesaba katılmaya değer görülmektedir. İşletmenin iç ve dış gerçekliği, başarılı olmak için gereken dönüşüm türünü etkileyebilmektedir. Aşağıda farklı dönüşüm türlerinin tümü, tabloda görülmektedir. Dönüşümün nasıl tanımlanacağı ve sonuçta ortaya çıkan Dönüşüm Yönetim Ofisi, yürütme desteği açısından bazı etkilere sahip olacaktır (EY, 2019:4).

Tablo 1. Dönüşüm Türleri

Kararlı (istikrarlı)		Geridönüş/revizyon) Mevcut iş modelini korurken performansı hızla iyileştirme	Heves ve tutkunun tetiklenmesi Eğrinin önünde olma ve gereğinden önce değişiklikler yapabilme
		Büyük oynama veya hiç oynamama Yeni bir iş modeli bulma veya performansı mümkün olan en kısa sürede iyileştirme	Yeniden icat Modelin unsurlarını bir miktar aciliyetle rekabet edebilecek şekilde değiştirmek; finansal gücün sıralamaya izin verdiği ölçüde
Eski (modası geçmiş)			
	Zayıf	GÖRECELİ REKABETÇİ KONUM	Güçlü

Kaynak: (EY, 2019:4)

Dönüşüm Yönetim Ofis Türleri

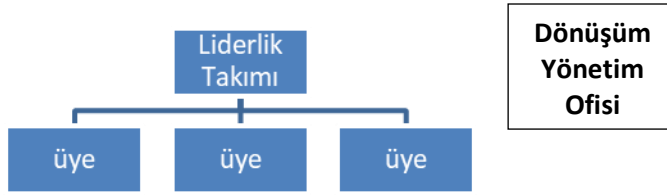
Dönüşüm Yönetim Ofislerinin (DYO) türleri ve özellikleri, son derece dahil olandan, dönüşümden doğrudan sorumlu olan ofislere doğru bir spektrum üzerinde değerlendirilebilir. Bu anlamda durumsal ihtiyaçlar DYO'nun türünü belirlemede rehber olacaktır. Aşağıda EY tarafından ortaya konulmuş üç DYO türü tanımı yer almaktadır (EY, 2019:12):

Danışman DYO (Advisor TMO):

Danışman DYO'nun özellikleri aşağıdaki gibidir:

- Kilit paydaşlara stratejik ve süreç rehberliği sağlayan, ancak günden güne yok olan uygulamalı, bir danışma yaklaşımıdır.
- Tüm hesap verebilirlik liderlik takımına (leadership team) ve dönüşüm girişimi (TI-transformation initiative) liderlerine aittir.
- DYO'nun doğrudan yetkisi yoktur.
- Strateji, dönüşüm ve organizasyonel değişim becerilerine sahip küçük bir deneyimli dönüşüm danışmanları takımı tarafından oluşturulmaktadır.
- Danışman DYO'nun yönetim yapısı aşağıdaki gibidir:

Şekil 1. Danışman Dönüşüm Yönetim Ofisi

Kaynak: (EY, 2019:12)

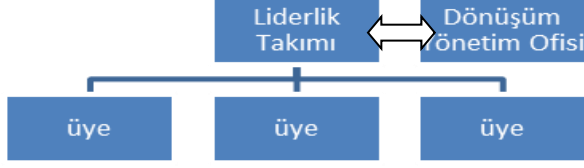
Orkestratör DYO (Orchestrator TMO):

Orkestratör DYO'nun özellikleri aşağıdaki gibidir:

- Uygulamalı, kolaylaştırıcı / rehber rolüne sahiptir.
- Dönüşüm tasarımını yönlendirir ve hem yöneticileri hem de ekipleri her gün destekleyerek sadece DYO'nun değil, liderlik takımının çabayı sahiplenmelerini sağlamaktadır.
- Birincil hesap verebilirlik Dönüşüm Girişimi Liderlerinde bulunmaktadır. DYO hesap verebilirliği (yani katılım) hedeflenmiştir.
- DYO'nun Dönüşüm Girişimleri üzerinde doğrudan bir yetkisi yoktur, ancak Liderlik takımının tam desteğine sahiptir.
- Dönüşüm Girişiminin kulağına sahip, operasyonları ve organizasyonel zorlukları anlayan, küçük bir çekirdek ekip tarafından desteklenen deneyimli bir dönüşüm lideri mevcuttur.
- Dönüşüm Girişimi takımlarında iletişim / katılım uzmanları yer almaktadır. İK temsili vardır.

- Orkestratör DYO 'nun yönetim yapısı:

Şekil 2. Orkestratör Dönüşüm Yönetim Ofisi

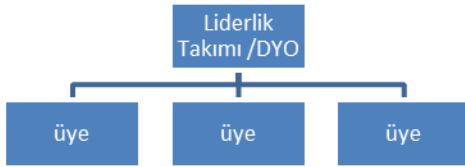
Kaynak: (EY, 2019:12)

Yönetici DYO (*Driver TMO*)

Yönetici DYO'nun özellikleri aşağıdaki gibidir:

- DYO, stratejinin tasarlanması, yönetilmesi, uygulanması ve sonuçların sağlanmasından sorumludur.
- Tüm hesap verebilirlik ve yetki DYO'ya aittir. Dönüşüm girişimleri doğrudan DYO'ya raporlanmaktadır.
- Liderlik takımından seçilmiş, destekleyici bir çekirdek ekibe sahiptir.
- Liderlik takımı temsili, Finans, Operasyonlar, Proje yönetimi, İnsan Kaynakları, Bilgi Teknolojilerinden gelen uzman ve/ veya yöneticilerden oluşmaktadır.
- Yönetici DYO'nun yönetim yapısı aşağıdaki gibidir:

Şekil 3. Yönetici Dönüşüm Yönetim Ofisi

Kaynak: (EY, 2019:12)

Baş Dönüşüm Sorumlularının (Chief Transformation Officers) Türleri ve Odaklandığı Noktalar

Baş Dönüşüm Sorumlularının rolüne, kişiliğine ve çalışma tarzına özgü aşağıdaki gibi birçok özelliği bulunmaktadır (EY, 2019:14):

Rol özellikleri

- Yönetim kurulu ve CEO'nun karar yetkisi tarafından C-suite / üst düzey liderlikle eşit düzeyde güçlendirilmiştir.
- Açık bir dönüşüm şartına sahiptirler; hem program merkezli roller hem de daha az sıklıkla dönüşümsel anlaşmalara katlanırlar.
- Belirli bir ritim ve zaman çizelgesi yönetirler.
- İyi tanımlanmış başarı ölçütlerine yönelik çalışırlar.
- Destekleyici kaynaklardan oluşan bir ekibe komut verirler.
- Bazen bilişim teknolojileri, değişim yönetimi, inovasyon ve strateji işlevlerine liderlik ederler.
- Bütçe yetkisine sahiptirler.

Kişisel özellikler

- Bilgiye ve gerçeklere dayalı bir bakış açısına sahip olmaları beklenir.
- İşle ilgili konulara, iş liderleri ve meslektaşlarının zorluklarına / hayal kırıklıklarına hakimdirler.
- Zorluklar - isteyerek ve bazen alenen - meslektaşlar ve değişime dirençli olan yerleşik düşüncelere karşı mücadele ederler.
- Kuruluşun kültürünü ve kültürün değişim hızına etkisini anlamalıdır.
- Şirkette önceki başarısız girişimler tarafından engellenme durumları olabilir.

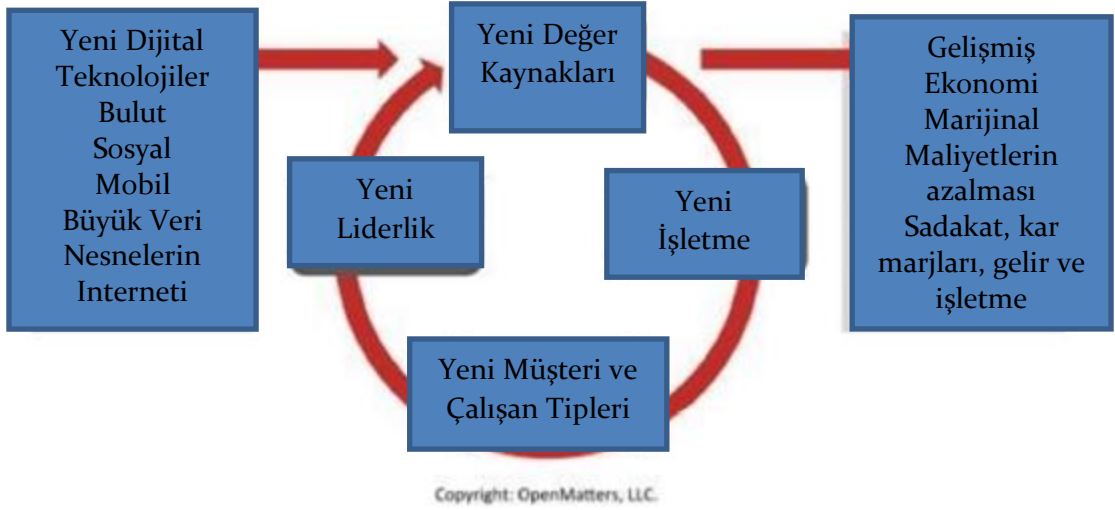
DİJİTAL LİDERLİĞİN ÖZELLİKLERİ

Dijital liderlik, liderin bilgi toplumuna geçişine katkısı ve teknoloji bilgisiyle tanımlanabilir (Sahyaja ve Rao, 2018:740).

Dijital dönüşüm, önemli organizasyonel değişikliklerin gerçekleşmesiyle olabilmektedir. Organizasyon kültürü ve süreçlerinde dramatik bir değişiklik olmadan başarılması zor olabilecek bir strateji değişikliğini gerektirmektedir. Yani organizasyonel karar verme açısından, organizasyon için uzun vadeli fayda ve yetenekler sağlayacak biçimde "dijital bozulmayı" (digital disruption) destekleyen, ilerici fikirleri olan, yaratıcı liderlere ihtiyaç duyulmaktadır (Demirkan vd., 2016 ; Sow & Aborbie, 2018:141,142).

Dijital lider, belirli bir pazar yeri ile organizasyon düzeyinde, rekabet avantajı kazanmak ve sürdürmek için kendi dijital varlıklarından başarıyla yararlanan bir şirket oluşturabilir. Dijital lider, bir organizasyonun müşterinin ihtiyaçlarına ve değişen temel gereksinimlere daha duyarlı olmasına yardımcı olmak için bilişim teknolojilerinin (BT) nasıl kullanılabileceğini keşfetmeye isteklidir. Etkili dijital liderlik ile bir işletme, yeni uygulamalara izin veren iş akışı ve iş süreçleri oluşturabilir. Bu şekilde, BT operasyonlarını optimum seviyelerde tutmanın yanı sıra hızlı bir şekilde piyasaya ürün ve hizmetler sürülebilir. Dijital liderlik, aşağıda şekilde görüldüğü gibi iş hedeflerine ulaşmak için bir şirketin dijital varlıklarının stratejik kullanımınıdır (Reddy, 2018:467).

Şekil 4. Liderlikte dijital çağ

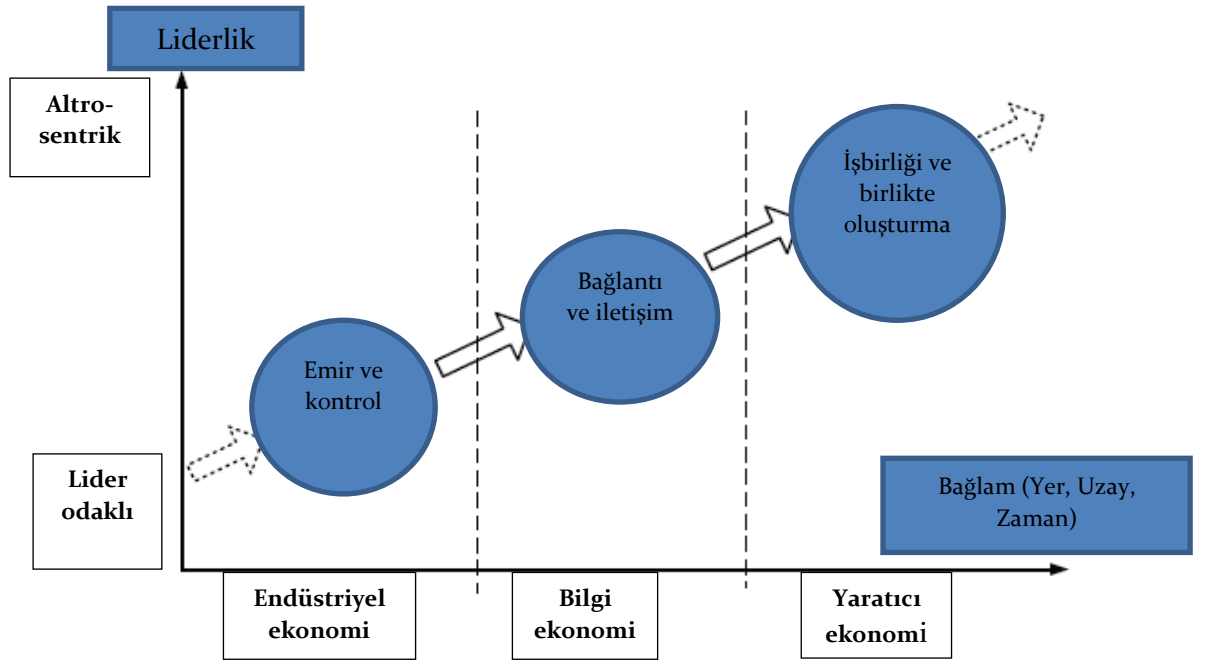
Kaynak: World Economic Forum, “How to be a leader in digital age” den aktaran (Sahyaja ve Rao, 2018:740).

Dijitalleşmeyle birlikte iş ortamında ortaya çıkan yeni eğilimler, gelecekteki liderlik için yeni bir paradigma gerektirmektedir. Liderlik literatürü, “lider merkezli” liderlikten altrosentrik liderliğe doğru bir hareket olduğunu göstermektedir. Lider odaklı veya ego merkezli liderlik modelleri bilgi ekonomisinde işlerliğini kaybetmektedir. Bunun yerine liderin merkezde olmadığı, liderliğin dağıtıldığı ve başkalarıyla paylaşıldığı yeni bir liderlik modeline ihtiyaç vardır. Bu modele “altrosentrik liderlik” denilmektedir. Altrosentrik liderler, tek başlarına başarılı olamayacaklarının farkındadır, işbirliğine, ekip çalışmasına güvenirlir, yüksek performanslı ekipler oluşturularak paydaşlarla sürekli bağlantı içindedirler. Altrosentrik liderler, organizasyonlarında anlam yaratır, gücü

devreder ve yüksek olgunluk, bütünlük ve empati ile hareket ederler (Salicru, 2015: 163-165; Jakubik & Berazhny, 2017: 473-474).

Altrosentrik liderlerin özelliklerinden bazılarını içerecek biçimde Sow ve Aborbie (2018:141), organizasyonların “dijital dönüşüm projeleri hakkında bilgi sahibi olan, bu odak alanında becerilerinin sınırlı olduğunu fark edecek ve başkalarının bu konuda liderlik yapmasına izin verecek duygusal zekâya sahip” liderlere güvendiklerine işaret etmektedir.

Şekil 5. Gelişen Liderlik Uygulamaları

Kaynak: (Jakubik & Berazhny, 2017: 473)

Kolektif (“shared,” “distributive,” “collaborative,” “emergent”) liderlik, yetkinlik yaklaşımlarının ötesine odaklanan sosyal bir süreçtir. Kolektif liderlik yaklaşımları, kolektif çevreye ve stratejik kolektif hedeflere odaklanarak kolektif sonuçlar üretilmesini sağlamaktadır. Kolektif liderlik aynı zamanda yeniliği teşvik etmektedir. Liderliğe yönelik kolektivist yaklaşımlar, liderliğin meydana geldiği; sosyal ağların oluşturulması; takipçilerin güçlendirilmesi ve liderler ile tüm paydaşlar arasında devam eden ve açık bir alışverişi içeren ilişkiler şeklinde sosyal bağlama daha fazla odaklanmaktadır (Salicru, 2015:164-165).

Clerkin (2015: 175-187), bu tür değişikliklerin yaratıcı liderlik, başkalarıyla bağlantı kurma; sosyal zeka, ince beceriler, empati, tutku, açık fikirlilik, yaratıcılık, yenilikçilik ve liderlerin ve takipçilerin eleştirel düşünmesi ihtiyacını ortaya çıkardığına işaret etmektedir.

Dijital liderlik hem organizasyonel hem de bireysel düzeyde ele alınabilmektedir. Bireysel düzeyde dijital liderlik, Bilişim Kurulu Başkanı (CIO / Chief Information Officer) tarafından yürütülebilir. Bu durumun, Bilişim Kurulu Başkanlarının, işteki kendi rollerini yeniden tanımlamaları ve dijital liderliğin sorumluluklarını üstlenmede öne çıkmaları için muazzam bir fırsat olduğu ifade edilmektedir. Bilişim Kurulu Başkanları, hesap verebilirliği üstlenmek ve şirket genelinde dijital değer sunmak için gereken teknolojiye ve verilere erişebilirler (Reddy, 2018:467).

Geleceğin Bilişim Kurulu Başkanı (CIO) (Chew, 2015:23);

- Stratejik bir liderdir ve organizasyonu gerekli ekosistem avantajıyla konumlandırmak için dijital iş ekosistemlerini tasarlayabilen bir yenilikçidir.
- Farklılaşma ve organizasyonel dönüşüm yaratmak için işi BT ile kaynaştırabilen (örneğin CIO – CEO – CMO üçlüsü kurabilen) bir iş ortağı ve ilişki mimarıdır.
- Organizasyonun piyasalardan yararlanmasına ve aynı anda yıkıcı yeni yenilikleri keşfetmesine olanak tanır.
- Değişen dış ortamlar karşısında kilit organizasyon paydaşlarıyla birlikte sürdürülebilir değer yaratmak; verimli ancak esnek bir dijital iş modeli ve ekosistemlerin gerilimini etkin bir şekilde yönetmek için, iki yönlü liderlik edecek dinamik yeteneklere sahip dağıtılmış bir lider olmalıdır.

Araştırmacılar, dijital dönüşümün genellikle örgütsel bağlam ve kültürü yeniden yapılandırmayı içerdiğini belirlemişlerdir. İnternette önce başlayan her işletme şimdi “dijital bir ekonomide rekabet etmek için nasıl dönüşmeli?” sorusu ve zorluğuyla karşı karşıyadır. Rogers (2016), dijital dönüşümün teknolojiyi güncellemekten ziyade stratejik düşüncüyü yükseltmekle ilgili olduğunu savunmaktadır. Rogers (2016) Google'dan GE'ye, Airbnb'den New York Times'a gerçek örnek olay incelemeleriyle kitabında, dijital çağ öncesi şirketlerin oyun planlarını nasıl yeniden canlandırabileceklerini ve dijital dünyanın yeni fırsatlarını nasıl yakalayabileceklerini; geleneksel işletmelerin neden beş strateji alanında - müşteriler, rekabet, veriler, yenilik ve değer - temel varsayımlarını

yeniden düşünmeleri gerektiğini göstermektedir. Müşteri ağları, platformlar, büyük veri, hızlı deneyler ve yıkıcı iş modellerinden nasıl yararlanılacağını ve bunların mevcut iş ve organizasyona nasıl entegre edileceğini açıklanmıştır.

Stratejik düşünceyi yükseltme fikrine benzer olarak Allio (2015), liderlikten ziyade stratejiye dikkat çekmiştir. Allio (2015)e göre şirketler iyi stratejiler benimsediklerinde ve verimli bir şekilde uyguladıklarında başarılı olurlar. Buna göre liderin rolü azalmakta ve liderliğin bir düzenleyici ilke olarak çok az faydasının olduğu görülmektedir. Başarı ve başarısızlık hikâyeleri, birkaç olağanüstü başarıya odaklanırlar ve gerçekleştiremeyen pek çok olayı görmezden gelirler. Bu nedenle tipik olarak liderlik tarzı ve yönetim uygulamalarının performans üzerindeki etkisinin abartıldığına işaret etmiştir.

Farklı liderlik tarzlarına sahip liderleri istihdam eden organizasyonlar, bu konuda karışık sonuçlara ulaşabilirler. Bu nedenle, dijital dönüşüm sürecinde karar vermeyi nasıl etkilediğini belirlemek üzere liderlik tarzları incelenerek en etkili liderlik modelinin hangisi olduğu tespit edilmelidir. Liderler bir dereceye kadar etkiye sahip olmalı ve uzun vadede başarıyı sınırlamak yerine, dijital dönüşüm sürecini olumlu yönde etkileyecek bir strateji benimseme becerisini göstermelidirler (Sow and Aborbie, 2018 :140)

Jakubik & Berazhny (2017: 471,478) “dijitalleşme, mevcut ve gelecekteki liderlik uygulamalarını nasıl değiştiriyor? Dijital liderler (digileader) kimlerdir?” sorularını kullanarak, dijitalleşmenin etkilerini tespit etmek için Finlandiya'daki orta düzey yöneticiler üzerinde nitel bir araştırma gerçekleştirmiştir. Böylece araştırmacılar, (1) orta düzey yöneticilerin mevcut ve gelecekteki liderlik görevleri ve uygulamaları ve (2) dijital liderlerin yeterlilikleri ve niteliklerine odaklanmıştır. Araştırma bulguları, katılımcıların dijital liderlerin aşağıdaki becerilere ihtiyaç duyduğunu düşündüklerini göstermektedir:

- Sosyal zeka, tutku, empati
- Açık fikirlilik, yaratıcılık, eleştirel düşünme
- Sanal ekip çalışması, birlikte oluşturma, işbirliği
- İletişim, paylaşım, işbirliğine dayalı öğrenme
- Gücü devretme, başkalarını güçlendirme
- Geleceği öngörme, vizyon sağlama, hedefler sağlama

Sow ve Aborbie (2018: 139,140) çalışmasının amacı, bir organizasyonun dijital dönüşümünü etkileyen liderlik stillerini; liderlik stillerinin dijital dönüşüm sürecinde etkili olup olmadığını ve bu sürecin liderlik stili nedeniyle hangi yönlerde ilerletilip ilerletilemeyeceğini belirlemektir. Bu çalışmada Midwest (ABD) 'deki sağlık kuruluşlarından altı bilgi teknolojisi lideri seçilmiştir. Araştırma bulguları, liderlik tarzının kurumları dönüştürmede oldukça etkili olduğunu ve çalışan temelli katılım ve girdinin değişim çabasının başarısında kritik bir rol oynadığını göstermiştir. Araştırmaya katılan liderlerin, bu projeye liderlik etmek için gereken bazı teknik bilgiden yoksun olduğu görülmüştür.

Dijital dönüşüm ve liderlik alanlarını birbirine bağlayan literatür sınırlı olsa da, dijitalleşme alanının önemli araştırmacıları, dijital dönüşüm konusunun günümüz liderleri için en büyük fırsat ve zorluklardan biri olduğu konusunda hemfikirdirler (Collin vd., 2015; Rogers, 2016; Westerman vd., 2014; Afandi, 2017:1-4).

Organizasyonel liderlerin dijital dönüşümde nasıl ve neden başarılı veya başarısız olduğunu belirlemeye yönelik Afandi (2017:1-4) Suudi Arabistan'daki 15 iş lideriyle görüşerek, dijital dönüşümün fırsat ve zorlukları ile ilgili konuları ve dijital dönüşüm sürecinde kendilerine hangi rolleri atadıklarını sorgulamıştır.

Jakubik ve Berzhny (2017: 475) göre liderliğe ilişkin son bakış açılarının hala çok tartışmalı ve paradoksal olduğu iddia edilebilir. Bununla birlikte dijital dönüşümle şu soruların cevapları aranmaya başlanmıştır:

- Liderlik bireysel bir yetkinlik mi yoksa bir grup yeterliliği mi?
- Liderlik uygulamalarında dijitalleşme insan dışılaştırmayı güçlendirecek mi?
- İnsan dokunuşunu kaybetmeden hangi liderlik uygulamaları dijitalleştirilebilir?
- Liderlerin sanal iletişimi, yüz yüze iletişim kadar etkili olacak mı?

Büyük ölçekli bir dijital dönüşüm uygulandığı durumlarda, dönüşümsel, işlemsel ve diğer liderlik tarzlarının benimsenmesi, başarılı sonuçlara yol açabilir. Bununla birlikte, organizasyonun yeni teknolojik yetenekleriyle başarılı olmasını sağlamak için uygun stratejinin seçilmesi, bu hedeflerin etkili bir şekilde gerçekleştirilmesine yönelik liderlerin doğru yerde bulunmaları gerekli olduğu gibi, liderlik düzeyinde sınırlı teknik bilgi ve bunun dijital dönüşüm üzerindeki etkisine ilişkin kanıtlar da dikkate alınmalıdır (Kane vd., 2015; Sow and Aborbie, 2018:140).

Fitzgerald vd. (2013) ortaya attığı “dijital zorunluluk” (the digital imperative) kavramı, “liderlik ve koordinasyon yoluyla dijital dönüştürücü etkileri en üst düzeye çıkarmak” olarak tanımlanmıştır. Araştırmaları, bu zorunluluğu benimseyen şirketlerin ortalama olarak çok daha iyi ticari sonuçlara sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Dijital dönüşüm geçiren organizasyonların, değişim boyunca ve dönüşüm tamamlandıktan sonra istikrarı sürdürmek ve başarılı sonuçlar elde etmek için uygun liderlere sahip olması zorunludur (Sow and Aborbie, 2018 :143).

Whitehurst (2015), liderlerde "dijital zeka" (digital acumen) fikrini “kuruluşlar genelinde dijital yenilikleri etkin bir şekilde entegre etme yeteneği” olarak ifade etmiştir.

Antitetik liderlik, yönetim mantığının iki alanını birbirinden ayırır: iş (iş dönüşümü ve operasyon) ve tasarım (fikir oluşturma ve inovasyon), her biri kendi teorilerine ve yerleşik bir kültüre sahiptir. Antitetik liderlik, işbirlikçi liderliğin ek bir çeşidi değil, daha çok çelişkili liderliğin aynı ekosistemde aynı anda, gerekirse aynı lider tarafından kasıtlı ve amaçlı uygulanmasıdır. Antitetik liderlik kavramı, başarılı bir dijital dönüşüm için gerekli olan iş kavramlarını (operasyonlar ve dönüşüm) tasarımla (yenilik ve fikir geliştirme) birleştirdiği için dikkate alınması gereken bir terimdir. Bu farklılıklar önemlidir ve liderler dijital dönüşümün teknik gereksinimlerini anlamadığında veya benimsemediğinde istenmeyen çatışmalara neden olabilir ve üzerinde çalışılması gereken aksaklıklara veya darboğazlara yol açabilirler (Von Kutzschebach vd.,2017).

Von Kutzschebach vd. (2017) antitetik liderliği ele alan çalışmasında SAP'nin bir danışmanlık birimi olan Business Transformation Services (BTS) grubu incelemiştir. Şimdiye kadar, bu grubun yönetim kültürü tamamen iş mantığını takip etmiş ve bu birim, antitetik liderliği geliştirme, yani her iki yönetim kültürünün ilişki kurması için bir yol bulma zorluğuyla karşı karşıya kalmıştır.

DİJİTALLEŞMENİN LİDERLİK ÜZERİNE ETKİSİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Dijital çağda karar verme, giderek daha fazla veriye dayanmakta; iş stratejisi sürekli bir süreç haline gelmektedir. Dijitalleşme, sürekli değişim yönetimi ile ilgili olup; dış çevrenin tarafsız bir şekilde anlaşılmasını gerektirmektedir. Diğer taraftan dijitalleşme, organizasyon misyonunun yeniden düzenlenmesini, bu bağlamda daha yüksek düzeyde bir işbirliği ile birlikte dijital anlayış ve yetenekler gerektirmektedir. Dijitalleşme, işletmenin kurumsal kültürü tarafından desteklenmelidir (Sahyaja & Rao, 2018: 740).

Dijitalleşme nedeniyle liderlik alanında beklenen ve yaşanmaya başlanan değişimler aşağıdaki gibi ifade edilmiştir (Jakubik & Berazhny, 2017: 475; Bukepha Group, 2018:6):

- Coğrafi ve fiziksel mevcudiyet daha az önemli olacağı için, liderlik uygulamaları gelecekte zorluklarla karşılaşacaktır.
- Paylaşım, öğrenme ve iletişim için sanal platformlar olacaktır.
- Gelecekte, iş ortamında daha az hiyerarşi ve liderler ile takipçiler arasında daha az fark olacaktır.
- Herkes aynı anda hem lider hem de takipçi olabilecektir.
- İş yerleri daha mobil, esnek, uyarlanabilir, çok dilli ve kültürel açıdan duyarlı olacaktır.
- Dijitalleşme, yöneticiler için kültürel bir değişim gerektirecektir. Bu değişiklik, işletmelerin karşılaşacağı teknolojik zorluklardan çok daha zorlu olacaktır. Nokia gibi örnekler, modası geçmiş yönetim ilkelerinde ısrar etmenin tüm şirketin daha fazla varoluşu için bir tehdit oluşturduğunu canlı bir şekilde göstermektedir.
- Modern işletmelerde liderlik, esasen kişisel ve sosyal yetkinliklerle meşrulaştırılırken, uzman bilgisi ve hiyerarşi veya komuta yapıları aracılığıyla meşrulaştırma arka plana itilecektir. Sistemi bakış açısı, mekanik dünya görüşünün yerini alacaktır.

Sahyaja ve Rao (2018:742-744) dijitalleşmede liderliği etkileyen faktörleri aşağıdaki gibi gruplandırmıştır:

- Duygusal zeka (EQ-Emotional Quotient): öz farkındalık, duygusal direnç, sezgisellik, kişilerarası duyarlılık, etki, motivasyon, vicdanlılık.
- Entelektüel zeka (IQ-Intellectual Quotient): eleştirel analiz ve muhakeme, vizyon ve hayal gücü, stratejik bakış açısı
- Dijital zekâ (DQ-Digital Quotient): bilinmeyenleri yönetmek, girişimcilik, zihin haritası, hızla fark etmek, müşteri çağında başarılı olmak, teknolojiden ilham almak
- Kişisel Kalite (PQ-Personal Quality)

Kane vd., (2016:4) dijital olarak olgunlaşan organizasyonların kültürlerini nasıl güçlendirdiğini ve onları yönlendiren yetenekleri nasıl geliştirdiğini araştırmıştır. Bulguları, etkili bir dijital kültür oluşturmanın, bilinçli bir çaba olduğunun altını çizmektedir. Dijital olarak olgunlaşan şirketler, kültürlerini sürekli olarak geliştirmektedir. Dijital olarak olgunlaşan şirketlerden yanıt verenlerin yaklaşık % 80'i, şirketlerinin risk alma, çeviklik ve işbirliğini destekleme çabalarına aktif olarak katıldığını belirtmiştir. Üst düzey yetenekler, işletmeleri dijital olarak olgunlaştırmaya daha kararlı görünmektedir. Kıdemli başkan yardımcıları, başkan yardımcıları ve yönetici düzeyindeki liderlere, kendilerini dijital ortamda geliştirmeye yönelik kaynaklar ve fırsatlar sunan işletmelerin yeteneklerini korumaları daha olasıdır.

Sow & Aborbie (2018:141-145) nitel araştırma çalışması, liderlik tarzının dijital dönüşüm süreci üzerindeki etkisini ve dijital dönüşümlere katılan liderleri değerlendirmek için görüşme yöntemine dayandırılmıştır. Araştırma bulgularına göre:

- Liderliğin dijital dönüşüm gibi herhangi bir büyük ölçekli organizasyonel değişikliğin uygulanmasında kritik bir rol oynamasına rağmen, optimal bir pozitif etkiye sahip olan belirli bir liderlik stiline sahip olmadığını göstermiştir.
- Bazı liderlerin değişime dirençli olduğu ve özellikle de değişimin kapsamını ve organizasyon üzerindeki etkisini anlamak için yeterli teknik bilgiye sahip değillerse, dijital dönüşümü benimsemenin zor olduğu tespit edilmiştir.
- Bazı liderlerin kontrolün bir kısmını bırakması ve teknik bilgiye sahip olanların uygulamanın bir kısmını devralmasına izin vermesi için açısından zorluklara işaret etmiştir.
- Dijital dönüşüm sırasında dönüşümcü liderlik tarzının en azından kısmen istenen sonuçlara yardımcı olduğu, ancak diğer liderlik stillerinin de bu süreçte etkisi olduğu belirlenmiştir.
- Değişim yönetim stratejisinin her durumda organizasyon kültürü ile uyumlu olması; çalışanlara değişimi daha etkin kucaklamak için gerekli eğitim, bilgi, destek ve rehberliğin sağlanması gerektiğini belirtilmiştir.

SONUÇ

Dijitalleşmenin hızı ve etkileri, kaçınılmaz olarak, işletmelerin iş süreçlerini dijitalleştirme ve dijital dönüşüme ilişkin liderlik uygulamaları konusunda daha fazla odaklanmalarını gerektirmektedir.

Avantajları göz önünde bulundurularak, dijital dönüşüm süreci, birçok organizasyon lideri tarafından arzu edilmekle birlikte, uygulanması açısından bir karmaşıklık söz konusudur.

Teknolojiyi anlamak ve uygulanması için yeşil ışık yakmak, dönüşümün başarılı olması için tek başına yeterli olmayacaktır. Dijital dönüşüm, amaçların ve hedeflerin net biçimde formüle edilmesiyle başlamalı; liderler dijitalleşme ile neyi, nerede ve nasıl başarmayı umduklarını belirlemelidirler. Bu bilgilere dayanarak, dijital dönüşüm sürecinin bir çerçevesi ve haritası oluşturulmalıdır.

Önemli hususlardan biri işletmelerin, bu büyük ölçekli değişimi uygulamak ve dijital dönüşüm sonuçlarını başarılı kılmak için teknik bilgi de dahil olmak gerekli tüm araçlara sahip olması ve iyi bir planlama yapması gerektiğidir.

İşletmelerde dijitalleşme, çoğu organizasyonel sürece ait işleyiş biçimlerinin radikal bir biçimde incelenmesini gerektirmektedir. Bu nedenle liderler, dijital dönüşüme liderlik etmenin gerekliliğinin farkında olmalıdır. Liderler dijital zekaya sahip olmanın yanı sıra, açık bir vizyon oluşturmalı ve sürece herkesi dahil etme yollarını içeren dijital zorunluluk geliştirmelidir.

Liderler, dijital dönüşümün önündeki engelleri ve zorlukları da göze almalıdır. Başarılı dijital liderler, zorlukları başarısızlık nedeni olarak görmekten ziyade bilgi kaynağı olarak düşünüp, üstesinden gelmekten gurur duyarlar.

Dijital dönüşüm sürecinde ihtiyaç duyulan çeşitli liderlik özellikleri, spesifik tek tip bir liderlik tarzına uygun olmayabilir. Bu nedenle liderler esnek olmalı ve dijital dönüşüm sırasında ve sonrasında fark yaratabilecek çalışanlarını desteklemelidir. Buna uygun olarak, işe alım ve insan kaynakları uzmanları, gelecekteki liderlik uygulamaları ile ilgili becerilere yönelik bir radarla, aday ve çalışanların dijital yetenek ve becerilerine daha fazla dikkat etmelidir.

Liderlik ve dijital dönüşümün uyumlaştırılmasına ilişkin literatür hala nispeten azdır ve teorik gelişme devam etmektedir. Bununla birlikte, artan sayıda ampirik çalışma,

dijital dönüşüm sürecinde liderlik uygulamaları kapsamında, dijital dönüşüm ve liderlik kavramları arasında açık ve örtük ilişkilerin mevcut olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan farklı liderlik tarzlarının dijital dönüşümü doğrudan etkileyip etkilemediğini belirlemek için bu konuda ek araştırmalara ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

- Afandi, W. (2017). The role of strategic leadership in digital transformation process. *Paideuma Journal of Research*, 10 (2), 1-4.
- Allio, R.J. (2015). Good strategy makes good leaders. *Strategy & Leadership*, 43 (5), 3-9.
- Baculard, L.P., Colombani, L., Flam, V., Lancry, O., & Spaulding, E. (2017). *Orchestrating a successful digital transformation*. Boston: Bain & Company.
- Berman, S.J. (2012). Digital transformation: opportunities to create new business models. *Strategy & Leadership*, 40 (2), 16-24.
- Bukepha Group (2018). *Leadership, quo vadis? renaissance of leadership in the digital age?*. Flow Bukepha Group Leadership Magazine, 5-6.
- Chew, E. K. (2015). Digital organizations of the future, içinde J. Collin, K. Hiekkanen, J. J. Korhonen, M. Halén, T. Itälä, & M. Helenius (Edt.). *IT leadership in transition the impact of digitalization on Finnish Organizations* (ss. 13-17). Finlandiya: Aalto University, Science+Research Report.
- Clerkin, C. (2015). Chapter 11: Creative leadership and social intelligence: the keys to leading in the digital age. *Leadership 2050: critical challenges, key contexts and emerging trends*, M. Sowcik, A. C. Andenoro, M. McNutt, S. E. Murphy (Edt), UK: Emerald Group Publishing Limited.
- Collin, J., Hiekkanen, K., Korhonen, J.J., Halén, M., Itälä, T., & Helenius, M. (2015). *IT leadership in transition the impact of digitalization on Finnish organizations*, Finlandiya: Aalto University, Science+Research Report.
- Dahlstrom, P., Desmet, D., & Singer, M. (2017). *The seven decisions that matter in a digital transformation: A CEO's guide to reinvention*. Digital McKinsey (February).
- Demirkan, H., Spohrer J. C., & Welser, J. J. (2016). Digital innovation and strategic transformation. *IT Professional*, 18 (6), 14-18. doi: 10.1109/MITP.2016.115.
- EY (2019). *Transformation leadership in a digital era*. EY Strategy Report.
- Fitzgerald, M., Kruschwitz, N., Bonnet, D., & Welch, M. (2013). *Embracing digital technology a new strategic imperative*. MITSloan Management Review, <https://sloanreview.mit.edu/projects/embracing-digital-technology/>
- Gençer, M. S. & Samur, Y. (2016). Leadership styles and technology: leadership competency level of educational leaders. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 229, 226 - 233.
- HBR (2020). *Rethinking digital transformation new data examines the culture and process change imperative in 2020*, <https://hbr.org/resources/pdfs/comm/red%20ohat/RethinkingDigitalTransformation.pdf>
- Huczynski, A. A., & Buchanan, D. A. (2007). *Organizational behavior*. 6th ed. New York: Prentice Hall.
- Kahre, G. C., Hoffman, D. ve Ahlemann, F. (2017). *Beyond business-IT alignment - digital business strategies as a paradigmatic shift: a review and research agenda*. Hawaii: Proceedings of the 50th Hawaii International Conference on System Sciences.
- Kane, G. C., Palmer, D., Philips, A. N., Kiron, D., & Buckley, N. (2015). *Strategy, not technology, drives digital transformation becoming a digitally mature enterprise*, MITSloan Management Review, <https://sloanreview.mit.edu/projects/strategy-drives-digital-transformation/>
- Kane, G. C, Palmer, D., Philips, A. N., Kiron, D., & Buckley, N. (2016). *Aligning the organization for its digital future*, MITSloan Management Review, <http://www.enterprisesolutions.tsg.com/sites/default/files/Deloitte%20-%20Aligning%20the%20Organization%20of%20Its%20Digital%20Future.pdf>

- Kane, G. C, Palmer, D., Philips, A. N., Kiron, D. ve Buckley, N. (2017). Achieving digital maturity adapting your company to a changing world. MITSloan Management Review, <https://sloanreview.mit.edu/projects/achieving-digital-maturity/>
- Kane, G. C, Palmer, D., Philips, A. N., Kiron, D. ve Buckley, N.(2019). Accelerating digital innovation inside and out, agile teams, ecosystems, and ethics. MITSloan Management Review, <https://sloanreview.mit.edu/projects/accelerating-digital-innovation-inside-and-out/>
- Jakubik, M., & Berazhny, I. (2017). Rethinking leadership and its practices in the digital era. Italy: Management International Conference Book.
- Planing, P., & Pfoertsch, W (2016). The digital business transformation paths from manufacturer to digital ecosystem provider -analyzing the strategic options of large corporations towards digitalization. Toronto: Allied Academies Summer Conference.18, 66-70.
- Reddy, P. (2018). A critical review on leadership in the digital age. International Journal of Academic Research and Development, 3(1), 467-468.
- Rogers, D. L. (2016). Digital transformation playbook: rethink your business for the digital age. New York: Columbia Business School Publishing.
- Sahyaja, Ch., & Rao, K.S.S. (2018). New leadership in the digital era-a conceptual study on emotional dimensions in relation with intellectual dimensions. International Journal of Civil Engineering and Technology (IJCIET), 9(1), 738-747.
- Salicru, S. (2015). Chapter 10: the global leadership psychological contract model – actionable to shape the future to 2050. Leadership 2050: critical challenges, key contexts and emerging trends, M. Sowcik, A. C. Andenoro, M. McNutt, & S. E. Murphy(Edt), UK: Emerald Group Publishing Limited.
- Sow, M., & Aborbie, S. (2018). Impact of leadership on digital transformation. Business and Economic Research, ISSN 2162-4860, 8 (3), 139-148.
- Şimşek, M.Ş., Çelik, A., & Akgemci, T. (2014). Davranış bilimleri, 2. Baskı, Konya: Eğitim Yayınevi.
- Von Kutzschenbach, M., Mittemeyer, P., & Wagner, W. (2017). Antithetic leadership: designers are different, business people to, in shaping the digital enterprise, Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-40967-2_4, 93-107
- Westerman, G., Bonnet, D., & McAfee, A. (2014). Leading digital: turning technology into business transformation, USA: Harvard Business Review Press.
- Whitehurst, J. (2015). The open organization: igniting passion and performance, Boston: Harvard Business Review Press.

BÖLÜM

12

PANDEMİNİN MUHASEBE MESLEĞİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: TEORİK BİR ÇERÇEVE

Dr. Öğretim Üyesi Sema AKPINAR

*Sakarya Üniversitesi
E-posta: semaulku@sakarya.edu.tr*

ATIF: Akpınar, S. (2020). Pandeminin Muhasebe Mesleği Üzerindeki Etkileri: Teorik Bir Çerçeve. Ercan Karaçar, Özgür Kıran (Ed.), Sosyal Bilimlerde Güncel Konular ve Araştırmalar içinde (ss. 228-244). Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları

- BÖLÜM 12 -

PANDEMİNİN MUHASEBE MESLEĞİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: TEORİK BİR ÇERÇEVE

Dr. Öğretim Üyesi Sema AKPINAR

*Sakarya Üniversitesi
E-posta: semaulku@sakarya.edu.tr*

GİRİŞ

Covid 19 sonrası tüm dünyada çeşitli sektör ve işletmelerde; üretimin durması, çalışma kısıtlamaları, tedarik zincirinde aksamalar gibi nedenlerle ekonomik ve finansal sıkıntılar yaşanmaya başlanmıştır. Bu ani gelen kriz ve belirsizlik ortamında işletmelerin finansal raporlama ve denetim süreçlerinde de önemli değişimler baş göstermiştir. Bu doğrultuda, finansal raporlamada pandemi etkisinin hangi finansal kalemlerde yansıtılacağı, dipnotlarda Covid 19 ile ilgili yer alması gereken noktalar, açıklamaların büyüklüğü, salgınla birlikte denetim sürecinin planlanması ve yürütülmesinde yaşanan değişim gibi unsurlar, üzerinde düşünülmesi gereken önemli konular haline gelmiştir. Söz konusu süreçlerin iyi yönetilebilmesinde en büyük rol süreçlerin bir numaralı uygulayıcı ve denetçileri olan muhasebe meslek mensuplarına düşmektedir.

Salgın ile birlikte; işletmelerin muhasebe meslek mensuplarından beklentilerinde, artan dijitalleşme ve uzaktan çalışma ile meslek mensuplarının iş yükü ve çalışma şekillerinde de dönüşüm yaşanmıştır. Bu zor günlerde, meslek mensubu tarafından hazırlanan ve bağımsız denetime tabi tutulan finansal raporlar işletme paydaşlarının kaliteli, doğru ve güvenilir finansal bilgi ihtiyacının karşılanması için hayati öneme sahiptir. Böylece işletme güvenilirliği ve şeffaflığının en önemli göstergesi olan denetimden geçmiş finansal raporlar sayesinde paydaşlarla işletme arasındaki iletişimin sağlıklı bir şekilde devamı mümkün olabilecektir.

Bugüne kadar yerli yazında, genelde Covid 19 un finansal raporlama ve denetim uygulamaları üzerindeki etkisi ele alınmış, ancak sürecin merkezinde olan meslek mensuplarına ve muhasebe mesleğine etkilerine yönelik bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu nedenle çalışmanın amacı, Pandemi sürecinin muhasebe mesleği ve meslek uygulayıcıları olan muhasebeciler üzerindeki olası etkilerini teorik bir bakış açısıyla ele alarak literatüre katkı sağlamaktır. Böylece Pandemi dönemi acil durum değişikliklerinin

uygulanmasında, işletmelerin ve ekonominin desteklenmesinde muhasebecinin rolünün ve öneminin anlaşılması ve pandemi nedeniyle muhasebecilerin yaşayabilecekleri zorlukların ortaya konması hedeflenmektedir.

1. MUHASEBE MESLEĞİ

Türkiye’de muhasebe mesleği 3568 sayılı Kanun’la 1989 yılında yasal alt yapısına kavuşmuştur. Muhasebe ilk zamanlar salt kayıt tutma faaliyeti olarak görülürken, zaman içinde muhasebenin işletme yönetimi açısından artan önemi muhasebeye olan bakış açısını da etkilemiştir (Akpınar ve Yıldız, 2018). Bu süreçte bir bilgi sistemi olarak işletmenin muhasebe fonksiyonunda büyük değişimler yaşanmış, geleneksel muhasebe yöneticilerin çok çeşitli bilgi ihtiyacını karşılama hususunda yetersiz kalmıştır. Yaşanan değişim, işletmelerin stratejik yönetim muhasebesi ve stratejik maliyet muhasebesine yönelmesine ve muhasebe departmanlarından taleplerine bilgi yönetiminin de eklenmesine neden olmuştur (Türk vd.,2009:237).

Bilgi yönetimi ile başlayan ve günümüzde dijitalleşme ile devam eden muhasebedeki dönüşüm; finansal raporlama ve denetim alanındaki gelişmeler; muhasebecinin görev ve sorumluluklarındaki değişim; muhasebe mesleğinde bağımsız denetim, iç denetim-iç kontrol, hile denetimi, varlık - şirket derecelendirme ve değerlendirme, kurumsal yönetim ve derecelendirme, adli muhasebe, çevresel yönetim muhasebesi, karbon muhasebesi, entegre raporlama, finansal raporlama danışmanlığı gibi çok sayıda yeni uzmanlık alanlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Yıldız ve Akyel, 2018).

2. PANDEMİNİN MUHASEBE MESLEĞİ ÜZERİNE ETKİLERİ

Dünyadaki farklı ülkeler, korona virüsün kişiler, toplumlar, işletmeler, sektörler üzerindeki farklı etkilerini (sağlık, ekonomik ve finansal açıdan) yönetme çabasındalardır. Muhasebe meslek mensuplarının da bu değişimden olumlu veya olumsuz şekilde etkilenmeleri kaçınılmazdır (Kaka, 2020). Birçok farklı meslek grubunun yanında muhasebe meslek elemanları da, değişen müşteri öncelikleri, maliyet azaltma amacıyla ertelenen veya iptal edilen projeler ve danışmanlıklar nedeniyle pandemiden en çok etkilenen meslek gruplarından (Hartman, 2020’den aktaran: Kaka,2020: 67).

Bu nedenle, Covid-19'un kısa vadede de olsa meslek mensupları üzerindeki etkisiyle ciddi bir şekilde ilgilenilmesi ve orta/ uzun vadeli etkileri üzerinde düşünülmesi

önemlidir (Kaka, 2020:67). Genel olarak, muhasebeciler pandemi riskini yönetirken iki noktaya dikkat etmelidir. Bunlar, müşterinin verilen tavsiyelerin uygulama sorumluluğunun kendisinde olduğunu anlaması ve üzerinde anlaşılan hizmetler için ödeme yapma kapasitesine sahip olmasıdır. Bunların yanında, meslek mensubu bu süreçte, beyanname verme sürelerindeki değişikliklere ve hangi belgeleri kapsadığına dikkat etmeli ve müşteri ile arasında yanlış anlaşılmaya, unutkanlık ve yanlış yorumlamaya engel olmak için yazılı iletişimde bulunmalıdır. Yine meslek mensubunun faaliyetinin devamı için danışmanlık yaptığı müşterilerinden genel iş durumuna ilişkin belge alması, harcamaları azaltarak nakit girişini koruması, müşteri hizmet talep ve arzına göre kriz stratejisi oluşturarak farklı senaryolara göre eylem planı yapması tavsiye edilmektedir (Kaka, 2020).

Pandeminin meslek mensubu ve muhasebe mesleği üzerindeki etkileri aşağıda, sırayla “Etik ve Bağımsızlık Konusundaki Etkiler”, “Fiziksel ve Sosyo-Psikolojik Etkiler”, “Muhasebede Dijitalleşmeye Yönelik Etkiler” ve son olarak “Mesleki Bilgi ve Yetkinlikle ilgili Etkiler” olmak üzere dört başlık altında incelenecektir.

2.1.Etik ve Bağımsızlık Konusundaki Etkiler

Covid-19 salgını ile birlikte meslek mensupları, etik ve bağımsızlık konularında bazı risklerle ve zorluklarla karşı karşıya kalabilmektedirler. IESBA(Uluslararası Etik Standartları Kurulu) bu olası durumları ve Uluslararası Etik Kuralları çerçevesinde meslek mensubunun neler yapılabileceğine dair önerileri aşağıdaki şekilde açıklamıştır (TÜRMOB, COVID -19: Etik ve Bağımsızlık Konusunda Dikkate Alınacak Hususlar, 2020):

- *Temel ilkelere yönelik tehditler*
- *Önlemler*
- *Baskı*
- *Bilgi hazırlama ve sunma*
- *Yasa ve düzenlemelere uyumsuzluk*
- *Ücretler*
- *Güvence dışı hizmetler (Tavsiye ve yardım dahil)*
- *Ortak rotasyonu dahil olmak üzere personelin denetim müşterisiyle uzun süreli ilişkisi*
- *Yönetimden sorumlu olan kişiler ile iletişim*

***Temel İlkelere Yönelik Tehditler:** Meslek mensubu faaliyetlerine devam ederken Etik kurallarında yer alan beş temel etik ilkeye (dürüstlük, tarafsızlık, mesleki yeterlilik ve gerekli özen, gizlilik ve mesleki faaliyetler) uymak zorundadırlar. Pandemi gibi çeşitli baskı ve belirsizlik ortamının hakim olduğu kriz dönemlerinde, şirketlerin ekonomik anlamda zorluk yaşamaları ve finansal destek arama çabaları; doğru ve şeffaf bilginin önemini artırmıştır. Bu durumda meslek mensubu, dürüst hareket etme konusunda etik yükümlülüklerini unutmamalı, yanlış ya da yanıltıcı bilgi vermekten kaçınmalıdır. Pandemi sürecinde meslek mensuplarının dikkat etmesi gereken diğer bir nokta ise, gizlilik ilkesi uyarınca, artan güvenlik riskleri konusudur. Meslek mensupları, şirket verilerini evlerinde kullandıkları şahsi bilgisayarlarına aktarırken veri gizliliği konusunda hassas olmalıdırlar. Yine, bu kriz zamanlarında işletme ve tüm paydaşların, büyük bir özveri ve bağlılıkla görevlerini yerine getiren meslek mensuplarını, işlerini kamu yararına ve itibarına uygun şekilde yapma sorumluluklarını desteklemeleri büyük önem taşımaktadır.

***Önlemler:** COVID-19 ile ilgili sağlık riskleri ve kısıtlamalar, bir tehdide yönelik önlemlerin uygulanmasını zorlaştırabilir veya imkansız kılabilir. Örneğin:

-Az çalışanı olan bir işletme için, belirli sorumluluk ve görevlerin yeniden yapılandırılmasını içeren önlemleri uygulamak COVID-19 sebebiyle imkansız olabilir. Belirli görevler ya da ödeme yükümlülükleri için uygun olarak belirlenen incelemeciler hastalık sebebiyle artık uygun olmayabilir

-Finansal tablo denetçilerinin, bağımsızlığa yönelik tehditleri tekrar ele almak için planlanan önlemleri yeniden gözden geçirmeleri gerekebilir.

***Baskılar:** Pandemi ile birlikte önemli mali zorluklar yaşayan işletmelerde, meslek mensupları temel ilkeleri ihlal etmelerine sebep olabilecek çeşitli baskı unsurları ile karşılaşabilirler. Bunlar: (TÜRMOB, COVID -19: Etik ve Bağımsızlık Konusunda Dikkate Alınacak Hususlar, 2020):

- **Bilgi hazırlanmasını ve sunumunu etkileme baskısı:** Müşteri veya diğer kişiler meslek mensuplarından, kredi kurumlarına, alacaklılara veya devlet kurumlarına yanıltıcı bilgi vermesini; gelir, harcama veya karlılık oranlarını yanlış belirtmesini isteyebilirler.

- **Rüşvetle ilgili baskılar:** COVID-19 salgın ortamında meslek mensuplarına kişisel koruyucu ekipman temin etmek, bir hükümet hibesi veya kredisi için hileli bir girişimde bulunmak gibi bir rüşvet verme veya kabul etme baskısı olabilir.

- **Yeterli uzmanlık veya gerekli özen olmadan hareket etme baskısı.** İşletmelerde, sanal çalışma modellerine ani geçiş, üst düzey yöneticiler, müşteriler veya meslekteki diğer kişiler için yeterli beceri veya eğitim olmadan görevler üstlenmeleri için baskı oluşturabilir.

- **Yasalara veya düzenlemelere uymama ile ilgili baskı.** Meslek mensuplarına müşteri veya çalıştığı kurum tarafından, COVID-19 hükümet hibeleri veya sübvansiyonlu krediler için yapılan başvurularda bildirilen bilgilerin değiştirilmesi yönünde baskı yapılabilir.

- **Çıkar çatışmaları ile ilgili baskı.** Satıcı seçiminden sorumlu bir meslek mensubuna, satıcı olarak COVID-19 nedeniyle mali sıkıntı yaşayan bir yakınına seçmesi için baskı yapılabilir.

***Bilgi Hazırlama ve Sunma:** Meslek mensupları, finansal bilgi edinim ve sunum konusundaki becerileri ve deneyimleri sayesinde salgının işletme ve tüm paydaşları üzerindeki olumsuz etkilerin azaltılmasında destek olmalıdırlar. Kriz zamanlarında, meslek mensuplarının, olumsuz gelişmeleri yanlış raporlamalarında, gerekli bilgilerin açıklanmasını saklamada veya finansal koşulların yanlış veya yanıltıcı bir şekilde gösterilmesinde işletmeler için risklerin ve fırsatların doğduğuna dikkat etmeleri gerekir. (TÜRMOB, COVID -19: Etik ve Bağımsızlık Konusunda Dikkate Alınacak Hususlar, 2020)

***Kanun ve Düzenlemelere Uyulmaması:** Pandeminin yarattığı finansal sıkıntı ve baskılar sebebiyle, işletmeler yasalara ve düzenlemelere uymada zorluk yaşayabilirler. Hem bu nokta da hem de pandemi ortamındaki olası dolandırıcılık faaliyetleri konusunda meslek mensupları dikkatli olmalıdır. Pandemi özellikle, tedarik dolandırıcılığı (kişisel koruyucu donanımlar için), internet üzerinden dolandırıcılık (olmayan bir medikal ilaç satılması gibi), devlet desteği veya bağış adı altında dolandırıcılıklar gibi konularda fırsatlar doğurmuştur. (TÜRMOB, COVID -19: Etik ve Bağımsızlık Konusunda Dikkate Alınacak Hususlar, 2020)

***Ücretler:** Covid 19 pandemisinde firmaların yaşadığı mali gerginlik, denetimde çeşitli konularda ek denetim çalışmaları yapma gerekliliği gibi konular serbest çalışan denetçi ve diğer meslek mensupları üzerinde ücret düşürme baskısı oluşturabilir. Yine, bu şartlarda, denetim firmaları bazı denetim müşterilerinin bekleyen ücretlerinin bir kısmını veya tamamını ödeyemediğini veya bu konuda isteksiz olduklarını görebilirler. (TÜRMOB, COVID -19: Etik ve Bağımsızlık Konusunda Dikkate Alınacak Hususlar, 2020)

***Güvence Dışı Hizmetler:** Özellikle küçük ve orta büyüklükteki işletmeler, finansal destek bulma ya da ilgili hükümet programlarına başvurma konusunda yardım için firmalara baskı uygulayabilirler. Firmalar, örneğin potansiyel finansal bilgilerin ve değerlendirme sözleşmelerinin hazırlanması gibi belirli güvence dışı hizmetlerin sağlanması yoluyla denetim müşterilerine bu tür bir yardım sağlayabilmektedir. Bununla birlikte, bağımsızlıklarını her zaman korumak için firmalar Etik Kurallarda yer alan aşağıdaki kilit hükümlere özellikle dikkat etmelidir: (TÜRMOB, COVID -19: Etik ve Bağımsızlık Konusunda Dikkate Alınacak Hususlar, 2020):

- **Hizmet, Kurallar kapsamında yasaklanmamalıdır.** Örneğin; “muhasabe standartlarına veya politikalarına uyulması” ve “tavsiye temin etme” konularının araştırılması, pandemi bağlamında firmalara, rehberliğe ulaşmalarında yardımcı olabilir. Yine, “Finansman sağlama işlemlerine yardımcı olmak” hakkında yapılan bir araştırma, firmaların, COVID-19 nedeniyle finansal baskı yaşayan denetim müşterilerine bu konuda yardımcı olup olamayacakları ve eğer olabilecekler ise bunun nasıl olabileceğine dair karar vermeleri ile ilgili yönlendirebilir.

- **Güvence Dışı Hizmetler, bir denetim müşterisi için yönetim sorumluluğunu üstlenmeyi içermemelidir.** Kurallar, bir denetim müşterisine Güvence Dışı Hizmet sağlamanın, eğer firma bir yönetim sorumluluğu üstleniyor ise, öz değerlendirme ve kişisel çıkar tehditleri yaratabileceğini belirtir.

- **Yönetim sorumluluğunu üstlenmekten kaçınmak.** Firma, müşteri yönetiminin, uygun olan tüm yargı ve kararların sorumluluğunu aldığından emin olmalıdır.

- **Güvence Dışı Hizmetler, giderilemeyecek veya kabul edilebilir bir düzeye indirilemeyecek bir bağımsızlık tehdidi oluşturmamalıdır.** Firma, Güvence Dışı

Hizmetlerin sağlanması bir sonucu olarak bağımsızlığa yönelik tehditleri tanımlamak, değerlendirmek ve ele almak için kavramsal çerçeveyi uygulamalıdır.

- **Firma, ortaklarını, denetim müşterilerine Güvence Dışı Hizmetleri satma başarılarını baz alarak değerlendirmemeli veya tazmin etmemelidir.** Denetim müşterileri için Güvence Dışı Hizmetler ile ilgili COVID-19 hükümlerine uygun olan düzenlemeler ve belirli yasalar var ise, firmalara ayrıca bu yasal ve düzenleyici gereklilikleri tam olarak anlamaları ve onlara uymaları hatırlatılmaktadır. Firmalar müşterilerine yardım sağlarken olası çıkar çatışmalarına dikkat etmelidir.

* **Personelin denetim müşterisiyle uzun süreli ilişkisi (Ortak Rotasyonu Dahil):** COVID-19 koşulları, müşteri ile uzun süreli ilişkinin bir sonucu olarak, bir firmanın KAYİK denetim müşterisi için denetim sözleşmesinden çekilmesini imkansız kılıyor ise, özellikle küçük firmalar, belirli ortaklarının COVID-19 pandemisi sebebiyle kaynaklarında öngörülemeyen bir azalma ile karşılaşabilir ve bu nedenle denetim sözleşmesi için planlı bir ortak rotasyonu uygulayamayabilir.

***Yönetişimden Sorumlu Olan Kişilerle İletişim:** COVID-19 ortamında yönetim ve yönetimden sorumlu olan kişiler ile firma iletişimi, kanun ve düzenlemelere uyulmaması, genel olarak bağımsızlık konuları ve bağımsızlık gerekliliklerinin ihlali ile ilgili olarak ele alan hükümler içermektedir. COVID-19 salgını, işletmelerin faaliyetlerini ve şirketlerin yönetim ve yönetimden sorumlu olan kişileri de dahil olmak üzere denetim müşterileriyle etkileşimlerini önemli kesintilere uğratmıştır. Bu nedenle, firmaların, etik ve bağımsızlık konularının zamanında nasıl etkin bir şekilde görüşülebileceği konusunda yönetim ve yönetimden sorumlu olan kişiler ile proaktif bir şekilde etkileşimde bulunmaları önemlidir. (TÜRMOB, COVID -19: Etik ve Bağımsızlık Konusunda Dikkate Alınacak Hususlar, 2020)

2.2. Fiziksel ve Sosyo-Psikolojik Etkiler

Muhasebe mesleği, insan odaklı olması, farklı kişi ve kurumlarla yakın iletişimi gerektirmesi nedeniyle bulaş riskinin yüksek olduğu meslek gruplarından. TÜRMOB, mali müşavirlik bürolarına gönderdiği yazı ile mali müşavirlerin salgın yüzünden ciddi kayıplar verdiğini ve artan rakamların muhasebe bürolarında bazı tedbirleri zorunlu kıldığını bildirmiştir. Teması azaltmak için, bürolara ziyaretçi kabul edilmemesi, iş

görüşmelerinin ve işlerin online veya telefonla gerçekleşmesi, zorunlu ziyaretlerde sosyal mesafe, maske ve hijyen kurallarına dikkat edilmesi, evrakların kapıdan veya kargo ile teslimi gibi tedbirler bunlardan bazılarıdır (<https://www.turmob.org.tr>).

Meslek mensubunu virüsten korumaya yönelik tedbirler yanında, diğer bir nokta ise Pandemi sürecinin meslek mensupları üzerinde oluşturduğu sosyo-psikolojik etkidir. COVID-19 pandemisine ilişkin bilgilerin hergün değişmesi, hastalığın hızlı bulaşma şekli, kontrol altına alınamaması, hasta ve ölüm sayılarının sürekli artması, finansal zorluklar ile değişen iş ve çalışma koşulları sebebiyle var olan panik ve endişe bir tür korkuya dönüşmüştür; depresyon, kaygı, sağlık anksiyetesi, yalnızlık, damgalama gibi ruhsal sorunlarda artış görülmüştür (Üstün ve Özçiftçi, 2020; Bozkurt vd., 2020). Ülkelerin hastalığın yayılmasını engellemek için sosyal izolasyon, ulaşım kısıtlamaları gibi tedbirleri, sosyo-kültürel etkileşimi sınırlamıştır. Bu doğrultuda pandeminin başladığı tarihten itibaren ara vermeden çalışan, sürecin sessiz savaşçıları (<https://www.turmob.org.tr>) olan meslek mensupları, artan iş yükü, müşteri beklenti ve baskıları, gelir kayıpları gibi stres unsurları ve mesleki tükenmişlik ile baş etmeye çalışmaktadır. Muhasebe mesleği doğası gereği, aşırı iş yükü, aşırı sorumluluk, iş stresi ve mesleki tükenmişliğin yoğun görüldüğü mesleklerden biridir (Okutan vd.,2013). Akpınar ve Yıldız (2017:58) tarafından yapılan bir çalışmada, meslek mensuplarının çalışma şartlarının ağırlığı, iş yükü fazlalığı, bürokratik işlem kalabalığı, sürekli güncellenen mevzuatı takip etme zorluğu yanında, mükellef gözünde saygınlıklarının bulunmayışı ve ücret tahsil sorunları nedeniyle tükenmişlik yaşadıkları ifade edilmiştir.

İş ortamında yaşanan değişim ve sosyal etkileşimin sınırlanmasıyla birlikte muhasebe mesleğinde sosyal etkiler görülmesi kaçınılmaz olmuştur. Pandemi döneminde sosyal mesafe ve karantina şartlarında bile, muhasebe işlemlerinin devam etmesi, kayıtların kanunlara göre güncel şekilde tutulması gereklidir. Pandemide muhasebe-vergi raporlamasının şartları aynı kaldığı için muhasebeciler için yoğun bir iş yükü ortaya çıkmıştır. Muhasebe alanındaki fazla mesai geleneği, süre baskısı, şirketin büyüklüğüne veya çalışanın hiyerarşideki konumuna bakılmaksızın muhasebe mesleğinde bir alışkanlıktır (Smithson, vd., 2004; Lewis, 2007; Mihai vd., 2020).

Evde çalışma muhasebecilere bir yandan çalışma esnekliği sağlarken, diğer yandan, mesleki faaliyetin kişisel yaşamın içine sızmasına ve “görünmez çalışma saatlerinin” belirmesine neden olmuştur. Muhasebe meslek mensupları çalışma saatleri

içinde ve dışında müşteri ve işverenle karşılaşmış bu da çeşitli streslere neden olmuştur (Cooper ve Lu, 2019). Bu stres ortamı ve yaşanan iş güvenliği ile ilgili endişeler, zihinsel süreçleri ve meslek mensubunun müşteri veya işveren kurumların iş koşullarını objektif değerlendirme yeteneklerini etkileyebilir (Türmob, COVID -19: Etik ve Bağımsızlık Konusunda Dikkate Alınacak Hususlar, 2020).

Romanya'da yapılan ve COVID 19 salgınının muhasebe uzmanları için ortaya çıkardığı sosyo-ekonomik sonuçları inceleyen çalışmada, salgın ile birlikte iş yükü artan meslek mensuplarında stres ve yorgunluk artışı yaşandığı, ancak pandemide çalışmanın iş-aile ilişkisi, verimlilik ve iş tatmininde olumlu bir etkiye neden olduğu tespit edilmiştir. Çalışmaya göre, muhasebeci davranışlarında değişiklik yaşanmış, muhasebeciler karma çalışmayı tercih etmişlerdir. Araştırma sonuçları, profesyonel muhasebecilerin uzaktan çalışmaya oldukça hızlı bir şekilde adapte olduklarını göstermektedir (Mihai vd.2020). Kaka (2020) pandemi gibi krizlerin, insan sağlığı üzerinde zihinsel, fiziksel ve psikolojik zayıflatıcı etkileri olduğunu ve muhasebecilerin bunu dikkate alarak kendileri ve müşterileri için daha sakin ve nazik davranmaları gerektiğini ifade etmiştir. Akçal (2020), mali müşavirlerin aşırı iş yükü algısı ile tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkiyi tespit için yaptığı çalışmada, anketler Pandemi döneminde doldurulmuştur. Araştırma sonucunda, mali müşavirlerin Nisan ayında Ocak ayına göre daha fazla aşırı çalışma hissine, yetersizlik ve tükenmişlik duygusuna, aşırı iş yükü algısına sahip olduğu görülmüştür. Papadopoulou ve Papadopoulou (2020), çalışmalarında, anket yönetimi kullanarak Yunanistan özelinde pandeminin muhasebe mesleğine etkisini araştırmışlardır. Çalışmada, meslek mensuplarının hem salgının neden olduğu değişimlere uyumu hem de yeni şartlardaki potansiyel zorlukları ele alınmıştır. Araştırma sonuçları, salgınının, çalışma şartlarında değişiklik yapmaya zorlanan ve yeni iş taleplerine uyum sağlamaya çalışan meslek mensuplarının faaliyetlerini önemli ölçüde etkilediğini göstermiştir. Yunanistan'daki muhasebeciler, özellikle olumsuz zaman baskısı, işle ilgili stres, kaygı ve güvensizlik koşulları altında ücret almadan mesleki faaliyetlerine devam etmişlerdir. Yazarlar, pandemi gibi ülke ekonomisinin risk altında olduğu kriz dönemlerinde muhasebe mesleğinin daha fazla önem kazandığını ifade etmişlerdir.

2.3. Muhasebede Dijitalleşmeye Yönelik Etkiler

Sürekli değişen ve gelişen bilgi teknolojisinin kullanımının bir sonucu olan "dijitalleşme" ve muhasebenin bu kavrama entegrasyonu "dijital muhasebe" kavramını muhasebe alanına getirmiştir (Esmeray ve Esmeray, 2020:23). Muhasebe mesleği dijitalleşme sürecinden ciddi oranda etkilenen mesleklerin başında gelmektedir. Dijitalleşmeye hem şahit olan, hem de entegre olmak zorunda olan muhasebeciler bazı tehdit unsurlarıyla karşı karşıya olmakla birlikte önemli fırsatlara da sahip olmaktadır (Yücel ve Adiloğlu, 2019:55). Bilgi ve iletişim teknolojisindeki ilerleme, endüstri 4.0 kapsamındaki teknolojik gelişmeler, kurumsal kaynak planlaması, elektronik veri değişimi, elektronik veri işleme, muhasebe yazılımları, robotik süreç otomasyonu (RPA), yapay zeka(AI), blockchain ve kripto ödeme sistemlerindeki gelişmeler muhasebenin dijital ve elektronik açıdan gelişmesine önemli katkılar yaparak ciddi kolaylıklar ve yenilikler sağlamıştır (Saridoğan, 2020). Muhasebe bilgilerinin ediniminden sunum ve denetimine kadar tüm süreçlerde bilgi teknolojileri esaslı kayıt ve denetim önemli zaman ve kaynak tasarrufu, etkin nakit akış yönetimi ve iç kontrol ile nitelikli işgücü istihdamına olanak vermektedir. Böylece, tüm muhasebe paydaşlarının beklentileri daha hızlı ve etkin şekilde yerine getirilebilmektedir.

Özellikle denetim faaliyetinde yaşanan dijital devrim ile denetçi yer ve zamandan bağımsız çalışabilecek ve denetim görüşü için gerekli kanıt toplama yöntemleri de değişecektir. Fiziksel sayım yerine teknolojik sayım geçecek, eş zamanlı veya online sistem ile, belgeler dijital ortamda incelenecektir. Bu durum bir yandan denetim ekibinin sayısını azaltırken diğer yandan denetimin güvenilirliğini artıracaktır (Dursun vd.2019:268). Farklı kaynaklarda Pandemi öncesi dönem için de muhasebede dijitalleşmenin raporlama ve denetim açısından önemi ve faydalarından sıkça bahsedilmektedir (Acar vd. 2016; İşgüden Kılıç ve Anadolu, 2018; Dursun vd, 2019; Demirkan ve Coşkun, 2019; Gönen ve Rasgen, 2019; Yılmaz, 2020).

Tüm dünyada yaşanan küresel salgın, tüm çalışma alanlarında olduğu gibi muhasebede de, uzaktan çalışma ve dijital işlemler gibi uygulamaların önemini artırmıştır. Pandemi sürecinde, sosyal mesafe ve sokağa çıkma yasakları gereği muhasebe meslek mensupları da işlerini evden yürütmek zorunda kalmalarına rağmen işletme ve kamu kurumlarının yanında olarak, her yeni uygulamayı (kısa çalışma ödeneği, pandemi kredileri, beyan ve bildirimler), hızlı ve etkili biçimde tamamlamışlardır. Bu noktada

muhasabe bilgilerinin elde edilmesi, işlenmesi, onaylanması, sunumu ve raporlanması faaliyetlerinde özellikle hali hazırda kullanılan e-fatura, e-arşiv, e-defter gibi dijital sistem modülleri büyük kolaylık sağlamıştır.

COVID-19 la birlikte, yüz yüze ve fiziksel temas azalacağından mevcut şartlarda ve gelecekte, muhasebeciler mesleki faaliyetlerini sürdürebilmeleri noktasında dijital teknolojiyi benimsemeli, değer katmalı, meslekteki mevcut ve potansiyel dijital dönüşümün gerekliliklerini yerine getirmelidir (Kaka, 2020:65; Sarıdoğan, 2020). Zira, teknolojik gelişmeler muhasabe mesleğini varlığını sürdürmek konusunda olumsuz etkilemekte ve riskli meslekler listesine sokmaktadır. PWC (2017:14) 'nin araştırmasına göre, gelecek yirmi yıl içinde % 97,5 olasılıkla, meslek mensupları tarafından yapılan fakat otomatikleştirilmesi mümkün olan faaliyetlerin ortadan kalkması veya yeni nesil teknolojiler aracılığıyla yapılması riski mevcuttur (Tutar, 2019:328). Bununla birlikte, muhasebede gerekli dijital dönüşüm ile muhasabe ve denetim mesleklerinin yok olmayacağı, ama istihdam sayısının azalabileceği, mesleki rollerin değişerek "Muhasebe Veri Stratejisti" ünvanının uygun olduğu, bilgi teknolojilerini kullanabilen, sürekli kendini geliştiren, mevcut bilgilerden yararlanarak farklı stratejiler uygulayabilen bir meslek haline dönüşeceği öngörülmektedir (Serçemeli, 2018:369).

Bu doğrultuda, firmalarda muhasabe çalışanları için uzaktan çalışma iş modelleri geliştirilmeli ve muhasabe sistemi de siber dijital sistemlere uyumlu hale getirilmelidir. Pandemi ile gelen uzaktan çevrimiçi çalışma ortamında, şirketler donanım ve yazılım altyapısını güncellemeli, muhasabe departmanı çalışanları için uzaktan ve güvenli erişime izin vermeli ve çalışanın faaliyetlerini evde yürütmek için gerekli ekipmanı temin etmelidir. Faaliyetlerin sağlıklı devamı için yeni teknolojilerin herkes tarafından erişilebilir olması önemlidir. Bu dönemde bulut tabanlı ERP sistemleri, donanım/yazılım ve yapılandırma hizmetleri çalışanlara ek ücret ödemedi evden çalışmaya devam edebilme imkanı vermiştir (Mihai vd., 2020:1137). Sadece meslek mensupları değil, muhasabe eğitimi alan öğrencilerin de bu yönde eğitilmesi gerekir ki; gelecekteki muhasebeciler de dijitalleşmeye uyum sağlayabilsinler. Muhasebe mühendisliği bu noktada çözüm önerisi olarak geliştirilen bir modeldir. (Esmeray ve Esmeray, 2020:23). Sarıdoğan (2020), küresel covid salgınının muhasabe dijitalleşmesi üzerine etkilerini incelemiş ve muhasabe öğretim üyesi, muhasabe uygulayıcıları ve öğrencilerin mevcut ve potansiyel dijital dönüşüm teknolojilerini etkin bir şekilde kullanıyor olması gerektiğini vurgulamıştır. Rashwan ve Alhelou (2020a), anket yöntemini kullanarak, Pandemi

döneminde yapay zeka kullanımının muhasebe ve denetim mesleği üzerindeki etkisini tespit ettikleri çalışmada yapay zeka kullanımının muhasebeci ve denetim sürecinin verimliliğini artırdığı ve mesleki performans kalitesini iyileştirmede önemli bir etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Kaka (2020), çalışmasında, Covid 19 krizi ve sonrasında muhasebecilerin hizmet sunma biçimlerinde ve risk uyumundaki değişiklikler üzerinde durmuştur. İkincil verilerin kullanıldığı çalışmada, Pandemi dönemi ve gelecekte muhasebe meslek mensuplarının faaliyetlerine devam edebilmeleri için dijital teknoloji araçlarına hakim olması gerektiği ifade edilmiştir. Albitar vd.(2020), COVID-19 salgınının denetim kalitesi üzerindeki teorik etkisini tartışmayı amaçladıkları çalışmada pandeminin sosyal mesafe nedeniyle denetim ücretlerini, işletme değerlendirmesini, denetim prosedürlerini, denetim personeli maaşlarını ve sonuç olarak denetim kalitesini büyük ölçüde etkileyebileceği görülmüştür. Yazalar, denetim firmalarının yapay zeka, blok zinciri, internet gibi dijital programlara daha fazla yatırım yapması gerektiğini söylemişlerdir. Nezhyva ve Mınıalo (2020b), çalışmalarında, pandemi sürecinde denetim dijitalleşmesi konusunu ele almış ve yeni bilgi sistemleri temelinde denetimin teknolojik entegrasyonunun, denetçinin analitik çalışmasının verimliliğini artırdığı kanıtlanmıştır. Appelbaum vd.(2020), pandeminin denetim üzerindeki etkisini incelemiş ve online denetim incelemesine yardımcı olabilecek teknoloji(şahıs görüntüleme kameraları ve dronları, video beslemeleri, yapay zeka video değerlendirme araçları gibi) yöntemlerini değerlendirmişlerdir.

2.4.Mesleki Bilgi ve Yetkinlikle ilgili Etkiler

İşletmelerin ihtiyaç duyduğu finansal bilgiyi zamanında, doğru ve güvenilir bir şekilde karşılama görevini icra eden ve “kayıt” tan “analiz ve yorumlama” ya kadar farklı fonksiyonları içeren muhasebe bilgi sistemi, işletmenin faaliyet gösterdiği sektöre göre farklı özelliklere ve uygulamalara sahiptir (Akyel ve Yıldız, 2018). Böylesine geniş bir hizmet yelpazesine sahip olan muhasebe mesleği, Covid 19 la birlikte, finansal raporlama ve denetim süreçlerinde oluşan değişimin de (özellikle uluslararası raporlama ve denetim standartları ve diğer mesleki konular çerçevesinde) etkisiyle önemli bilgi birikimi ve deneyim gerektirmektedir.

Meslek profesyonelleri için ortaya çıkan raporlama ve denetim zorlukları çeşitli yazarlarca ele alınmıştır. (Joshi, 2020; Rashwan ve Alhelou, 2020a-b; Ozili, 2020; Alao ve Lukman, 2020; Barman,2020; Bunget vd.2020; Masoodi,2020; Faradiba vd.2020;

Papadopoulou ve Papadopoulou, 2020; Levy, 2020; Luo ve Malsch,2020; Demir, 2020; Küçükbaşaran vd.,2020; Tırpan vd.2020; Baskan, 2020; Karacan,2020 vd.) Çalışmalarda, covid-19'un finansal raporlar üzerindeki etkisi tespit edilirken meslek mensuplarının işletme sürekliliği, ek açıklamalar, risk ve belirsizlik, varlık değerlemesi, gelir tespiti, değer düşüklüğü gibi tahmin ve muhakeme gerektiren konularda dikkatli olması gerektiğine vurgu yapılmıştır.

Pandemi ile muhasebede daha da kaçınılmaz hale gelen dijital dönüşüm zorunluluğu, muhasebe meslek mensubunun görev tanımını ve kapsamını da genişletecektir. Muhasebe meslek mensupları salgının bilinen ve tahmin edilemeyen olası etkilerinden korunmaya çalışmakla birlikte, veri akış sistemini oluşturup, finansal verilerin analizini ve yorumlanmasını yaparak işletme yöneticilerinin kararlarını doğru bir biçimde yönlendirmeye çalışacaklardır. Muhasebe uzmanları, bütçe hazırlama, maliyet tahmini, maliyetleme gibi faaliyetler için finansal yönetimin ve yönetim muhasebesinin ihtiyaç duyduğu bilgilerin neler olduğunu, hangi mali tablodan ne şekilde elde edileceğini, hangi hesaplamaların kullanılacağını ve nasıl rapor edileceğini planlayacak ve doğru bir biçimde raporlanmasını sağlayacaktır (Tutar, 2019:341-342).

Pandemi sonrası yakın gelecekte, defterlerin, belgelerin, kayıtların, arşivin ve denetimin dijitalleşmesi daha az sayıda ancak yazılım, sistem analizi, veri madenciliği, yapay sinir ağları, bulut sistemler gibi konularda dijital bilgiye sahip, çeşitli algoritmalar çerçevesinde tahminleme ve analiz yapabilecek, nitelikli ve yetkin meslek mensubunu gerekli kılmaktadır (Dursun vd., 2019). Bu noktada, meslek mensuplarının bu yeni yetkinlik ve becerilere sahip olabilmesi, mesleki faaliyet kalitesinin artması ve gelişen şartlara ayak uydurabilmesi için muhasebecilerin TÜRMÖB Sürekli Mesleki Geliştirme Eğitimi Merkezi (SÜRGEM) tarafından verilen online mesleki gelişim kurslarını takip etmeleri oldukça önemlidir. Muhasebeciler yeteneklerini geliştirmek için öğrenmeye devam etmeli, çeşitli muhasebe dernek ve örgütleri de, kriz boyunca üyeleri motive etmek için daha fazla sanal öğrenme programı düzenlemelidir. COVID-19'un vergilendirme, IFRS, süreklilik ve kriz liderliği üzerindeki etkileri gibi güncel konulara ilişkin verilen web semineri sayısı artırılmalıdır (Kaka, 2020). Pandemi ile gelen sosyal mesafe kuralı gibi kısıtlama ve çalışma zorluklarına rağmen, meslek mensubu mesleki yeterlilik ilkesi gereği, müşterilerine gerekli özen ve yetkinlik çerçevesinde hizmet sunmaya gayret etmelidir (Türmob, COVID -19: Etik ve Bağımsızlık Konusunda Dikkate Alınacak Hususlar, 2020):

Yine geleceğin potansiyel muhasebecileri olan üniversite öğrencileri için de, teknolojik yeniliklerle uyumlu yeni bir muhasebe eğitimi müfredatı oluşturulmalıdır. Muhasebe eğitiminde amaç, değişen ekonomik ve sosyal şartlar doğrultusunda iş dünyasının ihtiyaç duyduğu nitelikte ve kalitede meslek mensubu yetiştirebilmektir (Yıldız ve Ülkü, 2016: 116) Muhasebe meslek mensupları ve meslek adayları e-uygulamalar gibi kavramların getirdiği nitelikleri muhasebe eğitimi sürecinde kazanmalıdır. Eğitim kurumları, geleceğin muhasebe mezunlarını hazırlamak için ağ güvenliği, Bilgi Teknolojileri (IT) kontrolleri, ERP, kodlama dilleri, iş zekâsı ve stratejik kurumsal yönetim gibi yazılım ve uygulamaları ders müfredatlarına koymalıdır. (Kurnaz vd., 2020:95). Ayrıca Mart ayından itibaren online eğitim alan potansiyel meslek mensubu adayları, online eğitimin zorlukları nedeniyle edinimde sıkıntı yaşadıkları mesleki ve teknik bilgiyi tamamlamak için daha fazla çaba sarf etmelidirler.

SONUÇ

Pandemi ile birlikte birçok işletme likidite ve ödeme gücü kriziyle karşı karşıya olarak önemli mali zorluklar yaşamış, bu doğrultuda mali sıkıntılardan kurtulmak ve istihdam azalışını engellemek için ülkeler çeşitli tedbirler alma yoluna gitmişlerdir. Türkiye’de de Covid 19 salgını sonrası mali açıdan etkilenen işletmelere yönelik destek paketleri açıklanmış ve ekonomideki sıkıntıyı gidermeye yönelik önlemler alınmıştır. Bu noktada, pandemi gibi kriz dönemlerinde işletme, devlet ve diğer paydaşlar arasında köprü görevi gören muhasebecilerin bu destek ve önlemlere uyum sağlamaları ve uygulama sürecini anlayabilmeleri, kritik kararlarda kullanılacak olan doğru ve güvenilir finansal bilgi temini, sunumu ve denetimi açısından büyük öneme sahiptir.

Pandeminin böylesine önemli bir role sahip olan muhasebeciler ve muhasebe mesleği üzerindeki kısa ve uzun vadeli etkisinin araştırılması gerekmektedir. Zira, Covid 19 acil durum önlemleri çerçevesinde pandeminin başlangıç tarihi olan Mart ayından bugüne kadar birçok genelge ve değişiklik kararları açıklanmış, meslek mensuplarının görevleri ve çalışma şartları değişmiş, iş yükü ve sorumlulukları artmış ve çeşitli zorluklarla karşılaşmışlardır.

Bu çalışmada pandemi sürecinin meslek mensubu ve muhasebe mesleği üzerindeki etkileri teorik çerçevede ele alınarak literatüre katkı sağlanması amaçlanmıştır. Buna göre, pandemi ile birlikte meslek mensubunun bağımsızlık ve etik ilkelere uyumunda iklimler yaşayabileceği ve pandeminin meslek mensubunun fiziki ve

psikolojik sağlığı üzerinde olumsuz etkileri olabileceği görülmektedir. Yine pandemi süreciyle gelen uzaktan çalışma ortamı ile dijital muhasebe uygulamalarının öneminin artması olasıdır ve meslek mensubunun da bu doğrultuda kendisini yenilemesi gerekmektedir. Ayrıca pandeminin finansal raporlama ve denetim sürecinde meydana getireceği değişime paralel olarak meslek mensubu özellikle uluslararası standartlar ve ulusal muhasebe politikaları çerçevesinde gerekli mesleki bilgi ve yetkinliğe sahip olmalıdır. İleriki çalışmalarda, meslek mensuplarının pandeminin neden olduğu değişikliklerle nasıl başa çıktıkları, nasıl etkilendikleri ve mesleki faaliyetlerinde potansiyel olarak ne tür zorluklarla karşılaştıkları gibi konularda muhasebeciler üzerinde ampirik araştırmalar yapılması faydalı olabilecektir.

KAYNAKÇA

- Acar, D., Öztürk, M., Usul, H. (2016). Dijital Ortamda Denetim: Sürekli Denetim. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. 21 (Muhasebe Denetimi Özel Sayısı). 1561-1571.
- Akçal, M.(2020). Mali Müşavirlerin Aşırı İş Yükü Algısı İle Tükenmişlik Düzeyleri Arasındaki İlişki. Çağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İşletme Yönetimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Akpınar, S. ve Yıldız, Ş. (2017). Sosyal Paylaşım Sitelerinde Muhasebe Ve Muhasebeci Algısı: Ekşi Sözlük Üzerinden Bir Değerlendirme. Editörler: H. Kapucu, Ç. Bektur (Ed), Current Debates In Accountingve Finance. IJOPEC Publication Limited.(41-63).
- Akpınar, S. ve Yıldız, Ş. (2018). Muhasebe Eğitimi Alan Öğrencilerin Muhasebe Algılarına Yönelik Metaforlar. Muhasebe ve Finansman Dergisi .(77).91-114.
- Akyel, N. Ve Yıldız, Ş. (2018). Lisans Seviyesindeki Muhasebe Eğitiminde İhtisas Muhasebesi Derslerinin Değerlendirilmesi. Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi. 253-271.
- Alao, B.B., Lukman,O. (2020). Coronavirus Pandemic and Business Disruption: The Consideration of Accounting Roles in Business Revival. International Journal of Academic Multidisciplinary Research (IJAMR). Volume 4. Issue 5. May. 108-115.
- Albitar, K.,Gerged, A.M., Kikhia, H., Hussainey,K.(2020). Auditing in times of social distancing: the effect of COVID-19 on auditing quality. International Journal of Accounting & Information Management
- Appelbaum, D., Budnik, S., Vasarhelyi, M.(2020). Auditing and Accounting During and After the COVID-19 Crisis. The CPA Journal; New York Vol. 90, Iss. 6. 14-19.
- Barman,D.(2020). Account Management and Financial Recording During the Coronavirus Pandemic. International Journal of Research in Engineering, Science and Management Volume-3. Issue-10. October. 124-126.
- Baskan,T.D. (2020). Analyzing The Going Concern Uncertainty During The Period Of Covid-19 Pandemic In Terms Of Independent Auditor's Reports. ISPEC International Journal of Social Sciences & Humanities. 4(2). 28-42.
- Bozkurt, Y., Zeybek, Z ., Aşkın, R . (2020). COVID-19 Pandemisi: Psikolojik Etkileri Ve Terapötik Müdahaleler. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 19 (37) .304-318.
- Bunget, O.C., Dumitrescu, A.C., Lungu,C., Olariu, A.M. (2020). Opinii privind impactul pandemiei de COVID-19 asupra raportărilor financiare, CECCAR Business Review, No7. 11-18.
- Cooper, C. L. and Lu, L., (2019). Excessive availability for work: Good or bad? Charting underlying motivations and searching for game-changers. Human Resource Management Review, [e-journal] 29(4).

- Demir, Z. (2020). Covid-19'un TFRS Kapsamındaki Finansal Raporlamaya Olan Etkileri Ve TMS Kapsamında Denetçinin Dikkate Alması Gereken Hususların Değerlendirilmesi. *Muhasebe ve Denetime Bakış*. 21 (61). 255- 278.
- Demirkan, S. ve Coşkun Arslan, M. (2019). Endüstri 4.0 Ve Muhasebe Sistemine Etkisi Üzerine Kuramsal Bir İnceleme. *Enderun*. 3 (1). 40-56
- Dursun, G., Ektik, D., Tutcu, B . (2019). Mesleğin Dijitalleşmesi: Muhasebe 4.0. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*. 6 (6). 263-271.
- Esmeray, A. ve Esmeray,A.(2020). Digitalization in Accounting Through Changing Technology and Accounting Engineering as an Adaptation Proposal. *Handbook of Research on Strategic Fit and Design in Business Ecosystems*.IGI Global.
- Faradiba, H., Ningsih,S.S., Andrew, L., Muda,I.(2020). The Ideal Financial Audit Models for Private Sector Assistance against COVID-19 Pandemic. *International Journal of Research and Review*. Vol.7.Issue: 4.April. 248-255.
- Gönen, S. ve Rasgen, M. (2019). Endüstri 4.0 ve Muhasebenin Dijital Dönüşümü. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 8 (3). 2898-2917.
<https://www.turmob.org.tr/ebulten/duyurular/OnceSagl%C4%B1kKurallar.pdf>
- İşgüden Kılıç, B. ve Anadolu, Z. (2018). Dijital Çağın Yarattığı Muhasebe Uygulamalarının Muhasebe Hilelerinin Önlenmesine Etkisi. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*. 55-97.
- Joshi,P.L.(2020). Covid-19 Pandemic and Financial Reporting Issues and Challenges. *International Journal of Auditing and Accounting Studies* 2(1). 1-9.
- Kaka, E.J.(2020). The Covid-19 Crisis, Risk Compliance And Its Aftermath On Professional Accountants. *Indonesian Journal of Accounting and Governance*. Vol. 4. No. 1. 65-81.
- Karacan, S.(2020). Yeni Tip Koronavirüs'ün (Covid-19) Finansal Tablolara Muhtemel Etkileri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. Cilt: 13. Sayı: 73. Ekim.944-952.
- Kurnaz, E., Tekbaş, İ., Bozdoğan, T. ve Çetin, Ö. O. (2020). Dijitalleşmeyle Birlikte Muhasebe Eğitiminin Muhasebe Meslek Mensupları Açısından Değerlendirilmesi. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 22 (Özel Sayı). 81- 96.
- Küçükbaşaran,İ., Armatlı,B., Anıl Keskin,D. (2020). The Analysis Of Fraud Cases And Methods Of Prevention In The Light Of Pandemics. 1.*International Audit And Assurance Services (Online) Symposium*, 01-03 October. Book of Extended Summaries.1-9.
- Levy, H.B. (2020). Financial Reporting and Auditing Implications of the COVID-19 Pandemic. *The CPA Journal*; New York.Vol. 90. Iss. 5. 26-33.
- Lewis, S., (2007). Working time, client time and family time: Accounting for time in the accountancy profession. *Competing Claims in Work and Family Life*. 37. pp.98-103.
- Luo,Y. ve Malsch,B.(2020). Exploring Improvisation in Audit Work through Auditors' Responses to COVID-19. Running head: "Improvisation in Audit Work".
<https://pcaobus.org>. *The CPA Journal*; New York.Vol. 90. Iss. 5. 26- 33.
- Masoodi,H.A.A., Kawaz, A.M.A., Abbas,A.A.(2020). Accounting Readings During the Time of Covid-19. *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding (IJMMU)* Vol. 7. No. 5. June.158-166.
- Mihai, F., Stan, M., Radu, G. and Dumitru, V.F., (2020). Heavy Work Investment for the Accounting Profession in Romania at Time of Coronavirus Pandemic. *Amfiteatru Economic*, 22(Special Issue No. 14), pp.1121-1139.
- Nezhyya,M. Ve Mınıailo, V.(2020). Digitalization Of Audit In The Conditions Of The Covid-19. *visnik.knute.edu.ua*.DOI: [http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2020\(131\)09](http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2020(131)09).
- Okutan, E., Yıldız, Ş. & Konuk, F. (2013). İş Hayatında Tükenmişlik Sendromu: Finans ve Muhasebe Çalışanlarının Tükenmişlik Düzeylerinin Belirlenmesine İlişkin Bir Çalışma. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 3(2). 1-17.
- Ozili, P. K.(2020). Accounting and Financial Reporting During a Pandemic (May 29, 2020). SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3613459> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3613459>
- Papadopoulou, S. ve Papadopoulou,M.(2020). The Accounting Profession Amidst the COVID-19 Pandemic. *International Journal of Accounting and Financial Reporting*. Vol. 10. No. 2.39-59.

- Rashwan, A. R. M. S. ve Alhelou, E. M. S. (2020a). The Impact of Using Artificial Intelligence on the Accounting and Auditing Profession in Light of the Corona Pandemic. *Journal of Advance Research in Business Management and Accounting*. Vol. 6. No. 9.
- Rashwan, A. R. M. S. ve Alhelou, E. M. S. (2020b). The Effects of the Covid-19 Pandemic on the Company's Sustainability under International Accounting Standards. *International Journal of Academic Accounting, Finance & Management Research (IJAAFMR)*. Vol. 4. Issue 7. July. 34-51.
- Sarıdoğan, A.A. (2020). Küresel Salgın Sonrası Muhasebede Dijitalleşme. *Pandemi Sonra Yeni Dünya Düzeninde Teknoloji Yönetimi ve İnsani Dijitalizasyon*. Editörler: Sabri Öz, Duygu Celayir, Fatma Serab Onursal, Hiper Yayın. İstanbul. 1. baskı.
- Serçemeli, M. (2018). Muhasebe Ve Denetim Mesleklerinin Dijital Dönüşümünde Yapay Zekâ. *Turkish Studies*, Volume 13/30. Fall. p. 369-386.
- Smithson, J., Lewis, S., Cooper, C. and Dyer, J. (2004). Flexible working and the gender pay gap in the accountancy profession. *Work, Employment and Society*, [e-journal] 18(1). pp.115-135.
- Tırpan, M.S., Köksal, A., Tektüfekçi, F. (2020). Bağımsız Denetçi Raporunda Covid-19 Etkisinin Denetime Ve İşletmenin Sürekliliğine Yansıması Ve Bağımsız Denetim Standardı 570 İşletmenin Sürekliliği Çerçevesinde BİST Spor Faaliyetleri Eğlence Ve Oyun Faaliyetleri Sektörü Üzerine Bir Araştırma. *Spor Bilimleri Alanında Akademik Çalışmalar-2*. Cilt 2. Editör: Doç. Dr. Özgür Karataş. Gece Kitaplığı. 387-410.
- Tutar, S. (2019). Endüstri 4.0'ın Muhasebe Mesleğine Olası Etkileri. *Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi*. 3 (2). 323-344.
- Türk, D., Konuk, F., Yıldız, Ş. (2009). Muhasebe Departmanlarında Bilgi Yönetimi-Sakarya Örneği. *Muhasebe Ve Finansman Dergisi*(44). 236-250.
- Üstün, Ç. ve Özçiftçi, S. (2020). COVID-19 Pandemisinin Sosyal Yaşam ve Etik Düzlem Üzerine Etkileri: Bir Değerlendirme Çalışması. *Anatolian Clinic the Journal of Medical Sciences*. 5 (Special Issue on COVID 19) .142-153.
- Yıldız, Ş. ve Akyel, N. (2018). Yeni Muhasebe Uzmanlık Alanlarının Muhasebe Eğitimindeki Yeri Ve Türkiye Örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*. 47-66.
- Yıldız, Ş. ve Ülkü, S. (2016). Muhasebe Eğitiminde Kavram Yanılgıları Ve Kavram Yanılgılarının Önlenmesinde Kavram Haritalarının Kullanımı. *Muhasebe ve Denetime Bakış*. (50). 115-140.
- Yılmaz, Z. (2020). Muhasebe Denetiminde Dijital Dönüşüm: Denetim Yazılımları. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*. 13 (2). 281-30.
- Yücel, G. ve Adiloğlu, B. (2019). Dijitalleşme - Yapay Zeka ve Muhasebe Beklentiler. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*. (17). 47-60.
- <https://www.turmob.org.tr>

SOSYAL BİLİMLERDE GÜNCEL KONULAR VE ARAŞTIRMALAR

EDİTÖRLER

Doç. Dr. Ercan KARAÇAR
Dr. Öğretim Üyesi Özgür KIRAN